

Bósz Anett

**A LIBERALIZMUS GAZDASÁGELMÉLETI
HAGYOMÁNYAI, KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL AZ ETIKAI
MEGALAPOZÁSRA**

Világgazdasági tanszék

Témavezető:

Dr. Trautmann László CSc

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

**Nemzetközi Kapcsolatok
Multidiszciplináris Doktori Iskola**

**A liberalizmus gazdaságelméleti hagyományai,
különös tekintettel az etikai megalapozásra**

Doktori értekezés

**Bósz Anett
Budapest, 2020**

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	6
A témaválasztás indoklása	6
1. Bevezetés.....	8
1.1. Az eszmerendszerek meghaladásának felvetése	24
1.2. Mire használhatók a liberalizmus előző eszmetörténeti szakaszában elkövetett hibák?	25
1.3 A dolgozat hipotézisei	35
1.4. A dolgozat módszertana és a szakirodalmi háttér bemutatása	36
1.4.1. Várható eredmények.....	37
2. A klasszikus liberalizmus gazdaságstratégiai és társadalomszervezési ajánlata ...	38
2.1. A természetjogi gondolat	39
2.2. Állam és egyén viszonya, vallásszabadság és polgári jogok a XVII. századi liberalizmusban.....	40
2.3. Az államépítés célja és társadalmi haszna	42
2.4. A kereskedőtársadalom mint morális érték és értékképző intézmény Smithnél	44
2.5. Az amerikai liberalizmus	49
2.6. Szabad társadalom – szabad kereskedelem – a XIX. századi brit liberalizmus a klasszikus angol politikai gazdaságtanban	51
2.7. Mill és a XIX. század második felének liberalizmusa	52
2.8. Republikánus vagy liberális elvek?	53
3. A XX. századi liberalizmus – neoliberalizmus és újliberalizmus	59
3.1. A klasszikus liberalizmus és a XX. századi liberalizmus közti átmenet	59
3.2. Az ordoliberalizmus	60
3.3. A klasszikus liberális elvek gyakorlati megvalósulása és az ehhez vezető lehetséges út	70
3.4. Liberális állam- és társadalomszervezési alapok az ordoliberalisok elképzelése szerint	70
3.5. A neoliberalizmus két hulláma	75
3.5.1. A neoliberalizmus korszakának lezárulása nem jelenti a liberalizmus végét	82
4. Mi következik a neoliberalizmus után?.....	84
4.2. Ordoliberalizmus és a neoliberalizmus összevetése	85

4.2. Ordoliberalizmus számokban – a német gazdasági csoda	91
5. XXI. századi kihívások: szabadság és szolidaritás, valamint szabadság és biztonság kérdései az Európai Unióban	96
5.1. Világszerte csökkenő szabadság	97
5.2. Új, gyakorlati kihívások és liberális eszmetörténeti fordulópont	102
5.3. Az Európai Unió lehetséges válaszai a fennálló kihívásokra	107
5.4. A liberalizmus feladata az Európai Unió tagországaiban	112
5.4.1. A liberalizmus szükségessége a társadalomszervezésben – a jogállam csorbulása mint közösségi jogsérelem	113
5.5. A globális gondolkodás és a lokális cselekvés kivételes szerepe	115
5.6. Az egyéni és közösségi felelősségvállalás megjelenése az Európai Unió következő költségvetési ciklusában	117
5.7. A koronavírus-járvány okozta gazdasági-társadalmi károk egyik szakpolitikai következménye: a lehetséges európai adóharmonizáció – Lehetséges-e adóharmonizáció az Európai Unióban, és mi lehet ennek hatása?.....	121
Konklúzió.....	127
Hipotézisvizsgálat	131
Zárszó helyett.....	138
Felhasznált irodalom	143

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik segítettek engem abban, hogy ez a dolgozat elkészüljön. Mindenekelőtt Trautmann Lászlónak, aki témavezetőmként nem pusztán a dolgozat sorainak megírásában vezette a kezem, de úgy segített nekem megismerni egy világot, hogy közben úgy tett, mintha egyedül járnék a felfedezőúton. Köszönöm Szent-Iványi Istvánnak, Petőcz Györgynek, Bodnár Zoltánnak és Sárvári Baláznak, akik nem csak elméletben, de a gyakorlatban is inspiráltak engem. Köszönöm Ádám Zoltánnak és Wieszt Attilának, akik akkor vállalták el publikációim lektorálását, amikor igazán szorított az idő. Köszönöm Csizmadia Ervinnek, aki elhitte, hogy helye van a sci-finek a Politikatudományi Szemlében. Köszönöm a Világgazdasági Intézetnek, hogy mindig a lehető legjobb időszakokban kaptam tőlük lehetőséget arra, hogy oktathassak, és hogy olyan emberek vesznek köztük körül, akikre felnézhetek. Végül köszönöm Gergely Bencének, aki rendkívül fiatal emberként, az elmúlt években minden nap emlékeztetett engem arra, hogy bár a tudományos életben fontosak a nálunk idősebb és tapasztaltabb kollégáink, de legalább ilyen fontos, hogy azoktól a generációktól is tudjunk tanulni, akik kedvéért kifizetődőnek látjuk a munkát, amit a világ fejlődésére kívánunk fordítani.

A témaválasztás indoklása

A Budapesti Corvinus Egyetemen tanultam, az első olyan évfolyam tagja voltam, amely a kétszintű érettségi rendszerében tett felvételi vizsgát, és az utolsó, amelynek lehetősége volt nemzetközi kapcsolatok szakos közgazdász-hallgatóként megkezdeni a tanulmányait. Egy olyan nemzedék tagja vagyok, amelynek közös gyermekkori élménye a rendszerváltás utáni bizonytalanság, az ezredfordulót körülvevő zavaros hiedelmek az európai integrációs folyamatokról, a 2001. szeptember 11-i terrortámadás és annak hatása a reálpolitikára, valamint a 2008 harmadik negyedévében bekövetkezett világgazdasági válság és annak minden következménye. Azért vált fontossá számomra a kérdés a liberális eszmerendszerrel kapcsolatosan, mert látom és érzékelem az értékválságot, nem pusztán hazánkban, de a kontinensen és a világban is.

Meglátásom szerint olyan útkeresés közepén van a világ, amelynek megoldása kérdéses, a kimenetek eredményessége pedig nem garantált. A populizmus harmadik hullámának térnyerése, a II. világháború óta felépített nagy intézményrendszerek és

nemzetközi szervezetek, közösségek gyengélkedése mind azt mutatja, hogy szükséges újragondolni, újraszervezni a világrend értékrendszerét.

A liberalizmus nem most született, az általa megfogalmazott értékek és társadalomszervezési ajánlat mintegy négy évszázados múltja, ókori görög filozófiában gyökerező mivolta, az emberiség krízisein keresztül fejlődő eszmerendszere a mai napig meghatározza az életünket. Nem először került válságba, és – amennyiben helyesek e dolgozat feltevései – valószínűleg nem is utoljára.

Hiszem és tudom, hogy a liberalizmus alapértékei átgondolatlan államszervezési magatartással, morális válságban leledző közösségekkel már egy olyan kombinációt alkot, amely nem tudja segíteni a társadalomfejlődést. Különösen nehéz ez akkor, amikor legutóbbi eszmetörténeti korszaka éppen ellenkező irányba hatott: vívmányai ellenére olyan folyamatokat indított el, amelyek feszültségekhez, a fenntarthatóság hiányához és igazságtalanságokhoz vezettek.

Hazánk társadalma, kutatások alapján, különösen nehéz helyzetben van. A Tárki minden évben megjelenő értékszerkezeti kutatása¹ alapján mi, magyarok, nem bízunk egymásban, a politikusokban, de még az intézményeinkben sem. Sokan úgy hiszik, ők maguk becsületesek, a többi ember azonban nem az. Nem tudják elhinni, hogy a kemény munka egyszer meghozza a gyümölcsét, a megkérdezettek többsége beszél arról, hogy az egyéni kapcsolatrendszer dönti el, kinek milyen lesz az élete végül: lényegében nem tudnak hinni az esélyegyenlőségért való küzdelem eredményességében, és a tapasztalatok szerint ebben igazuk is van.

A fentiek értékválságot jelző tényezők, aminek átfogó megoldásjavaslatát egyelőre alig vállalta magára valaki. Jelen dolgozat nem arra vállalkozik, hogy az egész társadalom számára értékképző vagy értékválság-felszámoló írás lehessen, arra viszont mindenképpen, hogy vitaanyagként szolgálhasson a liberális és más eszmerendszereket képviselő gondolkodók számára.

A Föld környezeti, valamint az emberiség társadalmi értelemben vett fenntarthatósága érdekében átfogó és koherens javaslatra van szükség. Az értekezés nem állítja, hogy jelen válság megoldására kizárólag a liberális eszmerendszer keretein belül találhatunk megoldást, azonban amellet érvel, hogy a jelenkor kihívásaira adhatók releváns válaszok a liberális eszmerendszeren belül. Állítja ezen felül azt, hogy mindhárom eszmerendszernek – a liberalizmusnak, a konzervativizmusnak és a

---

¹ https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf

szociáldemokráciának – meg kell tudni újulnia úgy, hogy fel tudjon vázolni egy lehetséges társadalompolitikai ajánlatot, amely releváns válaszokat képes megfogalmazni a jelenkor kihívásaira.

Azért választottam ezt a témát, mert szeretnék hinni abban, hogy az egyre több veszélyt rejtő világban, az egyéni és csoportos szabadságjogok megtartása mellett lehet garantálni a polgárok biztonságát. Azt gondolom, ehhez szükség van liberalizmusra, de egészen más formában, mint ahogyan az eszmerendszer a '70-es évek elejétől kezdve bemutatkozott a nyugati világnak.

1. BEVEZETÉS

A három eszmerendszer, a liberalizmus, a szociáldemokrácia, a konzervativizmus mind megújulásra szorulnak. *„A nemzetközi társadalomtudomány fő sodrában egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a 2010-es években Új Világrend jött létre, s hogy annak színre lépése szorosan összekapcsolódik a neoliberalizmus válságával, ami meghozta az Európai Unió és az Egyesült Államok értékrendjének, globális szerepének és egész fejlődési perspektívájának elválását és éles szembefordulását.”* (Ágh, 2019. p. 9.)

A neokonzervativizmussal egy időben megjelenő neoliberális gazdaságpolitika korszaka lezárult, egyelőre azonban erősen hiányos az elképzelés: mi következik a neoliberalizmus után. Erre a kihívásra gazdaságpolitikai téren keres választ a dolgozat. A dolgozatban azt állítom, hogy a liberalizmus nem bukásához, hanem eszmetörténeti fordulópontjához érkezett. A liberalizmus eszmetörténeti újragondolásával, valamint egy lehetséges XXI. századi alternatíva felvázolásával lehetőség nyílik egy új kihívásokra releváns válaszokat találni képes liberális politika kialakítására. Meglátásom szerint a liberális eszmerendszernek abban az esetben van esélye megújulni, ha új fejezete a *felelősségvállalást* és a *közösségi gondolkodást* helyezi a középpontba. A dolgozatban a liberalizmus következő fejlődési lépcsőjének megnevezésére az *„újliberalizmus”* fogalmát használom, a közösségi gondolkodásra pedig az *„új racionalitás”* fogalmát. (Dardot-Laval, 2013.)

A dolgozatban elismerem a liberalizmus – utolsó eszmetörténeti lépcsőfokának hibáiból eredő – eszmetörténeti válságát, és azt az állítást kívánom bizonyítani, hogy ez a liberalizmus eszmerendszerén belül korrigálható. A megoldást a klasszikus liberális elvekhez és a klasszikus, XVII. századi liberalizmus hagyományához való

visszatérésben látom, különös tekintettel a Locke-i és Smith-i hagyományra, valamint a humanizmus és az emberi méltóság középpontba állítására a gazdaságtudományban is. A XX. századi piaci és társadalmi kudarcok rámutattak: a piaci fundamentalizmus alkalmazása nem megfelelő rendezőelv. A társadalmat és a gazdaságot szervezni kell – ez a mindenkor gazdaságpolitikai és politikai vezetők feladata. *„Az Új Világrend két tényezővel hozható erőteljes kapcsolatba. Egyfelől a globalizáció újabb szakaszával és ezzel szoros összefüggésben az informatika viharos térnyerésével, azaz a globális informatikai társadalom kialakulásával, másfelől a tudásgazdaság megjelenésével és a „jól-lét” (well-being) alapú társadalom versenyfölényével.”* (Ágh, 2019. p. 9.)

Az új világrend kialakulása közepette különös fontosságot képvisel a társadalom szervezésében vallott elvek csoportja, valamint azok társadalommal való megosztása. Ezek elmulasztásának már a gyakorlatban is megmutatkozó következményei vannak. A globális trend az, hogy az elégedetlen néptömegeknek populisták képesek csak látszólag releváns választ adni az életükben felmerülő kérdésekre, ennek magyarázata nem pusztán az emberiség kihívásaiban, de az eszmarendszerek válságában és válaszképtelenségében is keresendő, *„a neopopulizmus maga is voltaképpen a neoliberalizmus globális válságának jellegzetes terméke”*. (Ágh, 2019. p. 9.)

A globális világ kihívásaira adott válaszok a világszintű társadalom megléte és az egész emberiségre kiterjedő közösségtudaton, valamint a közösségi felelősségvállaláson keresztül válhatnak hatékonyak. Ehhez szükséges az egyenlő méltóság elvének egyetemessége, valamint a különböző kultúrák és társadalmi csoportok közti indokolatlan és teljesítményt rontó különbségek felszámolása.

A harmadikutas gazdaságpolitika olyan szemléletet vázolt fel, amely tartalmazta a szociális érzékenységet, elméleti alapját döntően a liberalizmus egalitárius ága adta. A liberalizmusnak ez a populárisabb vonulata, hiszen az esélyegyenlőség jóval szélesebb értelemben vett értelmezéséről, és egyfajta gazdasági esélyegyenlőségről is beszél. A liberalizmus ott vesztett momentumot, hogy nem keresett időben választ a XX. század utolsó, és a XXI. század első évtizedében jelentkező kihívásokra, és most már több évtizedes késésben van.

A politikai értelemben vett főáramtól való elfordulás és a populisták erősödése (Chrysogelos, 2013.) válságtünet, amely alapján egyértelmű, hogy a mérsékelt politikusok és pártjaik a globális kihívásokra sok esetben képtelenek releváns megoldáscsomagot felvázolni – így a társadalom bizalmát sem élvezik, holott az

elmúlt évszázad legnagyobb társadalmi-politikai vívmányai a politikai mainstreamből érkeztek.

A II. világháború utáni Európa, az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának*² 1948. december 10-én való elfogadása, a Harmadik Birodalomtól minden értelemben való elfordulás, és az emberi méltóságra, valamint az egyén szabadságára és diszkriminációmentességre alapozott, új európai kontinens megteremtette azt az európai egységet, amelynek végső törekvése a béke közös őrzése, a jólét és a szabadság stabilitása, valamint a totalitárius diktatúráktól való minél nagyobb távolságtartás. Ezzel párhuzamosan született meg a felismerés: az egyenlő méltóság elvének gyakorlati megvalósulásához elengedhetetlen, hogy felszámolják a nélkülözést, és megteremtsék azt a gazdasági feltételrendszert, amelynek keretében egyre szélesebb társadalmi csoportok gyakorolhatják szabadságukat. (Erhardt, 1957.; Röpke in J. Horváth, 2000.)

Ugyanebben az időszakban az Egyesült Államokba hazatérő veteránok a New Deal Amerikájába (Zala, 1986.) tértek haza: egy hadi gazdaságban páratlanul megerősödött, világszerte hegemónná váló gazdaság vált a jólét motorjává, amely hamarosan az egyéni és kollektív szabadságjogok, a jóléti stabilitás és a sokszínűség szimbólumaként vált világhatalommá a bipoláris világ nyugati felén. „*Tanulmányok, könyvek sorában mutatják ki, miként eresztett gyökeret és szökken szárba a felismerés, hogy a nép jóléte a köz ügye és az állam kötelessége.*” – írja Zala Tamás a New Deal szociálpolitikai vetületéről, melyben arra is rávilágít, hogy az USA társadalomszervezői valójában a munkások különböző érdekvédelmi és önszervező szervezeteit követve, megteremtve ezzel az állampolgárok bizalmát, létrehozta a jóléti államot. (Zala, 1986. p. 381.)

A biztonsággal párosuló stabil jólét és a háború utáni eufória nem tartott sokáig, az 1960-as évek végén jelentkező, és Ronald Reagan amerikai elnök, valamint Margaret Thatcher brit miniszterelnök hivatali ideje alatt főárammá váló neoliberális és neokonzervatívizmus korszaka egy új típusú társadalmat hozott létre. (Harvey, 2000.) Ennek fő oka, hogy a kor technikai és gazdasági feltételei nem tették lehetővé a jóléti állam korszakában, hogy a biztonság és a szabadság közötti összhang maradéktalanul megvalósulhasson, és ezért a jóléti állam kritikájaként nagyobb hangsúly került a szabadságra a politikai irányításban, beleértve a gazdaságpolitikát is. A cél a

---

² https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf

kollektívizmussal való szembehelyezkedés volt, valamint az egyén önmagáért való korlátlan felelősségvállalása és önálló boldogulása vált fő társadalmi rendezőelvvé.

A piaci liberalizáció, az árak kontrolljának megszüntetése, a tőkepiacok deregulációja, kereskedelmi akadályok lebontása, az állami befolyás – privatizáción keresztül – csökkentése, fiskális megszorítás és makroökonómiai stabilizáció, pénzkínálat és monetáris intervenció, államháztartási hiány visszaszorítása, minimális állam és kicsi kormány. Ezek a pontok a williamsoni tíz ponttal (Benczes-Blahó, 2002.) lényegében összhangban vannak, és pontos képet adnak a neoliberális gazdaságpolitikáról. „*A Washingtoni Konszenzus 1989 novemberében az amerikai globális világrend szimbólumává emelkedett, nemcsak a tíz pontban a liberalizálás, a deregulálás és a privatizálás mentén összefoglalt gazdasági-pénzügyi szabályozás tekintetében, hanem geopolitikai értelemben is, hiszen ekkortájt omlott össze a duális világrend.*” (Ágh, 2019. p. 15.) A neoliberalizmus ugyanakkor egy fejlődési modellre is utal, melyben a gazdaságstratégiai tervezés maga a piac szabadon engedése, és a piaci törvények minél tisztább formában való érvényesülése az irányadó. Célkitűzései közt szerepel, hogy az állam szerepét minimálisra csökkentsék, és az egyének szabadságát a lehető legszélesebb értelemben terjesszék ki. (Benczes, 2016.)

Hiába a '70-es évek neoliberális törekvése, amely újjá kívánta építeni az egyes társadalmi csoportok kezében összpontosuló gazdasági erőt, a klasszikus liberális elvektől való elfordulás korszakát jelentette a 2008-ig eltelt negyven év. (Harvey, 2005.). A freiburgi iskola által szorgalmazott aktív állami szerep is kezdett feledésbe merülni, noha az is a liberális eszmerendszer keretén belül megfogalmazott gazdaságstratégiai tervezési elképzelés.

Bár a neoliberalizmus közel sem a piaci fundamentalizmus szinonimája, mégis ezzel azonosítják, holott több társadalomfejlődési modell is kialakult – az USA és az NSZK erre jó példák. A reagani társadalom- és gazdaságpolitika fejlesztette a gazdaságot és a társadalmat, az NSZK pedig megmutatta, hogy a liberalizmus új iránya az emberi méltóság mindenekfölött való tisztelete – ahhoz pedig kell a szociális értelemben vett biztonság, a gazdaság minden szereplője számára.

Két jól elkülöníthető szakasz látszik kirajzolódni a XX. századi liberalizmus történetében, és ezek egymástól eltérő modellt alkottak a gazdaságirányításban. Az első korszak nagyjából az 1930 és 1960 közötti időszakot fedi, melynek leghangsúlyosabb lenyomatai a német gazdasági csoda, a szociális piacgazdaság és az

ordoliberalisok (zászlóvivők Eucken, Erhard és Röpke). E korszak állítása, hogy a gazdaságot nem elég irányítani, szervezni kell. (Dardot-Laval, 2013.)

Elképzelésük szerint az erős jogrendszer és a jól szabályozott piac képes jó mederben terelni a gazdaságot és meghozni a gazdasági fejlődést. (Erhardt, 1957.) Ők voltak azok, akik kimondták: a Smith-i értelemben vett éjjeliőr-állam nem elég. A II. világháborút követő időszakban, az NSZK-ban megvalósuló szociális piacgazdaság elméleti alapjait részben liberális gondolkodók és közgazdászok adták.

A második szakasz, amelyet a tudomány neoliberalizmusnak nevez, a '70-as évek közepétől induló új hullám, amelyet már a privatizáció, a piaci liberalizáció, a dereguláció és az állami újraelosztás minél kisebb mértékűre zsugorítása jellemez. A neoliberálisok jól fejlett jogállamot támogattak – ebben nem tértek el ordoliberalis féltestvéreiktől. (Venugopal, 2015.) A *Mont Pelerin Társaság* és a *Chicago-i iskola* olyan gazdasági modellt teremtettek, melyet aztán az USA katonapolitikai védőernyője alatt, az egész világon, diktatúrákban is elterjesztettek. (Harvey, 2005.) Végső soron nem a jogállam bontakozik ki a neoliberalizmusból, hanem a technológiai modernizáció.

Ugyan a neoliberalizmus alapvetően segíti a jogállami normákat, de az elmúlt harminc évben olyan rendszert teremtett, ami nem fér össze a jogállami normákkal. A neoliberalizmus társadalmi szakadékmélyítő hatása (Harvey, 2007.) a rosszabb anyagi helyzetben levő rétegektől elvette az önmegvalósítás lehetőségét, azok számára pedig, akik viselkedése piackompatibilis volt, és akik jólétben tudtak élni, a teljesítménykényszerbe való bezáródás csapdáját teremtette meg. *„A neoliberalizmus e piaci fundamentalista programnak az a specifikus formája, amelyet az 1947-ben alapított Mont Pelerin Társaság meghatározó alakjai – mindenekelőtt Friedrich Hayek és Milton Friedman – indítottak útjára, és amely az 1970-es években vált meghatározó gazdaságpolitikai áramlattá, a 20. század végén lényegében globális hegemoniára tett szert.”* (Kapelner, 2019. p. 94.)

A szabadság leple alatt egy olyan társadalom épült, amely minden társadalmi csoportot másként érintett rosszul. Nem a liberális értékek voltak fontosak, hanem az egyéni szabadság. (Harvey, 2007.) *„Alapvetően, amikor neoliberalizmusról beszélünk, egy olyan politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésre utalunk, amely a piaci viszonyokra, az állam feladatainak újragondolására és az egyéni felelősségre helyezi a hangsúlyt.”* (Kapelner, 2019. p. 9.) Az a társadalmi csoport, amely a neoliberalizmus emberképe szerint „helyesen” cselekedett, és nagy piaci teljesítményre volt képes, a

szabadidejének feláldozásával fizetett a piaci pozíciójáért. A társadalom alsóbb rétegei pedig elestek az esélyegyenlőségtől, nem tudtak kitörni a társadalmi rétegből, amelybe beleszülettek. Ennek oka az volt, hogy a neoliberalizmus társadalomszervezése nem tette lehetővé a társadalmi mobilitást. (Dardot-Laval, 2013.) A neoliberális-neokonzervatív fordulat gondolatiságából következett az is, hogy az alsóbb társadalmi csoport tagjait széles közvélekedés alapján bélyegezték morálisan alsóbbrendűnek, ezzel végérvényesen szakítottak el egymástól társadalmi csoportokat. Ezek a gazdaságirányítási rendszerből adódó szerepek azonban ellentmondanak a klasszikus liberalizmus emberképének. (Szentés, 2006.)

Az eszmerendszer emberképe – vagy eredetileg megalkotott emberképe – nem volt koherens a neoliberalizmus által képviselt gazdaságpolitikai irányvonallal. Bár a szabadság védelme érdekében kezdődött el a gazdaság átalakítása, de visszatekintve jól látható, hogy ez a szabadság nem tudott megvalósulni, ezért a neoliberalizmus kritikusai joggal jegyzik meg, hogy ez a korszak végül olyan világot teremtett, amelyben már nem a szabadság társadalmát építették, hanem a vállalatok érdekében cselekvő, teljesítménykényszeres menedzsereket. (Dardot-Laval, 2013.)

Az emberi méltóság mindenekfölött való tisztelete és az egyenlő méltóság elve, amit a klasszikus liberális elvek huszadik századi alapvetésként teremtettek, nem tudtak érvényesülni a neoliberalizmus időszakában. A liberális teoretikusok egy csoportja azonban azt állítja: az egyenlő méltóság elve az, amelyen „*a minimális állam melletti robosztus érv elbukik*”. (Kis, 2015.) A neoliberalizmus korszaka egy sok tekintetben szolidaritáshiányos, szélsőségesen individualista, közösségi felelősségvállalást nélkülöző társadalmat szervezett. A klasszikus liberális gondolkodók számoltak azzal, hogy a spontán piaci folyamatok számos olyan tökéletlenséget hordoznak, amely társadalmi igazságtalanságokhoz, és nagyszámú embercsoportok méltóságának sérüléséhez vezet. (Szentés, 2006.)

A közösségszervezésre is negatívan hatott a neoliberalizmus, és erősítette az individualizmust. A neoliberalizmus egyenlőtlenségeket okozott, de nem talált megoldást az enyhítésére – igaz: nem is keresett. A neoliberalizmust sokszor úgy írják le, mint egy radikális *laissez faire* tapasztalatot, pedig eredeti elképzelések szerint arról szól, hogy hogyan kell szabályozni a piacot, hogy az jól működjön. A piaci liberalizációs politika lerombolta a háború utáni keynesiánus konszenzust és a jóléti államot. Egy olyan világot épített helyette, amelyben a biztos jövedelmet nyújtó,

nyolcórás munkát sokak számára a temporálisan létező munkahely, vagy a részmunkaidő váltotta fel. (Dardot-Laval, 2013.)

Az ilyen irányú gazdaságstratégiai váltás azért is lephette meg a világot, mert még a republikánus Nixon is kimondta: mind keynesiánusok vagyunk. (Harvey, 2005.) A jóléti állam lerombolása ugyan egyéni szinten sok esetben okozta egzisztenciák összeomlását, a neoliberális gazdaságpolitika fellendítette a gazdasági növekedést mind az USA-ban, mind számos, korábban fejlődő, mezőgazdasági országban, amelyben a gazdasági szerkezetváltást is segítette. (Venugopal, 2015.) A neoliberalizmus '70-es években megerősödő vonulata „a társadalmi szolidaritás minden formáját támadta” (Harvey, 2007. p. 23.), és akadályozta az esélyek kiegyenlítődésének megvalósulását. „A neoliberálisok a szociális és politikai liberalizmus képviselőivel versengtek a kapitalista világrendszer uralásáért.” (Antal, 2019. p. 115.) A Ronald Reagan és Margaret Thatcher által uralt korszak ugyan egy jobboldali politikai ideológiai áramlatot képviselt, melynek keretében „valójában a *laissez faire* kapitalizmus és a kulturális konzervativizmus összeolvadásának” volt szemtanúja a világ, itt azonban nem állt meg – írja Heywood (2003), mert mind a szociáldemokrata, mind a liberális pártokra erős hatást gyakorolt. Így vált a neoliberalizmus az euroatlanti térségben politikai hegemonná, ezen keresztül pedig a globalizált kapitalizmus ideológiájává. (Heywood, 2003.)

Számos cikk születik és született a neoliberalizmusról, azonban definíciót elvértve találni. A legtöbben azt írják: „neoliberalizmus, ahogyan én látom”. Nagyjából 1000 cikk jelent meg 2002 és 2005 között a neoliberalizmusról évente (Boas – Gans-Morse, 2009.), mégsem rajzolódik ki egy konszenzuálisan alkotott definíció, amelyet végül mindenki el tud fogadni. Eddig viszonylag csekély volt a törekvés arra, hogy létezzen, azonban jelen dolgozat részét kell, hogy képezze egy meghatározás, ezért az alábbi definíciót alkottam.

A neoliberalizmus az 1970-es években megerősödő gazdaság- és társadalompolitikai újhullám, amely új válaszokat adott arra a kérdésre, hogy hogyan kell szervezni a társadalmat. Gazdaságpolitikáját a minimális állam és dereguláció, valamint az áru-pénz és tőkepiacok liberalizációja jellemezte, társadalompolitikája az egyéni szabadságot hangsúlyozta, ugyanakkor nélkülözte a szolidaritást és a közösségi felelősségvállalást, ezen keresztül pedig a szándékot is, hogy megakadályozza a leszakadó társadalmi rétegek ellehetetlenülését. A piac önszabályozó mechanizmusai

és a piaci szereplők racionális viselkedése mellett tesz hitet, emberképe a saját gazdagodását önerőből elérni képes egyén, aki élni tud szabadságával. A társadalom azon szereplőit, akik erre önerőből képtelenek, morálisan alsóbbrendűnek tartja, ezzel megerősítve a törésvonalat, amelyek a társadalom gazdagabb és szegényebb rétegei közt húzódnak.

A neoliberalizmussal szövetséget kötő neokonzervativizmus definícióját is csak elvétve vagy részlegesen találjuk meg, e dolgot sem tehet úgy, mintha a '70-es években megkezdődött euroatlanti és globális folyamatok kizárólag a neoliberalizmus lenyomatai lennének a társadalomban. Éppen ezért az alábbiakat tekintem a neokonzervativizmus definíciójának:

A neokonzervativizmus a konzervatív eszmerendszeren belüli forradalomként fogható fel, amely az 1960-as évek Amerikájára adott ellenforradalomként is értelmezhető. Radikális antikommunizmus jellemezte, mely megmutatkozott külpolitikai, társadalompolitikai és közgazdaságtudományi értelemben is. Alapvetően motiválta az USA társadalmának hagyományos értékekhez való visszatérésének előmozdítása, valamint az, hogy a növekedést és a társadalom egyes tagjainak boldogulását a New Deal politikája nélkül, a munkapiacra és a piaci folyamatokra alapozza. A totalitarizmussal szembeni erős fellépés és a demokráciavédelem jellemezte, ebből eredően tette morális kérdéssé a bipoláris világ felbomlását, de azt is, hogy a nemzetgazdaság működésébe ne engedje be az egalitárius eszmét.

Adódna a kérdés, hogy a neoliberalizmus miért a neo-konzervativizmussal találta meg a közös nevezőit, de a fenti két definíció alapján ez a kérdés könnyen megválaszolható. A piaci szabadság feltétlen híveinek számító liberálisok éppen ugyanúgy elutasítottak a korszakban mindennemű állami beavatkozást, mint ahogyan a polgárok szabadságának vagy a demokratikus értékek megsértését, akár a korszak konzervatívjai. A neoliberalis-neokonzervatív szövetségkötés olyan természetesnek hat mindezek fényében, hogy a közösen létrehozott társadalomszervezési alapelvek és gazdaságstratégiai tervezési irány szinte kiválogathatatlanul teszi, hogy a '70-es '80-as évek gazdasági-társadalmi folyamatainak mely építőkockái származtak a neoliberalisoktól, és melyek a neokonzervatívoktól.

A pont, amikor a liberálisok a konzervatívokkal kerültek egy platformra, az 1929-es nagy gazdasági világválság utáni időszakra, a múlt század '30-as éveire és a második világháború idejére tehető. Kezdték filozófusok, közgazdászok és gazdaságstratégiai tervezők számára releváns – és többek szemében egyedüli – jó megoldásnak tűnni a szocialista tervgazdaságra való átállás, azonban egy akkor még fiatal közgazdász, Friedrich August von Hayek nagy veszélyt érzékelt ebben, és azt állította: a tervutasításos rendszerre való átállás előbb-utóbb szolgává teszi a polgárokat.

John Maynard Keynes is a *laissez faire* vége mellett érvelt, mialatt Friedrich A. Hayek meg volt róla győződve, hogy a nagy gazdasági világválságnak monetáris okai voltak, a filozófusok és gazdasági szakemberek többsége a liberális kapitalizmus kudarcaként interpretálta a történeteket. Mindenki számára nyitott kérdés volt, hogy a társadalomszervezési alapelvek melyik gazdaságstratégiai tervezés mellett tudnak még működni.

A harmincas éveken nem pusztán akadémiai körökben, de politikai síkon is tovább folyt a vita, hogy a liberalizmus totális bukása következett-e be a húszas évek végén. Mindeközben 1933-ban Adolf Hitler kancellárrá vált, és nem pusztán közellenségnek kiáltotta ki a liberálisokat és demokratákat, de megkezdődött az értelmiség és zsidó üzletemberek bebörtönzése is, valamint elkezdődtek a könyvégetések. Nem pusztán gazdasági kérdés volt tehát a liberalizmus megmaradása, de olyan civilizációs alapelvek fennmaradásáért is felelős lett, amelyeket a Harmadik Birodalom a földdel tett egyenlővé, nélkülük azonban elképzelhetetlen lett volna a német társadalom fasiszmus utáni időkben való újjászervezése és újjáépítése.

A fasiszták a kapitalista rendszert támadták, nem pusztán a liberális társadalomszervezési alapelvekkel akartak végezni, de a gazdaságstratégiai tervezéssel is. Ez egészen odáig fajult, hogy a nácik propagandaminisztère, Göbbels nyílt levélben fordult a kommunistákhoz, és azt állította, hogy a nácik és a kommunisták gazdaságstratégiai tervezési elvekben igen hasonlóak egymáshoz, így ennek a két irányzatnak be kellene fejezni az egymással való harcot.

Ezekben az években a brit Munkáspártban is erősödött a radikalizálódás, és többen a szocialista tervgazdaságban látták az akkori gazdasági-társadalmi válság megoldását. Széles körben elterjedt gondolat volt akkor már politikai hovatartozástól függetlenül, hogy a „*társadalom tudományos tervezése*” lehetséges, és sokkal nagyobb jólétet, többek boldogulását segíti elő, mint a *laissez faire* világa. (Caldwell, 2020.) Hayek éppen emiatt a társadalompolitikai újhullám miatt írta meg „*Út a szolgáshoz*”

(1944.) című művét, amelyben kifejti álláspontját a nagy gazdasági válság mibenlétéről, és arról, hogy a szocialista tervgazdaságban mindenkire szolgátság vár. A liberálisok ebben az időszakban többfrontos háborút vívtak. Nem pusztán a fasizmus, de a kommunizmus is eltaposni igyekezett az addigi jogállami és szabadelvű vívmányokat. Azzal érveltek, hogy a *„monopolisztikus kapitalizmus jóléti egyenlőtlenségeket hagy maga után, ami azt eredményezte, hogy a piac olyan javakat állított elő, amelyek a gazdagok keresletét kielégítették, de a társadalmi igényeket nem teljesítették”*. (Caldwell, 2020. p. 726.) Ezekre a kihívásokra számos akadémikus azt a választ adta, hogy az egész kapitalista piacgazdaságot hátra kell hagyni, és el kell fordulni a társadalom tudatos és tudományos tervezése felé. Úgy gondolták, hogy a *„lehetséges legnagyobb jólét”* előállítása csak a szocializmus keretrendszerén belül létezhet (Blackett in Hall et al. 1975 (1935) p. 144.).

Az, hogy a *„tervezett társadalom konstrukciója”* jövőkép szempontjából a nyugati világban is egy ténylegesen komolyan vett és megerősödött újhullámmá vált, nagyban volt köszönhető annak, hogy a piacgazdaság mindenki által látott hibáit nem kijavítani igyekeztek, hanem az egész keretrendszert lecserélni.

Harold Laski a '30-as években rendkívül gyorsan radikalizálódott, nagyon erősen megjelent nála a marxista irányzat, úgy az akadémiai munkáját, mint a politikai szerepvállalását tekintve. A magyar emigráns Karl Mannheim is azt állította, hogy a liberalizmus halott, és a társadalom tervezésére van szükség. *„A liberálisok ezekben az években tipikusan az emberi jogok univerzális nyelvén keresztül igyekeztek védeni saját álláspontjukat. Hivatkoztak még a tulajdon szentségére és a szerződések szabadságára, valamint a tőkefelhalmozás támogatására.”* (Cadwell, 2020. p. 729.) A liberális eszmerendszer tér- és momentumvesztése eredményezte a már hivatkozott Lippmann-konferenciát 1938 nyarán, Párizsban, ahová a kontinens számos gazdasági, jogi és társadalomtudományi szakembere hivatalos volt. Ez a rendezvény valójában egyfajta előőrse volt az 1947-ben megalapított Mont Pélerin Társaságnak.

A brit szocialisták a jóléti államot célozták meg szociális juttatásokkal a családok részére, általános társadalom- és egészségbiztosítási rendszerrel, valamint teljes foglalkoztatottsággal. (Beveridge, 1942.) Hayek válasza volt a baloldali brit értelmiség számára az *„Út a szolgáshoz”* című könyv, amellyel a liberalizmus megmaradása mellett érvelt annak érdekében, hogy belássák: a szocialista tervgazdaság kialakítása előbb-utóbb – bármilyen tisztességes vezetők, bármilyen stabil intézményrendszer és bármilyen jószándék megléte mellett is – totalitárius rendszert hoz egy társadalom

életébe. Hayek gondolata a „*tervezés a versenyért*” elv volt. (Dacwell, 2020. p. 735.) Hayek a „*szabadságról és a gazdasági rendről*”, valamint a „*tervezésről és a demokráciáról*” írt, utóbbi fejezetben arról értekezett, hogy milyen nehézségei támadnának egy demokráciának, ha központosított tervutasításos rendszert próbálna működtetni. Hayek megfogalmazásában egy „*teljes etikai kódexnek*” kell léteznie, ami lehetővé teszi a sikeres tervezést. (Hayek, 2007 (1944), p. 101.)

Természetesen Hayek nem a jóléti államot támadta, hanem a tervutasításos szocialista rendszert. Nehéz dolga volt, mert 1944-ben a szovjetek még a britek szövetségesei voltak a II. világháborúban, és közösen harcoltak a nácik ellen. Keynes levelet írt 1944 nyarán Hayeknek Atlantic Cityből, amelyben azt állította: „*arról próbálsz meggyőzni minket, hogy ha akár egy tapodtat is elmozdulunk a tervezés irányába, már rá is léptünk arra a csúszós ösvényre, amiről a szakadékba zuhanunk*”. (Keynes Hayeknek, 1944. június 28-án, in Keynes 1980. (1944.) p. 386-387.) A következő években sokan értették még hasonlóan Hayeket, mint Paul Samuelson, aki egy ponton kérdőre vonta Hayeket, hogy egészen pontosan miféle is vezet az az út, amelyről beszél. A skandináv országokat hozta példának, és konkrétan rákérdezett, hogy hol vannak az ő „*horror táboraik*” (a gulágjuk) és a centralizált hatalomgyakorlásuk. (Samuelson, 2009.)

Valójában Hayek a lehetséges veszélyekre hívta fel a figyelmet, és leírta, hogy mi lehet egy országban a következménye, ha a szocialista tervgazdaság elvein elindulva tervezik a gazdaságot. Az „*Út a szolgasághoz*” című könyv azonban az idők során jelentős transzformáción ment keresztül. Egy közgazdasági figyelmeztetésből a II. világháború utáni világban a hidegháború egyik irodalmi ikonjává vált. (Caldwell, 2020.) Nem meglepő módon a konzervatívok voltak azok, akik találtak benne egy ügyet. „*Olyan volt számukra a könyv, mint a mennyei manna.*” (Cockett, 1995. p. 91.) Így vált az 1945-ös választások egyik szereplőjévé Hayek: Winston Churchill úgy döntött, hogy nekitámad a Munkáspárt balszárnyának. Eddigre már az eredetileg liberálisan gondolkodó Harold Laskit is „*vörös professzor*”-nak nevezték, a két oldal egyre hevesebb vitákat vívott az elméleti gazdaságtan síkján, azonban több mint valószínű, hogy a háborús hős Churchill – aki kétséget kizáróan olvasta a könyvet, és épített rá a beszédében – túlzóan fogalmazott, amikor azt mondta, hogy egyetlen szocialista rendszer sem létezhet politikai rendőrség nélkül. A később „*Gestapo beszédként*” elhíresült gondolatok taktikai hibának bizonyultak, a Munkáspárt fölényesen nyerte meg a választást, a konzervatívok viasszasorultak, a liberálisok pedig mindössze tizenkét mandátumot szereztek a következő brit parlamentben.

A kérdés, hogy létezik-e teljes foglalkoztatottság és szabad társadalom egymás mellett, éveken át foglalkoztatta a tudományos és politikai közeget. Időközben Hayek médiaszenzáció lett, és az USA-ban talált kutatótársakra. Hayek az '50-es években egyre nagyobb szükségét érezte, hogy távolságot tartson a konzervatívoktól, akikkel egyébként vitán felül állt a közös platform, ha az antikommunizmusról vagy a kollektívizmus elutasításáról volt szó, azonban 1960-ban mégis szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy ő maga miért nem konzervatív. Hayek az azt követő években is aggódott a szocializmus miatt, azonban 1960-ban publikált cikke, „*A szocializmus visszaszorulása és a jóléti állam felemelkedése*” (Hayek, 2011 (1960) p. 369-83.). Bár a Nyugat-Európában lezajlott politikai és gazdasági folyamatok nem igazolták vissza a jóléti államtól való félelmét, mindvégig amellett érvelt, hogy a jóléti állam hordozza magában az indokolatlan állami beavatkozás veszélyét.

Hogy mennyire releváns és sokakat foglalkoztató kérdés volt a múlt század derekán, hogy vajon a jövőben az egész világ a totalitárius rendszerek martalékává válik, mert egyre több helyen a polgárokat minden értelemben központi irányítás alá vonni igyekvő erő kerül hatalomra, azt George Orwell 1949-ben megjelent disztópiája, az *1984* mutatja talán a legjobban.

A reagani kommunikáció sikeressége részben abban rejlett, hogy egyetlen üzenettel a hazai társadalomban is megnevezte azokat, akik a kor „legjobb” emberei, valamint külpolitikai értelemben is. A morális felsőbbrendűség használata a jómódú, önálló életet és jólétet építő polgárokat, valamint a nyugati világra is vonatkozott. Nyilvánvalóvá vált tehát: a körön kívül találjuk a Szovjetuniót és a komplett keleti blokkot, valamint azokat, akik a piaci folyamatok vesztesei voltak az USA-ban.

Ezzel a kommunikációs nyomással egyidőben, a Ford és a Rockefeller Alapítvány arról is gondoskodott, hogy a neoliberais gazdaságstratégiai és társadalomszervezési elvek a vasfüggöny keleti felén is megjelenhessenek, különböző konferenciákon, ösztöndíjasokon és diákcseraprogramokon keresztül. (Bockman 2011. p. 62-63.) Ennek eredményeként Johanna Bockman azt tapasztalta, hogy a vasfüggöny keleti felén, Budapesten olyan közgazdász professzorokat talál, akik olyan pozitív képet festenek a szabad piacról, ami az Egyesült Államokban csak a jobboldaliakra jellemző. (Bockman, 2011. VII. fejezet) Mindenkinek, aki nem képezte a morálisan felsőbbrendűnek titulált társadalmi csoport részét, dolgoznia kellett, hogy bekerülhessen oda. Így morális kérdéssé tette az állam szociális felelősségvállalásának minimálisra csökkentését, valamint a vasfüggöny lebontását is.

A bipoláris világ felbomlásával egy új típusú világrend kialakulása kezdődött meg: a globális partnerség kultúrája. A mikroökonómiai és makroökonómiai értelemben is megújult korszellem minden elemében mást hozott a neoliberális elvekhez képest. A '70-es években megkezdődött, fokozódó és sok esetben egészségkárosító munkapiaci verseny, a sikeres ember látszólagos morális fölénye (és az egzisztencia elvesztésétől való félelem miatt érzett folytonos szorongásból adódó teljesítménykényszer), a bizonytalanná váló munkaszerződések, a lerövidült munkahetek időszakát egy új világtrend kezdte leváltani. (Dardot-Laval, 2013.) „*A neoliberalizmus felemelkedését és hanyatlását egyaránt a kapitalizmus válságai indították el. A neoliberális hegemonia korszaka hozzávetőlegesen a tőkés világ gazdaság 1973-as olajválságával vette kezdetét, majd a 2008-as pénzügyi válság zárta le.*” (Éber, 2019. p. 128.)

Vannak, akik a technológiai fejlődést értelmezik kapitalizmusként, és ennek fényében kritizálják a piaci kudarcok miatt a neoliberalizmust, holott a technológiai fordulat végső soron segíti a jogállami normákat, a probléma a neoliberalizmussal az, hogy rossz eszközökkel akart teljesítményre ösztönözni. A XXI. században van arra lehetőség, hogy ez megváltozzon.

A fentiekkel szemben, a XX. századi liberalizmus német leágazása, a freiburgi iskola éppen hogy egy stabil, modern jóléti államot hozott létre, szem előtt tartva a fenntartható fejlődést, amely a modernizációt és a társadalom széles rétegeinek felemelkedését is magával hozta – tette mindezt az *emberi méltóság mindenekfölött való mivoltának* elsődleges értékke emelésével. (Grundgesetz für die BRD, 1949.) A gazdaságirányítási rendszereknek, a gazdaságpolitikai döntéshozóknak és társadalomszervezőknek mindenkor feladata, hogy a kor kihívásaira releváns válaszokat adjanak.

A neoliberalizmus a '70-es és '80-as években a kollektívizmustól való távolságtartást, az egyéni felelősségvállalás fontosságát, az egyéni boldogulást helyezte középpontba, így jelentősen hozzájárult a nemzetgazdaság fejlődéséhez. Külpolitikai téren nyilvánvalóvá tette a Kelettel való hidegháborús viszonyt, és a kollektívizmustól való radikális elfordulást. Az ezredfordulót követően kezd megmutatkozni a globális partnerség mikroökonómiai és makroökonómiai leágazása is. A munkaadó partnerséget ajánl a munkavállalónak, lojalitásért cserébe. A vállalatok rájöttek, hogy a munkaerő alacsony bérekért és számukra előnytelen szerződési feltételek mellett való foglalkoztatása azt eredményezi, hogy a munkavállaló személytelenül, sőt, ellenszenvvel viszonyul majd saját munkáltatójához. Ebben az esetben

termelékenysége sem olyan magas, mintha a vállalati kultúra részeként a partnerség vezérli munkáltató és foglalkoztatott viszonyát. Fontos tényező, hogy a munkavállaló hozzászólhat a stratégiai tervezéshez, vagy ha olyan szolgáltatások elérhetőek számára a munkahelyén, mint a kikapcsolódás vagy akár a postai szolgáltatások helyben való igénybe vétele.

A makroökonómiai korszellem tetten érhető az *aid for trade*³ koncepciójában. A Szovjetunió és a keleti blokk által hordozott torz gazdálkodási kultúra leomlása után ugyanis nyilvánvalóvá vált a globalizáció felgyorsulásával, hogy a leszakadók segítése az egész világpiac számára kifizetődő. Nem pusztán a nemes gondolat hajtja a kereskedelem beindításáért nyújtott nemzetközi segélyeket, miszerint segítenünk kell az elesetteken, hanem az a közgazdasági értelemben vett tény, hogy amennyiben egy adott társadalomban tömegek élnek nyomorban, az ország képtelen a progresszivitás útjára lépni. (Smith, 1776.) E gondolat világszintű leképződése megjelenik a globális partnerség szemléletében.

A vállalatok, a fogyasztók és a munkavállalók szintjén végbement korszellem-változás tehát nem állt meg a mikroökonómia határainál: a fejlettebb országok annak érdekében kezdtek el segíyezni korábban kisebb és gyöngébb gazdaságokat, hogy kereskedhessenek velük, ezáltal pedig maguk küzdhessenek meg egy gyorsabb ütemű gazdasági növekedésért. A partnerség korszaka itt is egy olyan új egyensúlyt teremtett, amelyben a fejlettebb Nyugat arra is használja gazdasági erejét, hogy felzárkóztatási lehetőséget nyújtson a perifériának.

A leszakadás lehetősége ma is jelen van. A gyorsan változó világban szakmák tűnnek el, vagy akár komplett gazdasági szektorok vesznek értelmüket egy új innováció miatt. A költségoptimalizálás folytonos lehetőségkeresése azt eredményezi, hogy akár ezreket foglalkoztató gyárak hagynak el nemzetgazdaságokat egyik napról a másikra. Ezek a gazdasági jelenségek súlyos társadalmi következményeket teremtenek, amelyek az innovatív, partneri légkört kialakító vállalatoknál dolgozó munkavállalók számára sokszor láthatatlan, ugyanakkor ez segítheti felzárkózásukat, a szabadság megélésére, kreativitásra ösztönöz.

A szerencsésebb társadalmi rétegek alacsonyabb jövedelműek felé érzett közönye, a Maslow-piramis tetején leledző önmegvalósítók szemellenzője eljuttatta a társadalmakat oda, hogy a „*fejlett Nyugat*” – sok esetben hamis – képze egy

---

³ https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/a4t_e/gr19_e/gr19programme_e.htm

párhuzamos valósággal párosult. A leszakadók valóságával, akik már abból a jövedelmi kategóriából is kiszorultak, amely lehetővé teszi számukra, hogy éljenek saját szabadságukkal, hatásuk legyen saját sorsuk alakítására, vagy legalább azt elérhessék, hogy gyermekeik ne örököljék tőlük a nyomort.

Ha a neoliberalizmus 2008-as „törésten” való rossz teljesítménye nem volna elég, úgy tűnik, gazdaságstratégiai és társadalomszervezési ajánlata a XXI. századi gazdasági folyamatok zavartalan „közúton haladására” sem elegendő. A neoliberalizmus elvesztette eszköztárát arra, hogy szolgálhassa a társadalomfejlődést. Ennek egyenes következménye, hogy korszaka lezárul.

A realista iskola szerint az emberek természetes állapota az egymás elleni harc, az emberi természet nem változott a történelem kezdete óta, az ember természeténél fogva harcol, leigáz, megaláz mindenkit, aki gyöngébb nála. Az idealisták ugyanakkor hisznek abban, hogy az ember fejlődik, nevelhető, fejleszthető, ezen keresztül a társadalom is fejlődik, és hogy a komplex interdependencia a különböző társadalmak fejlődésén és ezek összeköttetésein keresztül eljuttatja az emberiséget egy magasabb szintre. (Egedy, 2011.)

Az euroatlanti térség számos kezdeményezése mutatja, hogy az európai, valamint az észak-amerikai kultúra fejlődésében nagy szerepet játszik az idealista iskola alaptézisén nyugvó hit, hogy létre lehet hozni egy jobb, szolidárisabb, szabadabb, békésebb társadalmat. Egyik példája ennek a nyugati szövetségi rendszer és az Európai Unió. Az Unióban a kohéziós és fejlesztési alapok már azt a globális partnerséget modellezik a kontinensen, amelyre nagy szükség lenne világszinten is. A népnyelv úgy fogalmazna: az EU nem halat ad, hanem horgászbót, és ezzel arra készíti a leszakadókat, hogy vállaljanak felelősséget saját fejlődésükért – a regionális és kohéziós alapokból származó források ugyanakkor lehetőséget teremtenek arra, hogy forráshiány esetén, lehetőség fennállása esetén is megvalósulhasson fejlesztő beruházás.

Több cél feszül egymásnak, amelyek együttes teljesülése lehetetlen. Piaccsapat rendszer felállítása olyan módon, hogy közben az államot kivonjuk a piacszerzési feladatokból, nem elképzelhető. Az elvárás, hogy feleljen meg az emberi méltóság és az egyenlő méltóság elve szolgáltatának a hatalom (Kis, 2015.), miközben olyan piaccsapatot teremtett, amely elmélyítette a társadalmi szakadékokat, milliókat hozott méltatlan anyagi helyzetbe, elképzelhetetlen. (Dardot-Laval, 2013.)

Az eszmetörténet választ tud találni arra, hogy a neoliberális korszak miért nem hozta a klasszikus liberalizmus társadalomszervezésében megjelenő alapelvek teljesülését. „*A neoliberalizmus nincs összhangban a közgazdaságtan liberális hagyományával*”. (Szentes, 2006.) A klasszikus liberalizmus filozófusai és közgazdászai korántsem vetették el az állami beavatkozást, pusztán azokat az állami beavatkozásokat tartották ördögtől valónak, amelyek csorbították az egyén szabadságát, és ezen keresztül felvetették a zsarnokság kialakulásának lehetőségét. Ha úgy tetszik: Smith, Ricardo, Mill és Malthus nem az egyén pénztárcáját, hanem az egyén szabadságát féltették az államtól.

Szentes Tamás (2006) is úgy vélekedik, hogy a XXI. században nem az állam „mérete” a kritikus kérdés, hanem az, hogy az állam *hatékony és demokratikus* legyen. Ez a kritérium a *good governance* elvével rokon, amely kimondja, hogy az államnak rajta kell tartania a gazdaságon a szemét, és mindig az aktuális társadalmi igények szerint korrigálni a piaci tökéletlenségeket. (Dardot-Laval, 2013.)

A társadalmon belüli partnerség tanulása az új évezred egyik legnagyobb kihívása. A társadalmi mobilitás hiánya, az öröklött esélyegyenlőtlenség, a generációk óta munkanélküliséggel szembenező régiók és társadalmi csoportok azt mutatják, hogy olyan iskolára van szükség, amely orvosolni tudja ezeket az évtizedek óta fennálló kihívásokat. Az új cél a közösen megteremtett, mindenkit egyformán megillető emberi méltóság és az egyéni, valamint a közösségi felelősségvállalás. A fentiek taníthatók, ezért a neveléstudományban és a társadalomszervezésben bekövetkező fordulat megteremtheti az új társadalmi rend alapjait.

Az állam feladata és a célja is adott, a kérdés, hogy milyen eszközzel lehet azoknak az elesett társadalmi rétegeknek segítséget nyújtani önmaguk fejlesztésében, amelyeket a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus az esélyegyenlőség hiánya miatt, reménytelenül hagyott leszakadni. Ez az eszköz az oktatás.

A felzárkóztatási program maga az iskolarendszer és a neveléstudomány megújulása, az új gazdaságpolitikai irány a gazdaság szervezése, valamint egy jó szabályrendszer kialakítása, melynek medrében a piacgazdaság zavartalanul folyhat – megtisztítva a piaci tökéletlenségektől. Fontos felismerés, hogy a piac humánus értékeket nem szolgál (Röpke in J. Horváth, 2000.), ezt az eredetileg ordoliberalisok által képviselt elvet követve megoldhatóvá válnak azok a kihívások, melyekre a neoliberalizmus már nem képes válaszokat találni. A neveléstudománnyal és az iskolaszervezéssel a dolgot

– területi korlátok okán – nem foglalkozik részletesen, az esztörténet és a gazdaságstratégiai tervezés felől közelíti meg a társadalomszervezési ajánlatokat.

A dolgozat állítása az, hogy a klasszikus liberális, valamint az ordoliberalis hagyományokhoz való visszatérés elhozhat egy új korszakot a liberalizmus esztörténetében. Ez a korszak újragondolt társadalom- és emberképpel, koherens gazdaságirányítási szabályrendszerrel és új nevelésméleti elemekkel képes megalkotni az új liberális emberképet, a „*fegyelmezett önmegvalósítót*” (Dardot-Laval, 2013.), és a jelenleg megoldhatatlannak tűnő globális problémákra releváns válaszokat ad.

Ahhoz, hogy létezhesen, vagy megerősödhesen a liberalizmus új fogalma, szükség van „*fegyelmezett önmegvalósítókra*”, ez a fogalom, vagy ennek a szoros megfelelője gyakorta jelenik meg a liberálisoknál, így Hayeknél és a Friedman házaspár közös művében is, ahol az önfegyelemben látják a jól működő társadalom zálogát. A „*kockázat társadalma*” (Dardot-Laval, 2013.) képes nevelő hatást kifejteni, de csak abban az esetben, ha meg tudunk küzdeni a nehézségekkel, amihez azonban erényekre van szükség.

Ebben rejlik a liberális eszmerendszer új korszakának ugrópontja. A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy ebben az új korszakban, egy korábbi esztörténeti korszak elemzésén keresztül mutassa meg: létezik a liberális eszmerendszeren belül olyan gazdaságstratégiai tervezési és társadalomszervezési irányzat, amely képes válaszokat adni a jelenkor kihívásaira.

1.1. Az eszmerendszerek meghaladásának felvetése

A világ és Európa jövője a hagyományos politikai törésvonalakon kívül dől majd el, azonban ez nem jelenti azt, hogy a három eszmerendszernek ne volna feladata kezelni saját krízisét, és az új kihívásokra releváns válaszokat adni. Az eszmerendszerek igazodási pontok, amelyek akkor is fontosak, ha nem születik belőlük párt- vagy választási program. Az államhoz, az egyénhez és a közösséghez való viszony alapvetően kiolvasható az eszmerendszerekből. A megújulási kötelezettség abban áll, hogy az aktuális kihívásokra adott válaszokat ezekből az alapkövekből származtassák, és jövőképet vázoljanak fel a társadalmak számára.

1.2. Mire használhatók a liberalizmus előző eszmétörténeti szakaszában elkövetett hibák?

„A liberalizmuson kívül egyik politikafilozófiai irányzat sem bizonyította még be a gyakorlatban, hogy képes nagyobb jólétet biztosítani, viszonylagos politikai stabilitást teremteni, valamint szabályszerűségének és kiszámíthatóságának köszönhetően előmozdítani az egyéni szabadságot.” (Deneen, 2019. p. 39.) Mára azonban számos elért eredmény területén mutatkoznak kudarcok úgy az államépítésben, mint a piacon, vagy a demokratikus intézményrendszerben. A XXI. század eleji új kihívások különösen próbára tették az eszmerendszert, ráadásul legutóbbi eszmétörténeti fejezetének gazdaságstratégiai ajánlata teljesen szembement az eredetileg általa megalkotott emberkép által megkövetelt államszervezési feladatokkal.

Noha az egyén szabadságának gondolata több ezer évvel ezelőtt került a filozófiai gondolkodás látóterébe, a legtöbbször mégis arra figyelünk, hogy a középkor végén és a kora újkorban megjelenő filozófusok által megalkotott klasszikus liberalizmus mit hozott a társadalomszervezésbe. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ókori görög és római gondolkodók sokkal inkább művészként tekintettek a filozófiai gondolkodásra, mint tudományként (Deneen, 2019.), az első *„tudományos liberálisok”* azonban, a klasszikus politikai gazdaságtan alapjainak lefektetése mellett, éppúgy foglalkoztak morális és erkölcsi kérdéssel, ahogyan Platón vagy Arisztotelész. A liberalizmus válságában az egyik fő mozzanat, hogy az eszmerendszer elmélete és gyakorlata ma már alig hasonlít 400 évvel ezelőtt fejlődésnek indult előképére.

„A görög filozófia kiemelte, hogy a paideának, azaz az erényben való nevelésnek elsődleges funkciója van a zsarnokság megelőzésében és az állampolgárok szabadságának megvédésében.” (Deneen, 2019. p. 40.) Az európai történelemben különböző kultúrák megfogalmazták ugyanezt, a középkori keresztény filozófiai hagyomány is kitartott amellett, hogy az erényre való nevelés fontos szerepet játszik a zsarnokság visszaszorításában és a szabadságért való küzdelemben. Ezt a XXI. században már úgy mondjuk: a polgárok önuralma és erényes viselkedése teszi őket képessé arra, hogy a szabadságukkal élhessenek.

Van olyan elképzelés, amely szerint a politikát az alantásra kell építeni, de ez egyetlen valódi fejlődést hozó teoretikusnál sem merült fel értékképző gondolatként. Az ókori filozófia, valamint a középkori keresztény filozófia is az önkorlátozásból vezette le az egyén fejlődését, megerősítve ezzel a családban és egyéb közösségekben működő normákat. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a korai szabadelvű gondolkodók szerint az

egyént kell képessé tenni arra, hogy korlátozza önmagát, valamint arra, hogy különbséget tudjon tenni jó és rossz között. Descartes és Hobbes is amellett érveltek, hogy a kritikátlanul elfogadott vallási tanításra épülő uralom „önkéntes kormányzást, valamint meddő és pusztító konfliktusokat eredményez, emiatt pedig megakadályozza, hogy szilárd és virágzó rendszer jöhessen létre”. (Deneen, 2019. p. 44.) A kulcs ezek szerint nem a felülről érkező és kétely nélkül végrehajtott parancsokban vagy erőltetett tanításokban keresendő, hanem az önkorlátozó, normakövető egyénben.

Patrick J. Deneen amellett érvel, hogy a liberalizmust a filozófiai hagyományok lerombolása, valamint az térítette el a helyes útról, hogy az individuális jogokat előbbre valónak tartotta a hagyományoknál. A felvilágosodáskori gondolkodókat úgy említi, mint akik a tudatlanság korának végét hozták el, ám azáltal, hogy a régi hagyományokat, hiedelmeket lerombolták, valamint újraértelmezték az ember és a természet viszonyát, öntudatlanul csapdát állítottak az emberiségnek. A szerző állítása az, hogy a liberalizmus társadalomszervezési ajánlata állami szinten polarizálja a társadalom tagjait, mivel intézményesíti az önérdékkövetést.

Ezzel szemben jelen dolgozat amellett érvel, hogy az erényre való nevelés nem pusztán az ókori filozófiában, de a felvilágosodás korában is jelen volt a liberális politikafilozófusok körében, a XX. század közepén pedig az ordoliberalizmus élesztette újra ezeket a gondolatokat.

A jelenkor liberális gondolkodóinak kihívása, hogy a tolerancia-eszmét társadalmi csoport kérdőjelezi meg a szabad világban, mert hiányzik az az erkölcsi alap, amit mindenki magáénak tud. Kell beszélnünk a négy alaperényről, mert igazodási pontot nyújtanak, amely a tolerancia-eszmén túlmutat. A *négy alaperény*⁴ mutat rá arra, hogyan tegyünk különbséget jó és rossz közt, és hogyan álljunk ellen a kettő közti határok elmosásának. A bátorság, a bölcsesség és a mértékletesség az igazságosság védőernyője alatt tudják kifejteni társadalmi hatásukat.

Immanuel Kant szerint az erkölcsösség elérhető, ha minden embert felruházunk a szabadsággal. Adam Smith természetesnek veszi a másik ember iránti együttérzés képességét. Úgy látja: megvan bennünk a képesség, hogy belehelyezkedjünk a másik ember helyzetébe, és bár a mi érzelmünk nem lesz olyan erős, mint a másik ember eredeti érzelme, mégis – ahogyan Smith fogalmaz – „ez a két érzés, evidensen

---

⁴ http://keesz.hu/idokjelei/pdf/ujra_neven_nevezzuk.pdf

összezseng annyira egymással, ami elegendő a társadalom harmóniájához” (Smith 1982. p. 22.).

Russ úgy ír Smith-ről: *„időtálló tanácsokat ad arra vonatkozóan, miként bánjunk a pénzzel, a vágyainkkal, a hírnév és az erkölcs kérdéseivel. Elmondja az olvasónak, hogyan lelhet a boldogságra, hogyan kezelje az anyagi sikereket és bukásokat, felvázolja, miként lehetünk erényesek, jók, és miért éri meg számunkra, hogy azok legyünk.”* (Russ, 2014. p. 4.) Az erkölcs és a morál vizsgálatának évezredek története a XX. században is folytatódott. A közgazdaságtudomány képviselői közt éppúgy megtaláljuk őket, mint a filozófusok közt. Röpke (J. Horváth, 2000.) az emberséges gazdaság kialakítását erkölcsből levezethető parancsnak nevezi a múlt század ötvenes éveiben.

Deneen azt állítja, a jelenkor társadalmi kihívásai a liberalizmus kudarcát tükrözik. De az önérdékkövetés, valamint a hagyományos közösségekben meglevő szolidaritás meggyengülését nem a liberalizmus hozta el. A polarizált társadalom nem a szabadság eszméjének válsága, hanem a kapitalizmus kudarca.

A kérdés felvetése jogos, hogy a fejlődést vajon túléli-e az emberiség, azonban a liberalizmust felelőssé tenni azért, mert a neoliberalizmus korszakában összekeverték a piaci növekedést a technológiai fejlődéssel, éppúgy hibás következtetés, mint azt állítani, hogy a neoliberalizmus hegemoniájának jótékony elmúlása a liberalizmus halálát is elhozná.

Deneen John Locke-ot Thomas Hobbes filozófiai örökösének tekinti, miközben figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy John Locke – bár Hobbesra épít – mégis inkább kritikusa, mintsem mesterének elméleti továbbvivője. Hobbes (1651) úgy fogalmaz: *„a kegyetlenség, állatias egoizmus, a korlátlan szenvedély igazgatja, döntéseit a félelem és a bizonytalanság irányítja”*. Vele szemben John Locke – hasonlóan Smithhez – az erkölcsösség mellett érvel, azt állítja: az ember alapvető jellemzője az erkölcs. Bár Locke az iskolát nevezte meg elsődleges intézményként, ahol az egyének fejlődhetnek, azt állítja, hogy a bölcsesség ruházza fel az embert a képességgel, hogy különbséget tegyen jó és rossz között. *„Azt hiszem, te magad is nagy balgának tartanád azt, aki az erényes és bölcs embert nem becsüli százszorta többre a tanult embernél”*. (Locke, 1914. p. 161.) Ezzel egyébként amellet is érvel, hogy hiába a világról szerzett ismeretek sokasága, ha az erényesség nincs egy ember birtokában. Míg Thomas Hobbes azt állítja, hogy a törvényeknek úgy kell működniük, akár a sövény, hogy az útról lesodródókat megfogja, addig John Locke úgy véli, lehet úgy

nevelni az egyént – szigorúsággal –, hogy ő végül a lehető legkevesebb valószínűséggel térjen le a morálisan helyes útról. Emberképe a gentleman, az erkölcsös, művelt, fegyelmezett ember. (Locke, 1914.) Természetesen az erénnyel és erkölccsel foglalkozó felvilágosodáskori gondolkodók köre nem ér véget itt. David Hume nem pusztán az erénnyel, a barátsággal is foglalkozik. Azt írja: „*Elismerem, hogy a dolgok jelenlegi rendjében az erénnyel nagyobb lelki nyugalom jár együtt, mint a bűnnel, s a világ részéről az erény kedvezőbb fogadtatásban részesül. S azzal is tisztában vagyok, hogy az emberiség múltbeli tapasztalatai szerint a barátság az emberi élet legnagyobb öröme, s a mértékletesség a nyugalom és boldogság egyedüli forrása. Az erényes és vétkes életmód közt sosem ingadozom, mert tudván tudom, hogy a jó szándékú emberek számára minden előny az előbbi oldalán van.*” (Hume, 1748)⁵

A klasszikus liberalizmusnak – szemben Deneen állításával – nagyon is része volt a morálfilozófia, így az eszmerendszer nem a születésekor romlott el, és nem is nélkülözi saját javíthatóságának képességét. A gyökereitől való elszakadás, az erkölcs nélkülözése az, ami végül elvezetett odáig, hogy utat tévesztett, és a végén már nem avatkozott közbe, amikor klasszikus elveivel teljesen ellenkező erőket mozgósított a piac és a társadalom szervezésére. Jelen dolgozat azért született, hogy amellet érveljen: a liberalizmus – bár számos hibát elkövetett – nem végső kudarca utáni haláltusáját, hanem minden eddiginél nagyobb válságát éli, amelyben szükséges a részletes önértékelés, valamint annak elemzése, hogy mely eszmetörténeti korszakok szakadtak el a liberalizmus legbelső értékeitől úgy, hogy azok magát az eszmerendszer létét is veszélybe sodorták – azokkal a vívmányokkal együtt, amelyeket az emberiség neki köszönhet.

A neoliberalizmus klasszikus liberalizmustól való elkülönítése és a korszak hibáinak korrekciója éppen ezért kulcskérdés a liberális eszmerendszer vizsgálata szempontjából. Fontos tárgyalni, hogy a klasszikus liberalizmus elvei hogyan használhatók a politikai, társadalmi és gazdasági válságból való kilábaláshoz. A tolerancia, az elfogadás, a béke, a szabadság és a felelősségvállalás az eszmerendszer alapértékein és alapelvein nyugszanak, ezek voltak azok az értékek, amelyek mentén megszövegezték az ENSZ Alapokmányt és a Római Szerződést. Ezek az értékek nem veszélyesek. Egy olyan világ azonban veszélyes, mely ezeket az értékeket nélkülözi –

---

⁵<https://www.scribd.com/document/237239070/Hume-Tanulmany-Az-Emberi-Ertelemr%C5%911>

erről szólt a második világháború, de erről szólnak a közel-keleti konfliktusok, melyek gyakorta embertelen fegyveres ütközetté fajulnak.⁶

A világban általánosan csökkenő szabadság és a csorbuló jogállami normák mellett kérdés, hogy az egyes társadalmak meg tudnak-e küzdeni azért, hogy a nyugati szövetségi rendszer európai felén helyreálljon a II. világháborút követő európai jogállami és társadalomfejlődési irány: a liberális demokrácia intézményei ne sérüljenek. A szabadság és a szolidaritás összekapcsolása, melyen az Európai Unió létrejötte óta dolgozik, mára a biztonság és szabadság kettőssével bővült (Fehér könyv Európa jövőjéről, 2017.)

Az egyéni felelősségvállalást követően egy következő fejlődési lépcsőfok: a közösségi felelősségvállalás lépcsőfoka (Dardot-Laval, 2013), a szolidaritás feltételezi a közösségi felelősségvállalást. Ez a racionalitás azon szintje, amiben megértésre lel a tétel: amennyiben a társadalom jelentős hányada nélkülöz, a társadalom felemelkedése nem lehetséges. (Smith, 1776.) E tétel a klasszikus liberalizmus időszakában még elfogadott volt, a későbbi történelmi korszakok teremtték a képet, mely szerint a liberalizmus nem képes a társadalmi szolidaritásra.

A XX. század felkavaró világpolitikai és társadalmi folyamatai után, a bipoláris világ összeomlását követően a nemzetállamok és regionális szinten integrált nemzetközi közösségek keresték a lehetőséget egy új társadalmi-gazdasági modell kialakítására. Ez a modell geopolitikai szinten időlegesen nagyobb stabilitást biztosított ugyan, de belső, szerkezeti instabilitása miatt felbomlóban van. E szerkezeti instabilitás lényege, hogy a hosszú távú politikai célokat nem tudta világosan kifejezni, és ezért gazdasági kényszerként állította be azokat.

Olyan társadalmi kommunikációt folytatott, s olyan elméleti keretet támogatott, amelyben a piac – beleértve a világpiacot – működése szavatolja a jólétet és a biztonságot.

A magára hagyott, önszabályozó piac jólét- és biztonságsszavatoló mivoltát hangsúlyozni nyilvánvalóan hamis kép, amelynek kritikáját a közgazdaságtan történetében többször is megfogalmazták, azonban egyrészt ez nem azt jelenti, hogy az elmúlt ötven év gyakorlata összhangban lett volna a hirdetett piacmodellel: a kritikáknak össze kell tudniuk egyeztetni a gazdálkodói szabadság eszméjét a létbiztonsággal. Erre egy jól szervezett piac alkalmas lehet.

---

⁶ <https://www.sipri.org/yearbook/2017/03>

Mivel a politikai főáram válaszképtelennek mutatkozik több olyan kihívást illetően, amelyek hatékony választ és cselekvést kívánnak, helyüket több esetben a szélsőségek, a radikális megoldásokban gondolkodó politikai irányzatok vették át, amelyek sok esetben csorbítják a demokratikus intézményrendszert, a jogállami normákat, valamint az egyéni és csoportos szabadságjogokat.

A XXI. század kihívásai sokrétűek. Adott a gazdasági kihívás, amely a fejlődő világ túlnépesedése, a fejlett világ idősödő társadalma és a kihasznált természeti erőforrások, fosszilis energiahordozók várható kimerülése miatt halaszthatatlan válaszokat kíván, az éhínség, a járványok vagy egy egész világra kiterjedő háború megakadályozásának érdekében. (Simai, 2016.)

A világ népességéhez mérten az euroatlanti térség jelentősen hozzájárul a világ GDP-jéhez, azonban látványosan elkezdett veszíteni pozíciójából.

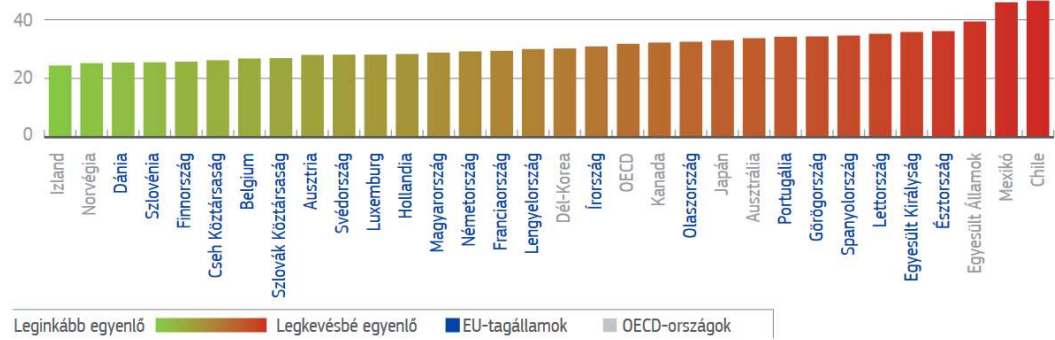
Európa részaránya a világ GDP-jében zsugorodik

	2004	2015	
Amerikai Egyesült Államok	28%	24%	↓
EU27	26%	22%	↓
Japán	11%	6%	↓
Egyesült Királyság	5%	4%	↓
Kína	5%	15%	↑
Kanada	2%	2%	→
Mexikó	2%	2%	→
Brazília	< 2%	2%	↑
India	< 2%	3%	↑
A világ többi része	18%	21%	↑

Forrás: Eurostat és ENSZ Statisztikai Osztály.

A népességarányához mérten világszintű össztermékhez jelentősen hozzájáruló európai térség élen jár abban a törekvésben, hogy csökkentse a szociális egyenlőtlenségeket vagy növelje a társadalmi igazságosságot. (Fehér könyv Európa jövőjéről, 2017.)

A világon Európában a legnagyobb a társadalmi egyenlőség

Megjegyzés: ez a grafikon a Gini-együttható segítségével ábrázolja a jövedelem egyének közötti megoszlását. Ha az együttható értéke 0, teljes egyenlőség áll fenn.

Forrás: OECD, legfrissebb rendelkezésre álló adat.

A centrum és a periféria minden eddigénél közelebb állnak egymáshoz az információáramlást és a kihívások globális terjedési sebességét tekintve.

Az elmaradottság felszámolása, valamint a társadalmi mobilitás hiánya globális szintre helyeződött. Ezzel párhuzamosan globalizálódott a lázadás lehetősége: a terrorizmus technológiai eszközei, hatóköre, valamint egy terrorszervezet szervezhetőségének lehetőségei minden korábbinál látott mértéknél könnyebben bővültek, az élehetlenné vált régiókból való elvándorlás sosem volt ilyen könnyen kivitelezhető. Ezek miatt a globális kihívások előbb váltak határok nélküli utazóvá, mint a rájuk teremtett megoldások – már ha léteznek egyáltalán. A megoldandó feladatok keletkezésének tempója messze meghaladja a rájuk adott megoldások keletkezésnek tempóját, ez pedig társadalmi feszültségeket okoz. Emiatt megkérdőjelezzük a korábbi társadalmi berendezkedést, sőt, viták keletkeztek az eddig elfogadottnak tekintett emberi együttélési formákról, rendfenntartásról, nemzetbiztonságról, politikai rendszerekről, demokratikus intézményrendszerről, az emberek jogairól és kötelességeiről. (Simai 2016.)

Az emberiség és a Föld jelenleg sok tekintetben túrértékeit feszegeti, és elkerülhetetlen, hogy a hatalmi struktúrában átrendeződés történjen. A XX. század tapasztalatai azt mutatják, hogy fenntartható rendszer abban az esetben keletkezik, ha a társadalomszervező a jólétet, jogegyenlőséget, egyenlő méltóságot, biztonságot, szabadságot, demokráciát kívánja szolgálni. A válságok megjelenésekor általános, hogy alapvetően antidemokratikus populisták győzedelmeskednek a választásokon, és demokratikus keretek között veszik át a hatalmat, majd fokozatosan megvonják a társadalom tagjainak jogait, egyéni és kollektív szinten is.

Az emberiség válaszokat keres a felmerülő kérdésekre, ugyanakkor a kérdések sem vetődtek fel világosan, hiszen elhomályosítják őket a társadalmi feszültségek, melyek a közösségek tagjainak széles körében tapasztalhatók. A világszintű társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a globális kihívásokra adott válaszok hiánya, az elodázott intézkedések, a sokszor határozatlan és káoszt teremtő intézkedések mind azt üzenik, hogy az egyes nemzetállamok, de akár a nemzetközi közösségek is rossz kézben vannak. (Simai, 2016.)

A neoliberalizmus és a neokonzervativizmus szegényekkel és elesettekkel szemben követett álláspontja, a velük való szolidaritás megtagadása a '70-es, '80-as években széles tömegek számára vált népszerűvé, hiszen szembefordult a jóléti állam túlzott, időnként indokolatlan egyenlőségközpontúságával, azonban egy ponton ez már veszélyeztette az állam stabilitását. Ezt a folyamatot némileg enyhítette ugyan a szociáldemokrata harmadik út, amely lényegében a liberalizmus alkalmazása volt a szociáldemokráciára. A harmadik út úgy foglалható össze, hogy liberális gazdaságpolitikai és társadalompolitikai keretrendszer, ötvözve azzal a gondolattal, hogy az államnak felelősséget kell vállalnia az elesettekért. Összességében azonban az eszmerendszer mind a két szakaszát azonos elméleti keret határozta meg, a piaci szabadság támogatása és az állami eszközök leépítése.

A neokonzervativizmus és a neoliberalizmus némileg másként működött Nyugaton, mint a mi térségünkben. A Kelet-Közép-Európában lezajlott rendszerváltásnak köszönhetően ebben a régióban kifejezetten ez az ideológia volt a modernitás, a társadalom következő lépcsőfokának elhozója – a „szabadság hírnöke”. Ugyanakkor az eszmerendszer megállíthatatlanul haladt az újabb válság felé, amelybe az elmúlt fél évtized során Európa-szerte buktak el liberális pártok, marginalizálódtak vagy tűntek el teljesen. Ezek a közéleti formációk álláspontom szerint azonban csak jelzik az eszmerendszer válságát, és nem okai annak. Amíg az eszmerendszernek nincs egységes válasza arra, hogy a klasszikus liberális elveknek megfelelően válaszokat találjon a XXI. századi kihívásokra, addig gyakorlati képviselői nem tudják azt alkalmazni saját társadalmukra.

A neoliberalizmus, amely a konkrét politikai gyakorlatban tagadta, hogy ő maga ideológia volna, és úgy vélekedett önmagáról, hogy ő a megtestesült észszerűség, mégiscsak ésszerűtlen világot teremtett. Olyan gépezetet épített ki a világpiacra, amely amellet, hogy nem volt képes előre jelezni, sem megakadályozni, sem

kezelné a 2008. III. negyedében kezdődő világgazdasági válságot, emellett nem sarkallt felelősségvállalásra.

A neoliberalizmussal együtt épülő neokonzervativizmus kimondta: a jólétben élő, saját életét megoldani képes ember erkölcsi fölényben van azzal az emberrel szemben, aki munkanélküli, nincstelen, vagy szélsőséges esetben nincs fedél a feje fölött. Ez az üzenet bizonyos társadalmi csoportokat ugyan felemelt, másokat azonban megöröklött szegénységben tartott, ami ösztársadalmi értelemben, a szakadékok elmélyülését követően, nem szolgálta a fejlődést.

A XX. század második felében egyéni felelősségvállalást és gazdasági fellendülést hozó eszmétörténeti szakasz a rendszerváltás előkészítésében és lefolytatásában is nagy szerepet játszott, azonban társadalmi szakadékokat és szolidaritáshiányos környezetet teremtett. A neoliberalizmus válaszképtelennek mutatkozott mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági szintű kihívásokra, melyek a XXI. században keletkeztek, mint a „szegénység ördögi köre” (Nurkse, 1953.), az esélyegyenlőség hiánya, vagy akár a menekültválság. Ennek a válaszképtelenségnek egyenes következménye, hogy a neoliberalizmus korszaka lezárul.

A legújabb kori társadalomszervezők felismerték, hogy a szabadság egyenlőtlen eloszlása nem jellemezheti a társadalmat, valamint azt, hogy a köztársasági hagyomány kevesebb, mint a jogállami hagyomány. A munkapiac szervezése fontos, a XXI. században pedig az lett irányadó, hogy szervezése az emberi méltóságot szolgálja. A XXI. századi liberalizmus ilyenformán nem azt jelenti, hogy a társadalomszervező a lehető legnagyobb piaci szabadságot biztosítja a társadalom tagjainak, hanem azt, hogy a legnagyobb intézményrendszerek az egyenlő méltóság és az egyenlő bánásmód elvét szolgálják – akár feláldozva érte a kisebb állam melletti érvet. (Kis, 2009.)

A dolgozat állítása, hogy az új évezred társadalmi és gazdasági változásai közepette a liberalizmusnak abban az esetben van esélye a megújulásra, ha új fejezete a felelősségvállalást és a közösségi gondolkodást helyezi a középpontba. (Dardot-Laval, 2013.)

A dolgozatban a liberalizmus következő fejlődési lépcsőjének megnevezésére az „újliberalizmus” fogalmát használom. Az újliberalizmus a dolgozat felfogása szerint az ordoliberalis *hagyományokhoz való visszatérést jelenti*. Az ordoliberalisok jártak a XX. században a legközelebb ahhoz, hogy a klasszikus liberális elvek a gyakorlatban is megvalósulhassanak.

A benthami és locke-i hagyományokhoz való visszatérés szintúgy fontos a dolgozatban. John Locke szerint a nevelés az a folyamat, amely során az ember válik valamilyenné. Ahhoz, hogy felelősségvállalásra képes, felnőtt állampolgárok tudjanak felnőni, jól működő oktatási rendszer kell, ahol a közösségi gondolkodás áll a középpontban. A dolgozatban a közösségi gondolkodást, az egymásért és a társadalomért való felelősségvállalást, Dardot és Laval (2013.) nyomán nevezem „*új racionalitásnak*”.

Az új liberalizmus *az erős versenyfogalom definíciója mellett teszi le a voksát, és a szabadság, valamint az egyéni felelősségvállalás kettőse lesz számára a legfontosabb.* Ugyanakkor az újliberalizmus már nem épít egyoldalúan a „*homo oeconomicus*”-ra (Csuka et. al., 2008.) Ha a liberalizmus emberképe így alakulna át, az eszmerendszer meg tudna fogalmazni egy olyan gazdaságstratégiai tervet, amely alapján az új gazdasági rend is emberközpontúvá válhat. Ezzel a neoliberalizmus által elkövetett hibákat kiküszöbölné.

A neoliberalizmus időszakában kiépült „*kockázat társadalma*” (Dardot-Laval, 2013.) szabadpiaci keretek között, liberális alapértékeken nyugvó gazdaságpolitikával, Dardot és Laval szerint az alábbi erényeket kívánja meg a gazdaság szereplőitől:

- bátorság
- kockázatvállalás
- felelősségvállalás
- szabálykövetés
- önmegvalósítás.

Az egyén szempontjából mindig az a kérdés, hogy mit kezd egy adott feltételrendszerrel. Az újliberalizmus általam vélelmezett ideális modelljében – a francia szerzőpáros megfogalmazása alapján – „*fegyelmezett önmegvalósítók*” alkotják a társadalom kritikus tömegét, akik nem vitatják el a másik ember szabadságát, betartják a szabályokat, és készek kockázatot vállalni. Az új liberalizmus gazdaságpolitikájának kérdése pedig az, hogy hogyan kell szabályozni a piacot, hogy az valóban segítse az egyént abban, hogy ezeket az erényeket vagy tulajdonságokat meg tudja tanulni, és nap mint nap erősödjön benne az a képesség, hogy megállja a helyét a szabad piacon.

Foglalkozom az amerikai és a német szabályozási logika különbségével. Az amerikai logika szerint „*mindent szabad, ami nem tilos*” elvével, a német liberalizmus szerint, azt szabad, ami szabályszerűen engedélyezett. A dolgozatban a kettő összhangját is

kutatom, mert előfeltevésem a szabálykövető egyén. Úgy vélem, hogy ilyen emberképpel, megfelelő gazdaságstratégiai és társadalomszervezési ajánlattal, a jövő globális kormányzásában a jelen kor társadalmi képesek lesznek maguk mögött hagyni olyan hibákat, amelyek a korábbi válságokat okozták. (Dardot-Laval, 2013.)

Az ordoliberalizmushoz való visszatérést a dolgozat azért tartja megfelelő megoldásnak, mert a II. világháborút követő időszakban morális, gazdasági és társadalmi válságból kellett felállni, és ezt az ordoliberalis gazdaságstratégiai tervezés, valamint társadalomszervezési ajánlat képes volt segíteni. Amellett érvelek, hogy a rendszerváltás egy fegyverek nélküli háborúként is felfogható, és a transzformációs válság sok tekintetben hasonló társadalmi kihívásokat teremtett, mint a háború utáni korszak.

A liberalizmus dolgozatban elemzett fejlődési lépcsőfokai, elkövetett hibáiból való tanulságok, valamint az egyes társadalmakban megteremtett fejlődési potenciál azt mutatják, hogy az eszmerendszer azokban a korszakokban tudott a leginkább hozzájárulni a társadalom és a gazdaság fejlődéséhez, amikor az erkölcsöt helyezte középpontba. Ez az értékválasztás a klasszikus liberális elvekkel is összhangban van, de a szabadság, a rend és a szolidaritás közti összhang keresése közepette is sikeres modelleket teremtett.

1.3. A dolgozat hipotézisei

- 1) A neoliberalizmus korszaka lezárult, egy új eszmetörténeti korszak veszi kezdetét a liberális eszmerendszer keretein belül.
- 2) A liberális eszmerendszer keretein belül létezik olyan gazdaságstratégiai tervezési irány, amely releváns válaszokat ad a jelenkor kihívásaira.

1.4. A dolgozat állítása:

A piaci eszköztár – megfelelő társadalomszervezés esetén – szolgálhatja az egyenlő méltóság és egyenlő bánásmód elveit, a piac ebben a felfogásban nem cél, hanem eszköz a nagyobb jólét és a nagyobb jogegyenlőség felé vezető úton.

1.5. A dolgozat módszertana és a szakirodalmi háttér bemutatása

A dolgozatban alapvető módszertanként az összehasonlító forráselemzés jelenik meg, amely kiegészül a liberalizmus történeti és eszmetörténeti bemutatásával, valamint makrogazdasági adatok elemzésével.

A dolgozat eszmetörténeti és történeti fejezetei az ókori filozófia, a felvilágosodáskori filozófusok, a morálfilozófia, a klasszikus politikai gazdaságtan alapjait képező gondolkodók művein, valamint a XIX. és XX. századi liberalizmus képviselőinek forráselemzésén alapulnak. Az ókori filozófiából származó alaperények mellett a liberális eszmerendszer közel négy évszázados történetének erkölcsöt és erényt elemző, ezeket előtérbe helyező gondolatain vezetnek végig ezek a fejezetek.

A dolgozat elemez statisztikák és nemzetgazdasági mutatók alapján egy közel négy évtizedes makrogazdasági trendvonalat a Német Szövetségi Köztársaság II. világháborút követő szűk négy évtizedéből. A neoliberalizmus és az ordoliberalizmus eszmetörténeti korszakainak bemutatására az összehasonlító elemzés módszerét választottam, a gazdaságstratégiai tervezési és társadalomszervezési ajánlatból következő társadalmi-gazdasági következmények, valamint mikro- és makroökonómiai eredmények tekintetében.

Az utolsó fejezet kitér egy gyakorlati példára, az Európai Unióra a liberális eszmerendszer és liberális demokrácia megerősítése szempontjából vizsgálja a Fehér Könyv Európa Jövőjéről című kiadmányt, összehasonlító elemzést ad a lehetséges forgatókönyvek alapeseteiről, valamint kitér az Unió következő költségvetési ciklusára előírányzott alapelvekre, amelyek a demokráciát és a jogállamot védik a közösségben. Az EU nem esettanulmány ugyan, de jó példa arra, hogy mi történik egy közösségben, amelynek nem csak elméletben, de gyakorlatban is fontos a liberális eszmerendszer értékeiből következő intézményrendszer és a társadalomszervezési alapelvek. Ezek kikényszeríthetőségét a dolgozat nem elemzi, a Fehér Könyv és a jelenleg zajló költségvetési ciklus (2020-2027) elméletben megjelenő célrendszerét azonban sorra veszi.

A hipotézisvizsgálat a fenti forráselemzéseket, valamint nemzetgazdasági eredményeket használja bizonyításul, a gazdaságstratégiai és társadalomszervezési, valamint államszervezési ajánlatok hiányosságait pedig egy empirikus kutatáson alapuló tanulmánnyal pótolja, amely az erényekről, az erkölcsről és ezek taníthatóságáról szól.

Jelen írás Arisztotelésztől Platónon át John Locke, Hugo Grotius, Immanuel Kant, Adam Smith, David Hume, Thomas R. Malthus, John Stuart Mill, David Ricardo, Thomas Jefferson, Edmund Burke, Ludwig Erhard és Wilhelm Röpke gondolatait kölcsönzi annak bizonyítására, hogy a liberalizmus azon eszmetörténeti korszakaiban segítette leginkább a társadalomfejlődést, amikor a morális kérdéseket elsődlegesnek tekintette. A neoliberalizmus mintegy négy évtizedes történetének, gazdasági-társadalmi eredményeinek elemzésén keresztül pedig bemutatja az ellenpróbát: egy olyan időszakot, amelyben mintha annak társadalmi kísérlete zajlott volna, hogy mi történik abban az esetben, amikor a gazdasági liberalizmus – ahelyett, hogy kiegészítené azt – felülkerekedik a politikai liberalizmuson és az erények uralmán, ezzel szembefordulva a klasszikus liberalizmus eredeti céljaival.

A forráselemzéseken túl a dolgozatban a jelenkori kihívásokra adható lehetséges válaszok klasszikus liberális elvekből való levezetése áll a középpontban. Ez abból a szempontból fontos, hogy a dolgozat egyik alapállítását támasztja alá, miszerint a XXI. században nem eszmerendszerek nélküli világ következik, hanem az a kérdés, hogy az eszmerendszerek képesek-e megújulni oly módon, hogy szolgálják a társadalomfejlődést. A dolgozat tehát nem pusztán eszmetörténeti feldolgozás, de értékeli is az elméleti viták gyakorlati példáját.

Végül pedig, annak bizonyítása után, hogy *az államszervezésnek nem pusztán jogi, de bölcséleti törvényei is vannak* (Gervai-Trautmann, 2013.), a dolgozat egy tanulmány (Vezzali et al, 2015.) bemutatásával azt kívánja bizonyítani, hogy a megfelelő államigazgatási és intézményrendszeri keretek megadása mellett fontos a társadalom tagjainak megfelelő oktatása is. Ezen keresztül elérhető, hogy ne egy csupa „ördögökből álló nép” (Kant, 2015.) legyen az, amelynek társadalomszervezési ajánlata az erényeken és az egyenlő méltóság elvének mind nagyobb érvényesítésén nyugszik.

1.4.1. Várható eredmények

A dolgozat előfeltevéssel él, hogy a liberalizmus hozzájárulhat a XXI. századi kihívások kezeléséhez, és képes megújulni, olyan társadalomszervezési ajánlatot megfogalmazni, amely segíti az emberiséget abban, hogy ne pusztán környezeti, de társadalmi értelemben is beszélhessünk fenntarthatóságról.

2. A KLASSZIKUS LIBERALIZMUS GAZDASÁGSTRATÉGIAI ÉS TÁRSADALOMSZERVEZÉSI AJÁNLATA

A felvilágosodás filozófusai, természettudósai, jogászai és közgazdászai a szabadság és a rend összhangját keresték. A liberalizmus eszmerendszerének megteremtői olyan korlátok mellett érveltek, amelyeket az egyéni és kollektív szabadságjogok érvényre jutása érdekében emeltek. Az állami intézményrendszer azon formáját tartották kívánatosnak, amely garantálja az alkotmányos önkorlátozást, a hatalmi ágak szétválasztását, a jog uralmát, a gazdaságra nézve pedig megvalósítja az állam „éjjeliőr” funkcióját.

A *laissez faire* liberalizmus időszakát a morálfilozófusok nem a szolidaritáshiányos társadalommal azonosították, épp ellenkezőleg. A monopóliumok káros gazdasági és társadalmi hatása ellen küzdve, a munkavállalók jogaiért és a kisvállalkozások szabadságáért kiálló gondolkodók úgy vélték, nem pusztán jogi, politikai, de gazdasági értelemben is egy igazságosabb és élhetőbb világot teremthetnek a liberális eszmerendszer alapelvein keresztül, melynek része a szabad, ám a tisztességtelen piaci magatartást kiszűrő piacgazdaság. (Smith, 1776.) Bár a liberalizmus további korszakai közül voltak olyanok, amelyek elmozdultak a piaci fundamentalizmus irányába, ez az eszmerendszer hajnalára nem volt jellemző.

A XVI. és XVII. század liberális gondolkodói úgy vélték, mindenkit megillet a tisztességes bérezés, a társadalmi mobilitáshoz való jog és az a lehetőség, hogy ki-k munkáján keresztül megküzdhessen saját nyomorának felszámolásáért, és önmaga felemelkedéséért. Az egyéni felemelkedések összessége közösségi szinten gazdasági növekedést hoz, nagyobb jólétet, így végső soron az állam úgy látja el azon kötelességét, hogy a társadalom gazdagodását, valamint a polgárok jogegyenlőségének megvalósulását szolgálja, hogy - önmagát is korlátozva - hagyja, hogy mindenki megtalálhassa a helyét a piacon - akár vállalkozóként, akár munkavállalóként - úgy, hogy közben más gazdasági szereplők sem korlátozzák őket ebben a tisztességes versenyben. E rendszer keretein belül kizárólag a teljesítmény lehet az, ami különbséget tesz ember és ember vagy vállalat és vállalat között.

„A liberalizmus politikai értékek és elvek együttese. Olyan értékeké, mint a szabadság és az egyenlőség. Olyan elveké, mint az, hogy mindenkinek jogában áll döntenie a saját életéről.” (Kis, 2000. 7. o.) A liberalizmus négy különböző formában jelent meg. Az *angol liberalizmus*, mely a szabadság hagyományos felfogását, az állami kényszer alól való felszabadulást helyezte középpontba. A *francia liberalizmus* két irányzat

ötvözete, a voltaire-i és montesquieu-i minimális állam gondolata, valamint a rousseau-i alapokon nyugvó individualizmus liberalizmusa. A Jó és az Értelme elvein nyugvó *német liberalizmus*, mely az államot eszközként fogja fel arra, hogy a polgárok biztonságát és jogait, valamint azt a rendezett keretrendszert biztosítja, amin belül a polgárok élhetnek a jogaikkal, miközben a külső veszélyeket és a tisztességtelen magatartást a Politikai Tervező kiveszi a rendszerből. Végül az *amerikai liberalizmus*, mely a kezdetektől szorosan összekapcsolódott a demokráciával. (Barta, 2009.)

Két irányzat különíthető el benne: az egyik a „laissez faire” elv biztosítása, valamint egy olyan társadalmi rend kialakítása, amely az ember mint gazdasági szereplő igényeit elégíti ki. A másik Rousseau és Thoreau gondolatosságára épít, melyben az „ember tökéletesíthető”, valamint egy olyan politikai rendszer alakítható ki, amely a „közérdek szolgálatának szerepét vállalja magára”. (Egyed, 2003.) Utóbbit szigorúan véve republikanizmusnak nevezzük.

2.1. A természetjogi gondolat

A szabadságjogok érvényesülése érdekében történő kölcsönös jogkorlátozás időszakának kezdete ez, amikor a filozófia kimondja, hogy az egyén vallásához és magántulajdonához az államnak nincs köze, de ennél tovább megy: az állam az a szereplő, amely nem pusztán köteles tartózkodni az egyes személyek magánéletébe való beavatkozástól, de törvényi garanciát kell azért vállalnia, hogy ezt más egyének se tehessék meg. A természetjogi iskola kimondja, hogy létezik a világban egy olyan jogrendszer, amely örök, és amely a hatályos, a szűkebben vett állam által alkotott jog fölött áll: ugyanúgy érvényesek a társadalom tagjaira és annak vezetőire is.

A természetjogi elképzelés nem a felvilágosodáskor született. Jelen volt az ókori gondolkodásban és később a keresztény filozófiában is. Az ókori hagyományban az egyik klasszikus helye a társadalmi szerződés gondolatának és egy lehetséges természetjogi közelítésnek (bár természetesen történelmietlen lenne természetjogot mondani ebben a kontextusban) Platón Prótagórasz című dialógusa. A dialógus híres mítosza szerint Epimétheusz és Prométheusz az istenek megbízásából minden állatot különböző képességekkel láttak el, és végül az embernek nem maradt semmi. Ezért az embernek, az eredetileg Zeusz birtokában levő igazságosságot (dikaiosüné) adták mint képességet. (Platón, 1984.) Az igazságosság azonban „csak” arra jó, hogy ez alapján az emberek jól működő közösséget alkossanak. Ez a gondolat folytatódott a

sztoikus gondolkodóknál, akik az állam lényegét a közös igazságban, az egyetértésre alapozott közösségben látták.

Az ókori görögök a természetjogot a természetből, a középkori gondolkodók Istentől származtatták, a felvilágosodás filozófusai az észből vezették azt le. John Locke-ban, Rousseau-ban, Montesquieu-ben és Grotiusban az alapvető jogok állandósága, mindenekfölött való mivolta közös, de ezek a jogok Istentől és a természettől adóttak. Csak a felvilágosodás végén vetődik az fel, hogy a természetjogot el lehet választani Istentől (és e gondolat felvetése is nagyon gyenge formában jelenik meg).

A klasszikus liberalizmus képviselői egyetértének abban, hogy az erkölcsi rend fenntartásához szükség van egy metafizikai létező fogalmára, csak ezt a metafizikai létezőt le akarják választani a szükségtelen dogmatikáról, a felesleges és a provincializmust konzerváló szabályokról. A szabályalkotás mércéjéül ezért választják a természetet, és ezzel ösztönzik a vallásbékét is a világi állam működésében. Ebben a folyamatban vannak sikeres és kevésbé sikeres filozófiai és politikai gazdaságtani próbálkozások, de alapvetően egyetértés van abban, hogy a társadalmakat antropológiai összefüggésekből kell magyarázni. Ezt azért tartom fontosnak tisztázni, mert a neoliberalizmus szerződéselmélete nem mindenben támaszkodott az erkölcsi egység érdekében használandó természetjogi érvelésre.

Szentes Tamás (2006.) kimondja, hogy a klasszikus liberalizmus hagyományaival a neoliberalizmus nincs összhangban. A klasszikus liberalizmus filozófusai és közgazdászai korántsem vetették el az állami beavatkozást, pusztán azokat az állami beavatkozásokat tartották károsnak, amelyek csorbították az egyén szabadságát, és ezen keresztül felvetették a zsarnokság kialakulásának lehetőségét. Ha úgy tetszik: Smith, Ricardo, Mill és Malthus nem az egyén jövedelmét, hanem az egyén szabadságát féltették az államtól. Adam Smith a jogrendszer stabilitását a gazdasági folyamatok igazságosságával kívánta kiegészíteni, megalapozva ezzel a kartelltilalmat, a monopóliumok gazdasági erejével való visszaélés lehetőségének kiszűrését, a munkavállalói érdekvédelmet, valamint a dolgozói szegénység ellen való fellépést.

2.2. Állam és egyén viszonya, vallásszabadság és polgári jogok a XVII. századi liberalizmusban

Míg az ókori demokráciában az individualizmus csak érintőlegesen jelenik meg – Platónnál egyáltalán nem, Arisztotelész már foglalkozik vele –, az egyéni és kollektív

szabadságjogok már egyértelműen az embert helyezték a középpontba. Ennek időszaka a korai és a késői felvilágosodás, melyet a különböző népek eltérő időpontokban éltek meg, és ezért a korszak évszázados eltérésben jelentkezhet különböző országoknál.

A stabil intézményrendszeri építkezés mellett teszik le a voksukat, a kormányzatra mint ideális megfigyelőre tekintenek, és olyan rendszerek mellett érvelnek, amelyek képesek akkor is biztosan működtetni az országot, amikor az rossz vezetők kezébe kerül. A kezdeti individualizmusnak talán a leglényegesebb eleme – és érdeme is egyúttal –, hogy olyan társadalmi rendszer létrehozását szorgalmazta, amely nem függ attól, hogy a benne mozgó egyének jók vagy rosszak. Nem kell jó vezetőt találni, mert az intézményrendszer stabilitása garantálja, hogy a társadalom jól lefektetett elvek alapján, szabályozott keretrendszerben működik. (Hayek, 1948.)

Az egyén tudata az angoloknál nagyon erős, már-már természetes, hogy a magánügy, az egyén védelme az állammal szemben lelkiismereti és vallási értelemben is megjelent. Milton megfogalmazta azt is, hogy a *„hit annyira az egyén ügye, hogy a világi hatóságoknak még csak közelíteni sem szabad feléje”* (Balla, 1926, 32. o.).

A mai liberalizmus egyik bölcsőjét jelentő angol polgári forradalom (1625-1690) előestéjén, a XVII. század végén megkezdődött az átalakulás: fellendült a kereskedelem és a hitélet. A protestantizmus térhódítására lelki értelemben a britek kivételesen jól felkészültek voltak, mint ahogyan arra is, hogy végül a forradalmuk bíróság elé állítsa Stuart Károlyt, arra hivatkozva, hogy a nép ugyanúgy Istentől kapja jogait, mint ahogyan az uralkodó a hatalmát, így a néphatalomnak joga van az igazságszolgáltatás keretén belül felelősségre vonni a zsarnokot.

A brit liberalizmus úttörő volt az európai klasszikus liberalizmus elveinek kialakításában. Mialatt Amerika még az angol gyarmatosítást élte át, Nagy-Britanniában a távolsági kereskedelem fellendülése a polgári osztály olyan anyagi érvényesülését hozta el, hogy a társadalmi átalakulás elkerülhetetlenné vált. A parlament kettészakadt haladókra és konzervatívokra, whigekre és torykra már az abszolutizmus korszakában. Utóbbiak az uralkodó Istentől származtatott jogait hangsúlyozzák, míg előbbiek a nép természetjogaira hivatkozva, a liberális demokrácia előhírnökei voltak. A liberalizmus első parlamenti képviselői 1601-től kezdődően még elvi vitákat folytatnak, akkor még I. Jakab király parlamentjében azonban Sandays, Coke, John Elliot, Seiden és Pym I. Károly trónra lépését követően a királypártiak és a haladók nyílt ellenségekként tekintettek egymásra. 1636-ra a király

és a parlament közt nyílt szakadás történik, és nem pusztán politikai, de vallási értelemben is küzdelem volt, míg 1642-ben kitört a polgárháború. (Barta et. al, 2008.)

2.3. Az államépítés célja és társadalmi haszna

A királyt lefejezték, azonban a John Coke ügyvéd által képviselt közvádra joga volt válaszolni, és megvédenie magát. Bradshaw a népre hivatkozott, amikor a királyt azt a tekintélyt firtatta, amely a Westminster Hallba hurcolta. A perben és a forradalomban két államfelfogás és két jogfelfogás csapott össze. Stuart Károlynak abban igaza volt, hogy királysága nem választott, hanem örökös, ezer éve öröklődő királyság volt, azonban a forradalom akkor már nem engedett a népszuverenitás elvének kialakításából, és a klasszikus liberális elvekből az államépítésben. *„Anglia népe, hála a forradalom eszméinek, három alapvető jogot nyert el: az első, hogy megválaszthatjuk kormányzóinkat; a második, hogy kötelességmulasztás esetén leválthatjuk őket; a harmadik, hogy magunk alkossuk meg a kormányunkat.”* (Burke, in: Ludassy, 1991. p. 11.)

A gondolat, hogy ha a királyok Isten által uralkodnak, akkor a nép Isten által követelheti a szabadságot, elvezetett odáig, hogy mivel a királyság a közös béke és biztonság garantálása céljából jött létre, a nép leválthatja azt a királyt, akiben már nem látja ennek garanciáit. Bár hosszú út vezetett el odáig, hogy nem pusztán az uralkodó leválthatósága, hanem a demokratikus intézményrendszer stabilitása, az állampolgárok egymáshoz való viszonya is kialakított keretek közt működjön. Ezek megalapozása már a forradalmak korában megkezdődött. *„A szabadelvűséggel kapcsolatos véres forradalmaknak az a legnagyobb és legszebb vívmánya, hogy az emberek nem bolygatják, hanem kölcsönösen tiszteletben tartják egymás világnézetét, és kormányzati elvek szerint szerveznek politikai pártokat.”* (Balla, 1926. p. 7.)

Hugo Grotius azt mondja: *„a jognak önmagában van a forrása, és éppen olyan megváltoztathatatlan, mint maga a természet és az ész”*. (Balla, 1926. p. 43.) John Locke gondolkodásában is ez képez kiindulási alapot, és szemben az abszolutizmust védelmező Thomas Hobbes-szal, aki amellet érvelt, hogy a természeti állapotban bárki megtámadhatott bárkit, és mindenki kénye-kedve szerint érvényesíthette veleszületett jogait, Locke e bizonytalan állapot feloldását az államalapításban látta. Azt mondja: a szervezett társadalom a zűrzavaros természeti állapotból alakult ki, az emberek tudatos elhatározása útján, az emberek közös megegyezés útján lemondanak bizonyos jogaikról, hogy az önmaguk fölé kiterjesztett közhatalom biztosítsa

számukra az élethez és a tulajdonhoz való jogot. Az állam funkciói pedig a közhatalom származékai.

Locke szerint az ember nem gyakorolhat hatalmat másik ember fölött, csak annak beleegyezésével, felfogása szerint önként, szabad elhatározásunkból lépünk be a társadalomba. Az állam alapítói ilyen értelemben szerződnek egymással, ők választják meg a közhatalom formáját, természetes jogaiknak és szabadságaiknak szerződésükön keresztül szabnak határt, és többségi döntéssel határoznak a közjóról. A népből származó közhatalom törvényhozói, végrehajtói és föderatív hatalomra oszlik. A legmagasabb közülük a törvényhozói hatalom, ez tartja össze az egész közösséget.

John Locke (1632-1704) a kormányról így ír: *„Minthogy a törvények egyszerre és rövid idő alatt készülnek, amellet állandó és tartós hatályuk van, ami folyvást tartó végrehajtást igényel, másszóval egy vele foglalkozó készséget: szükség van arra, hogy legyen állandóan egy hatalom, mely a kész vagy érvényben lévő törvények végrehajtásával van megbízva.”* (Balla, 1926. p. 48.) Célja, hogy lezárja a katolikus-protestáns szembenállást, kutatásának tárgya az, ami az emberek fejében van.

Locke az ember nevelhetősége és fejleszthetősége mellett érvel – szemben Hobbes-szal –, a nevelésben szigorú elveket határoz meg: test és szellem együttes építését. Az ember munkája Locke szerint a saját tulajdona, ezzel rendelkezik, ezt tudja áruba bocsátani, ha ebben korlátozzák, az a tulajdonjogát sérti. E téren is szembehelyezkedik Hobbes-szal, aki szerint a munka csak egy lecserélhető tőkeforma, míg Locke jogként gondol rá, amit nem vitathatunk el az emberektől, sőt, a döntéshozóknak törekedniük kell arra, hogy a legszegényebbek, akik csak a munkaerejükkel rendelkeznek, tudjanak belőle pénzt keresni. *„Értekezés a polgári kormányzatról”* című művében azt mondja: *„Tehát a munka adja a föld értékének legnagyobb részét, nélküle az jóformán semmit sem érne”.* (Locke, 1986. p. 69.)

Az a gondolat is Locke-tól származik, hogy minden ember tulajdonosa a saját testének és keze munkájának. Az emberek egyenlőtlensége a tulajdonosok közti egyenlőtlenséget jelenti Locke szerint. *„akár földbirtokosok, akár kereskedők, bankárok vagy egyszerű munkások, akik csupán munkaerejük és munkaszerszámaik tulajdonosai”.* (Polin, 1960. p. 272. 1.)

Ahogy a kezdeti zűrzavaros, természeti állapot feloldását és az emberképet tekintve is teljesen eltérő világképeket találunk, úgy a munkaerőre és a munkavállaló jogaira tett megállapítás is homlokegyenest mást mond Locke és Hobbes elméleteiben. Mialatt Locke amellet érvel, hogy jogunkban áll eladni a munkaerőnket, és az államnak

kötelessége biztosítani, hogy akinek csak a munkaereje képezi tulajdonát, az értékesíthesse, és ily módon anyagi javakhoz juthasson, Hobbes úgy látja, hogy lecserélhető és eldobható munkaeszközökkel van dolgunk, amikor a munkapiaci szereplőket nézzük. „Az embernek – csakúgy, mint minden másnak – értékét az árával mérjük.” (Hobbes, 1970. p. 76. 1.) „Mert az emberi munka, éppúgy, mint minden más dolog – áru, melyet haszonnal ki lehet cserélni.” (Hobbes, 1970. p. 210. 1.)

2.4. A kereskedőtársadalom mint morális érték és értékképző intézmény Smithnél

Adam Smith szerint minden társadalom kereskedőtársadalommá válik. Nála morális töltete van a piacgazdaság folyamataiba való bekapcsolódásnak. A polgárosodás alapköveként tekinteni a kereskedelemre gyakorlatilag a hayeki gondolatot megelőző lépcsőfokon áll: a piac felelősségvállalásra tanít. A vágyak kielégítése, a rossz elkerülése, az a tény, hogy a piac bünteti azt, aki nem gondolkodik hosszú távon, mind azt segíti elő, hogy az egyén tevékenysége során olyan folyamatokat mozdítson elő, amely a társadalom javát szolgálja.

A piac ebben az értelemben az értékrend védelmében segíti az embereket, hogy hozzáigazodjanak a folyamatokhoz, a teljesítményelvnek alárendelve kell működtetni a piacot. Ez olyan értékrendet ad egyénnek és társadalomnak, amelyben a gazdasági irányvonalakhoz igazodó vállalkozó, a munkavállalói jogokat tiszteletben tartó munkáltató, és az alapvető jogokat minden körülmények közt védelmező állam alkotnak egységet.

Adam Smith (1723-1790) is harmóniát kívánt teremteni: küzd a társadalmon belüli igazságtalanságok ellen, a jogegyenlőtlenségek felszámolásáért. A nyomorban élőket a jogaik kiterjesztésén keresztül kívánja felemelni, a társadalom összhasznának növekedésével érvel, amikor a nyomor felszámolásáról ír: egy társadalom Smith szerint nem emelkedhet fel, amelyben a többség nyomorban él. „Nincs társadalom, amely virágzó és boldog tudna lenni, ha tagjainak messze legnagyobb része szegény és nyomorult. A méltányosságon kívül, azoknak, akik az egész nemzet táplálékáról, ruházatáról és lakásáról gondoskodnak, birtokolniuk kell saját munkájuk termékének azon részét, amellyel önmagukat tűrhetően táplálni, ruházni és elszállásolni tudják.” (Smith, 1776, 1977. vol. 1. p. 88.)

A társadalmi mobilitás előmozdításáért küzd, és azért, hogy a munkavállalókat becsületesen megfizessék. Nagyon is gyakorlati ember volt, a hétköznapiakból szerezte

tapasztalatát, a monopóliumok felszámolásáért emelt szót, mai fogalmi keretek közt azt mondanánk, hogy a gazdaság dinamizálását tűzte ki célul, amikor a kisvállalatok (tűmanufaktúra), valamint a verseny felszabadítása mellett érvelt. *„Saját munkája olyan tulajdona az embernek, amely minden más tulajdonának legfőbb forrása, s mint ilyen a legszentebb és legsérthetetlenebb. A szegény ember minden atyai öröksége a karja ereje és a keze ügyessége; akadályozni őt abban, hogy ezzel az erejével és ügyességével embertársainak ártalma nélkül a legjobb belátása szerint éljen, egyenlő a legszentebb tulajdon nyilvánvaló megsértésével.”* (Smith, 1776, 1977. vol. 1. p. 172. 1.) – ezt a céltörvényre mondta Smith, és arra, hogy a szegény ember szabad munkaerőáramlásból való kizárása az ő szegénységét termeli újra. Sérti a jogait és korlátozza a gazdagodásban.

Smith a *„Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól”* című művében hangot ad annak is, hogy a monopóliumokat erősítő törvényeket támogató parlamenti képviselőket elismerés övezi majd a nagytőkések körében, és a monopóliumok lebontásáért dolgozó politikusokat el fogja érni a gazdaság legbefolyásosabb és legfajszínűsabb üzletembereinek mocskolódása, holott utóbbi a becsületes politikusi magatartás.

Smith a polgárosodás zálogaként tekint a kereskedelemre, a nemzetközi gazdaságra pedig mint a béke megteremtőjére, hiszen amelyik országgal kereskedelmi kapcsolatokat létesít egy társadalom, azzal közös érdek keletkezik, megszűnik a háborús érdek. *„Smith (Hume-hoz képest) pozitívabb szerepet tulajdonít az észnek, mint a társadalmi intézmények építőjének.”* (Macfie, 1959. p. 217. 1.) Valószínűleg ezért hisz abban töretlenül, hogy az ember alkotta intézményrendszerekből tanulnak a társadalom tagjai, és nem pusztán hatékonyságuk vagy vállalkozásra való hajlamuk, de morális érzékük is fejlődik.

A piaczgazdaságban és a lebontott nemzetközi kereskedelmi korlátokban a szabadság és a nagyobb jólét megteremtését látta. *„Bolondnak és elbizakodottnak”* tartja azokat a politikusokat, akik úgy gondolják, hogy a gazdaságot tervezhetik, a tőkemozgásokba való beavatkozást is rombolásként definiálja. Etikai kérdésként közelíti meg a gazdasági szerepeket, azt mondja, az együttérzés minden emberben ott lakozik, ehhez képest fontos megállapítást tesz, amikor – mintegy mikroökonómiai elemzésként – bemutatja, hogy a kisvállalkozóktól származó javak, amelyek a boldogulásunkat és a nemzet gazdagodását szolgálják, nem a cégvezetők jószándékának, hanem önös érdekeinek eredményei.

Smith olvasatában az államnak „három nagy fontosságú (...) kötelességet (...) kell szem előtt tartania. Először: a társadalom megvédésének kötelességét más független társadalmak erőszakossága és betolakodása ellen; másodszor: azt a kötelességet, hogy a társadalom minden tagját valamelyik más tagjának igazságtalansága vagy elnyomása ellen lehetőség szerint megvédje, illetőleg azt a kötelességet, hogy kifogástalan igazságszolgáltatást vezessen be; és harmadszor: azt a kötelességet, hogy olyan közműveket és közintézményeket létesítsen és tartson fenn, melyek létesítése és fenntartása sohasem állhat egy vagy több egyén érdekében, mert ezeknek nyeresége sohasem fizethetné vissza valamely egyénnek vagy az egyének kisszámú csoportjának költségeit” (Smith, 1776, 1977. vol. 1 p. 203. 1.)

A piaci folyamatokba való beavatkozást mélyen elvetette, a versenyszabályozást, mai szóhasználattal, a kis- és középvállalatok piaci lehetőségeinek megteremtésére, a monopóliumok visszaszorítására kívánta fordítani. Gazdaságfilozófiájában a monopóliumok korlátozása, a gazdasági előny túlzott mértékének visszaszorítása, és a monopolhelyezettel való visszaélés megakadályozása az egyik legfontosabb elem. „Smith elítélte a nagy részvénytársaságokat és kereskedelmi monopóliumokra épült nagy magánvállalkozásokat is. A közvetlenül irányító tulajdonos-managert részesítette előnyben.” (Fekete, 1997. p. 9.)

„A liberális gazdaság- és morálfilozófia eredeti szándéka annak bizonyítása volt, hogy a morális személy az egyedüli elmozdítója a jólétnek és önkéntes társulása legfőbb támasza természetes szabadságainak, ehhez képest túlságosan könnyen áldozta fel az embert először a materiális szűkösség miatt a gazdasági racionalitásnak, majd morális érzéketlensége miatt a politikai hatalomnak.” (Fekete, 1997. p. 11.)

Ehhez a gondolathoz Smithnek szüksége volt a Locke-i hagyományokra, és arra a szilárd hitre, hogy az ember nevelhető, tanítható. Az erkölcs és a felelősségvállalás értékei átadhatók már gyerekkorban, sőt, John Locke szigorú nevelési elvein keresztül Smith még azt is okkal feltételezte, hogy az iskolarendszernek köszönhetően az egyén nem pusztán erkölcsössé, de fegyelmezetté is válik, ami önmagában előrevetíti egy dolgozó, szabálykövető, és kihívásokra válaszokat kereső polgár képét.

Smith a piaci folyamatokba való be nem avatkozás mellett érvelt, ugyanakkor a tisztességtelen piaci magatartás visszaszorításában látta a gazdaságstratégiai tervező feladatát: „Bolond és elbizakodott volna az az államférfi, aki tervezni akarná a gazdaságot. Ilyen feladatot veszélyes volna rábízni nem csak egyetlen személyre, de bármely tanácsra vagy szenátusra.” (Smith, 1776, p. 450. 1.)

Szemlélete szerint a gazdaságstratégiai vezetés célja „gondoskodni az emberek számára bőséges jövedelemről vagy megélhetésről, pontosabban lehetővé tenni számunkra, hogy a maguk jövedelméről vagy megélhetéséről gondoskodjanak” (Smith, 1776, 1977. vol. 1. p. 449.) A kormányzat feladata „ellátni az államot vagy a nemzetközösséget megfelelő bevétellel a közszolgáltatások számára”. (Smith, 1776, 1977. vol. 1. p. 3-4.) Ez pedig azt jelentette, hogy az egyéneket hagyni kell vállalkozni és dolgozni: nem paternalista értelemben tekintett az állam gondoskodó funkciójára, hanem a politikai és gazdasági szabadságjogok garanciájaként.

A vállalkozások és a piac szabadságán túl a tőkemozgások szabadsága mellett is érvelt, szerinte a tőkemozgásokba való beavatkozás „lelassítja a társadalom haladását a tényleges gazdagság és nagyság felé”. (Smith, 1776, 1977. vol. 2. p. 208.) Mindezek mellett Smith azt is kimondta, hogy „A gazdagoknak hozzá kell járulnia a közös kiadásokhoz” (Smith, 1776, 1977. vol. V. II, I)⁷. E kijelentés mutatja, hogy Smith a jobb anyagi helyzetben levők társadalmi felelősségvállalását, vagy egy nagyobb mértékű rész vállalását tartotta kívánatosnak a közös teherviselésből.

„A gazdaság a természet nyelvén beszél az emberhez” – mondja Smith, párhuzamot képezve a természetjogi iskolával a gazdaság terén. (Smith, 1776, 1977. vol. 1. p. 26.) A gazdaság és a természet szerepe nem pusztán az elméletben, a gyakorlatban is közel állt egymáshoz: a brit pénzügyi és gazdasági infrastruktúra építésében jelentős szerepet játszottak természettudósok, Isaac Newton például az állami pénzverde vezetőjeként.

Newtonnak – John Locke jó barátjának – köszönhetően fogalmazódik meg, hogy a gazdaság úgy működik, akár a természet, a bolygók úgy keringenek a Nap körül, ahogyan a kereskedelmi hegemon körül keringenek a gazdasági partnerei. A távolsági kereskedelemre nézve ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a nemzetgazdaságon vagy az emberi kapcsolatokon belül: az erkölcsösség fontos. Ahogyan a Nap tömege nem csökkenhet, úgy nem szabad csökkenteni a pénz értékét sem: ez az infláció elleni fellépést jelenti. Ha az állam másként tenne, meglopná az embereket: mintha lefaragna az aranyból, ami a pénz értékét képezi, ez pedig erkölcstelen volna.

Adam Smith megfogalmazta az abszolút előny fogalmát, és azt, hogy a nemzetközi kereskedelem mindkét partner számára előnyös. Smith a nemzetközi kereskedelmet

---

⁷ <https://inveritascrecentes.wordpress.com/2012/02/08/adam-smith-the-most-misquoted-economist-of-our-time/>

éppolyan fontosnak tartotta, mint a kereskedelem többi formáját. *„Ha minden nemzet a liberális szabad kereskedelem elvén kereskedne egymással, szabadon importálna és szabadon exportálna, akkor hasonlóak lennének, mint egy nagy birodalom provinciái.”* (Smith, 1776: IV.v.b.39. in: Schumacher, 2012. p. 62.) A munkamegosztás növeli a termelés mennyiségét azonos mértékben felhasznált munkaerő mellett, így minél nagyobb a specializáció mértéke, annál nagyobb a növekedés. Ennek oka, hogy a munkamegosztásból következő specializáció nem pusztán kvantitatív, de kvalitatív növekedést is okoz. (Schumacher, 2012) Smith *„hitte, hogy az áruk szabad kereskedelme mellett a termékeket ott termelnék, ahol az ő abszolút munkaköltségük a legalacsonyabb”.* (Schumpeter, 1954. p. 374.) Ezt nevezzük ma az abszolút előnyök tanának.

Smith elmélete szerint a növekedés korlátja a piac mérete, így amennyiben növekszik a piac, nagyobb gazdasági növekedést tudunk elérni. A kölcsönösen előnyös nemzetközi kereskedelemben minden fél többet tud eladni, azonban járulékos haszon, hogy technológiai tudást is átadnak egymásnak a partnerek, amelynek szintúgy jólétnövelő hatása van. (Schumacher, 2012.) *„A hazai fogyasztásra szánt importtermékek lehető legkisebb volumenre való csökkentése, és a hazai ipar termékeinek exportra szánt mennyiségének lehető legnagyobbra való növelése. Ez két motor az ország gazdagságának növelésére, ennek érdekében az importot korlátozni, az exportot ösztönözni kell.”* (Smith, 1776, IV.1. p. 35.)

Smith belátta, hogy az országok különböző tulajdonságokkal rendelkeznek, a *„termőföld, a természeti környezet, valamint az intézményi keretrendszer és a jogrendszer tekintetében”* (Smith, 1776, III.iv.20, IV.ix.41. in: Schumacher, 2012. p. 63.), ezeken felül arra nézve is tett megállapítást, hogy gazdag és szegény ország közötti kereskedelemben a gazdagabb ország nagyobb arányban profitál a gazdasági kapcsolatokból, mint a szegényebb. A nemzetek közti verseny éppúgy a leghatékonyabb nemzetet hozná ki győztesként a versenyből, mint a hazai termelők versenyéből a nemzetgazdaság. A fentiek egyúttal azt is jelentik, hogy a nemzetközi kereskedelem nem pusztán jólét-, de hatékonyságnövelő tulajdonsággal is rendelkezik. Ozay Mehmet Adam Smith nemzetközi kereskedelemelméletét *„naiv elméletnek”* bélyegezte (Mehmet, 1999. p. 47.). Bár kétségtelen, hogy az azóta eltelt közel két és fél évszázad jelentősen formálta a nemzetgazdaságról, piaci kudarcokról, fejlődési modellekről és nemzetközi gazdaságról alkotott képünket, én vitatkoznék Mehmettel. *„Smith nemzetközi kereskedelemelmélete ugrókö volt a szofisztikáltabb elméletek*

számára, mint David Ricardo komparatív előnyök tana, vagy a Hechscher-Ohlin modell”. (Staley, 1989. p. 52.) Olyan gazdasági törvényszerűségekre világított rá alapvetően természettudósként, amivel lényegében lefektette a klasszikus politikai gazdaságtan alapjait, számos előremutató kutatásnak megágyazva ezzel.

Túl az alapjogi és gazdasági tézisen, a szolidaritás és a politikai szabadságharcos is megszólalt Smithből: *„A polgári kormányzat, amennyiben azt a tulajdon védelmére állítják fel, valójában a gazdagnak a szegénnyel szembeni védelmére állítják fel, vagy azoknak, akiknek van valami tulajdonuk, szemben akiknek semmijük nincs.”* (Smith, 1776, 1977. vol. 2. p. 236.) Smith is ennek megváltoztatása mellett érvel. A nincstelenek tömegei a klasszikus liberalizmus időszakában morálisan igazolható társadalomszervezési alapelvek megfogalmazására kötelezték a kor filozófusait.

Nem pusztán a védtelenek érdekében való cselekvés, de az egyén állammal szembeni védelme lettek a társadalomszervezési ajánlat alapelvei. *„A brit törvényhozás, az alkotmány alapelveinek megsértésével, olyan emberekre vet ki adót, s ezáltal olyan emberek gazdasági cselekvéseinek szabadságát korlátozza, akiktől ugyanakkor megtagadja a politikai reprezentáció jogát.”* (Smith, 1776, 1977. vol. 2. p. 471.) A *„no taxation without representation”* tengeren túli elvének felállítása a Brit Birodalommal szemben, ebben a gondolatban gyökeredzik. Amennyiben az ember hozzájárul adófizető polgárként az infrastruktúra létrehozásához, fenntartásához és fejlesztéséhez – vagyis az állam működését finanszírozza –, úgy joga van beleszólni abba, mire fordítsák a pénzét.

2.5. Az amerikai liberalizmus

„A szabadság fáját időről időre hazafiak és zsarnokok vérével kell öntözni.” (Jefferson, in: Ludassy, 1991. p. 45.) Locke szerint, *„egyszer az egész világ Egyesült Államok volt”*. Ez azt a képességet jelenti, hogy egy nagyobb területi egységet sokszínű társadalommal és akár régióként eltérő szabályozásokkal, infrastrukturálisan és államigazgatási értelemben egyben lehet tartani.

Az amerikai liberalizmus első képviselői a tulajdonjogra és a politikai szabadságjogokra támaszkodva építették fel a társadalomszervezési elveiket. *„Minden ember tulajdonos a társadalomban, és joga van a társadalmi tőkéből részesülni”*. (Ludassy, 1991. p. 27.) Az egyéni és kollektív szabadságjogok védelme az állam legfőbb feladta, és ennél tovább nem is merészkedhet az egyének privát életében. Sem vallásgyakorlásukat, sem a szabadságjogaik gyakorlását nem korlátozhatja, sőt, *„(…)*

az állam dolga éppen az, hogy az egyén jogainak érvényt szerezzen.” (Kis, 2014. p. 159.) Az állam feladatait a közszolgáltatások ellátásában látják, azonban az adókat igyekeznek a minimális szintre csökkenteni: *„...csökkenteni tudtuk a felesleges hivatalok számát, a szükségtelen intézményeket és költségeket, és ezáltal meg tudtuk szüntetni belső adóinkat.*” (Ludassy, 1991. p. 65.) – mondta Thomas Jefferson második beiktatási beszédében, 1805. március 4-én. Amellett érvel, hogy az állam csak olyan mértékben adóztathatja meg az egyént, amelyen keresztül a közjavak biztosítását el tudja látni.

A klasszikus liberalizmus bízik a polgároknak, bízik abban, hogy az ember tanul a piaci folyamatokból, azokból az élményekből, amelyek érik. Ebből adódóan bízik abban, hogy a szabadságjogok megléte mellett tud csak jól működni egy közösség. *„(...) mivel az igazságot és az értelmet nem tudták legyőzni a meghamisított tényekre alapozott téveszmék, az igazságra törekvő sajtónak nincs egyéb jogi korlátozásra szüksége. A közvélemény ítélete az összes érdekelt fél meghallgatása után helyesbiteni fogja a téves érveléseket és nézeteket, és más választóvonalat nem kell húzni a sajtó felbecsülhetetlen értékű szabadsága és demoralizáló szabadossága között, ha lennének is ezen felül olyan helytelenségek, amelyeket ez a szabály nem zaboláz meg, a közvélemény feladata, hogy a cenzor szerepét játssza.*” (Jefferson, in: Ludassy, 1991. p. 69.) A nevelés szerepe itt is kivételesen fontos. A sajtószabadsággal való visszaélések kiszűrésére kizárólag az a társadalom képes, amely nem pusztán befogadni és értelmezni tudja azt, amit olvas, hanem kritikai gondolatokat is megfogalmaz.

Az önkormányzatiság és a szubszidiaritás elve is megjelent már a XIX. századi liberális gondolkodásban, különösen az Egyesült Államokban. Az a gondolat, hogy a polgároknak közük van ahhoz, ami velük történik, és joguk van irányítani a saját életüket egyéni és közösségi szinten, megnyilvánul a lokális intézményépítésben is. *„A megyéket akkora területekre kell osztani, hogy minden oda tartozó polgár össze tudjon gyűlni és személyesen határozzon akkor, amikor összehívják őket. Rájuk kell bízni területük kormányzását a kizárólag őrjük tartozó ügyekben. Minden területben válasszanak maguk közül egy bírót, vegyék kezükbe a rendőrség, a helyi katonaság, a polgárőrség, az iskola ügyét, gondoskodjanak saját szegényeikről, a területükön keresztül haladó közutakról (...)*” (Jefferson, in: Ludassy, 1991. p. 75-76.)

A szabadságával élni tudó, felelős egyén az az emberkép, amelyből a XIX. század amerikai liberális gondolkodói kiindulnak. A társadalmi és pénzügyi tudatosságot

feltételezik az emberekről és a közösségekről, felvetik a költői kérdést, hogy „*van-e jogunk másik korban élő embereket kötelezettségekkel terhelni*” (Ludassy, 1991. p. 46.), egyúttal választ is adva: csakúgy, ahogyan az intertemporális választások esetén, a racionális egyén nem választja a jelenbeli túlfogyasztást, mert tisztában van vele, hogy a jövő készleteit éli fel.

2.6. Szabad társadalom – szabad kereskedelem – a XIX. századi brit liberalizmus a klasszikus angol politikai gazdaságtanban

A XIX. századi liberalizmust a gazdasági és politikai szabadságjogok kiterjesztése, valamint a társadalom működtetéséhez szükséges liberális alapelvek lefektetése jellemezte. A társadalomszervezést az erkölcsi és jogi szabályokhoz való igazodás hatotta át, a gazdaságstratégiai tervezést pedig az önszabályozásra képes piac szemlélete.

Az angolszász klasszikusok másik nagy alakja a komparatív előnyök elméletét kidolgozó David Ricardo. Az 1817-ben publikált „*Politikai gazdaságtan és adózás alapelvei*” címmel megjelent művében gyakorlatilag a modern közgazdasági gondolkodás legfontosabb alapelveit írta le. A komparatív előnyök elmélete azt mondja, hogy két gazdasági partner – anélkül, hogy növelné az inputráfordítást, pusztán a specializációnak és a kereskedelemnek köszönhetően – nagyobb jólétre tud szert tenni, mintha izoláltan próbálnának meg előbbre jutni. (Formaini, 2004)⁸

Ricardo számszerűsített példán keresztül mutatja be a hatékonyságnövekedést és azt, hogy a relatív alacsonyabb költséggel (alacsonyabb határ- és alternatív költséggel) termelt jószágot megéri exportálnia egy adott nemzetgazdaságnak. (Meoqui, 2014) Ebben a modellben azonban a munka az egyetlen termelési tényező. A Heckscher-Ohlin modell ennél tovább lép, mert a munkaerőn kívül több inputtényezőben gondolkodik, és nem pusztán a termelési tényezők relatív bőségét, de a technológiát is figyelembe veszi. (Bajona-Kehoe, 2006) Gupta 2009-es cikkében rámutatott, hogy az egyes kereskedelemelméletek a gyakorlathoz képes túl leegyszerűsített modellekben gondolkodnak, így elemzéseinkben a Smith által felvázolt abszolút előnyök, a Ricardo által megalkotott komparatív előnyök fogalmára, valamint a porteri elmélet szerinti kompetitív előnyök elméletének szintézisére van szükségünk. (Gupta, 2009.)

---

⁸ <https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/ei/ei0402.pdf>

Közös a fenti elméletekben, hogy egy vámok nélkül működő, az áruk szabad piaci mozgását lehetővé tevő nemzetközi kereskedelemben valósulhatnak meg, hiszen mindegyik hatékonyságnövelésről, költségoptimalizálásról, kezdetben is létező előny kihasználásáról beszél. A védővámok – melyekről értelemszerűen nincs szó a fenti modellekben – ezeket a hatásokat torzítanák, és ceteris paribus jólétsökkentő hatással járnának. Történelmi távlatból nézve: előkészítették a gazdaságot és a társadalmat arra, hogy megszülethessen a szabadkereskedelmi megállapodások elmélete és az általuk szorgalmazott gyakorlat, és talán egyszer a közös, nemzetközi valuta is.

A klasszikus politikai gazdaságtan másik jelentős alakját, Thomas R. Malthust, a szegény társadalmi csoportok iránt érzett érzékenysége, és az általa éhínségek idején leginkább veszélyeztetettnek tartott csoportokra való odafigyelése vezette arra a következtetésre, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozóknak törekedniük kell a béke és az „egyenlő költekezés” megőrzésére. Adam Smith szintúgy a társadalmi igazságosság igényét támasztó liberális teoretikusok táborát gyarapítja. Felemelte szavát a munkásosztály mellett, és érvelt a monopóliumok kialakulásának káros társadalmi hatásaira – amely lényegében a tőke nagymértékű koncentrációja, a piac spontán torzulása. (Szentés, 2006.)

2.7. Mill és a XIX. század második felének liberalizmusa

1848 után új társadalomfejlődési folyamat indul el, a korszakban mindhárom eszmerendszer nagy fejlődésen megy keresztül. A liberalizmus képviselői közt John Stuart Mill állítása az volt, hogy lehetséges a piac és a társadalom olyan szervezése, amelyben a piaci folyamatokat tekintve a szabadságot hagyják érvényesülni, az elosztás tekintetében azonban nem. Ezt nevezi Mill társadalmi igazságosságnak. Ha úgy tetszik, Mill olyan, mint egy XIX. századi harmadikutas gazdaságpolitikus. A piacon – Mill szerint – a természet törvényei érvényesülnek. Úgy látja, az erkölcsi érzületet meg kell erősíteni, és ezt beépíteni a piaci szereplőkön keresztül a folyamatokba.

„E tanulmány célja, hogy felállítsunk egy igen egyszerű alapelvet, mely tökéletesen alkalmas arra, hogy szabályozza a társadalomnak az egyénnel szemben alkalmazott ellenőrző és kényszerítő tevékenységét, akár jogi tevékenység keretében kimért fizikai erőszak, akár a közvélemény erkölcsi kényszere ennek az eszköze. Ez az elv a következő: az önvédelem az egyetlen olyan cél, amelynek érdekében az emberiségnek – kollektívan vagy egyénileg – joga van beavatkozni bármely tagja cselekvési

szabadságába. Az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni: mások sérelmének a megakadályozása. Az ő saját – fizikai vagy erkölcsi – java nem elégséges indok erre.” (Mill 1983, p. 54) John Stuart Mill érvelése egyúttal azt jelenti, hogy a politikai és gazdasági szabadságjogok elvitathatatlanok, a társadalom és a gazdaság folyamatait az erkölcsre kell alapozni, az erőszakmonopólium pedig csak úgy működik, ha az igazságosság vezérli.

Mill kiállt a nemzetközi kereskedelmi korlátok lebontása mellett, és az eurót mintegy másfél évszázaddal megelőzve, közös valutát szorgalmazott. „Akárhogy is, annyi barbarizmus még mindig maradt a legcivilizáltabb nemzetek közötti kapcsolatokban is, hogy szinte az összes ország azzal hangsúlyozza nemzeti mivoltát, hogy önmaga és szomszédai nagy kényelmetlenségére, önálló valutát használ.” (Mill, 1848: III.20.10)

Mill is védelmezi a munkás réteget, a nyomorból adó szenvedésre keresi a kiutat, sőt, ő még a kollektívizmust sem veti el, ha az milliók szenvedésének képes véget vetni.

Alfred Marshall az „etikai erők” mellett érvel, és azt mondja, hogy a gazdaságirányításban, a szabad kereskedelem politikájának kialakításában más, „szigorúan véve nem gazdasági” tényezőknek is szerepet kell játszaniuk. David Ricardo a liberalizált kereskedelem feltétlen híve volt, de beépítette elméletébe azt az eshetőséget, hogy háború sújtotta ország esetén - vagy csak gazdasági dekonjunktúra okozta visszaesés után - indokolt lehet a honi gazdaság védelmében, államilag korlátozni az importot. (Szentés, 2006.)

2.8. Republikánus vagy liberális elvek?

A gazdaságelmélet mellett érdemes figyelni a politikai filozófiai összefüggésekre is. A republikanizmus a XVII-XVIII. századot uralta, a XIX. században köszöntött be valójában a liberalizmus korszaka. A korszak társadalmi és politikai vívmányai miatt (mint az egyéni és kollektív szabadságjogok megszületése, a demokratikus intézményrendszer, valamint a jogállam szélesebb körben való terjedése) úgy tűnik, mintha mindhárom évszázadot a liberális elemek jellemezték volna leginkább. (Kis, 2000.)

A klasszikus liberális gondolat a republikanizmus kritikájaként is megjelent. A liberális eszmerendszer az egyént helyezi a középpontba, elképzelése szerint a jó és a rossz végső alanya az egyén. Ez az *etikai individualizmus* tézise. Az egyén a végső autoritás: a végső felelősséget önmaga előtt ő viseli, hogy életmódja jó és értelmes

legyen. Ezért az egyént a lehető legnagyobb szabadsággal kell felruházni. A republikanizmus szerint a honpolgári erények mozgatják az embereket, a közjó fölismerése és valóra váltása motiválja őket, akik a személyes érdekeiket a közérdek alá rendelik. A klasszikus liberalizmus első kétszáz éve sokkal inkább tekinthető a republikanizmus kétszáz évének, majd ezt a XIX. században felváltotta a liberalizmus, melynek teoretikusai nem hittek a honpolgári erényre alapuló politikában, az alapgondolat az volt, hogy az intézményeknek akkor is stabilnak kell maradniuk, ha azokat amorális emberek vezetik. (Kis, 2009.)

Az államépítésben és a társadalomszervezésben megjelenő *erénytakarékoság elve* azt jelenti, hogy a szabályokat és az intézményi keretrendszert úgy kell megalkotni, hogy a polgárok motiváltak legyenek a szabályok betartásában, ne kelljen őket folyamatosan megfigyelni, más szóval: úgy kell intézményeket alkotni, hogy a polgárok akkor is kövessék a szabályokat, ha kizárólag önérdék vezérli őket. A korai liberális elméletek először csak a piacra értették ezt az elvet, de később kiterjesztették a politikára is. A *mérsékelt politikai készenlét tézise* olyan politikai berendezkedés felépítését követeli a liberálisoktól, hogy amennyiben az egyén a szabadidejét értékesebbnek tartja a közügyekkel való foglalkozásnál, dönthessen úgy, hogy kimarad utóbbiak alakításából, és csak addig foglalkozik velük, amíg szavazatával lemond döntési jogköreiről parlamenti képviselője javára, hogy az hozza meg helyette a döntéseket a következő választásig. Ez a klasszikus liberálisok által szorgalmazott képviseleti demokrácia elméleti alapja. A *negatív szabadság elve* az egyént körülbástyázza jogokkal annak érdekében, hogy mások – vagy az állam – az egyén szabadságába ne avatkozhatson bele illetéktelenül. (Kis, 2009.)

A liberalizmus és a demokratikus politikai etika modelljének összeegyeztethetősége a kérdés, amikor a republikanizmust és a liberalizmust vizsgáljuk, és ugyan a liberálisok a stabil intézményrendszeren keresztül kívánják megvalósítani a társadalom javulását, a republikánusok pedig az egyének moralitásának javításán keresztül, ez nem jelenti, hogy a liberális gondolkodók, közgazdászok amorális egyéneknél gondolkodtak volna. David Hume szerint az egyén természetes érzelmei közé tartozik a másik ember iránti együttérzés, és bár Adam Smith is megjegyzi, hogy „*Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.*”

(Smith, 1959. p. 64). Ő maga is hitet tett az egyének morális egyenlősége, a tisztességes piaci magatartása és a polgárokkal való egyenlő bánásmód elve mellett. A republikanizmus tévedése, hogy az erények nem adhatók át, a liberalizmus tévedése pedig az, hogy az egyének kizárólag önérdékkövetők. A jogállam állítása az, hogy erényessé lehet – és kell – tenni mindenkit, az oktatási rendszer felel ezért. A republikanizmus éles határvonalat tart fenn erényesek és nem erényesek közt, képviselői úgy vélik, a határvonal nem átjárható. Ugyan igaz a megállapítás, hogy a „*laissez faire világában mindenki beérheti saját érdekeinek követésével, az eredmény mégis a közérdek maximalizálása lesz*” (Kis, 2000, p. 38.), ugyanakkor „*a valóságosan létező piac nem veszi le teljesen az erkölcsi mérlegelés terhét az egyénről*”. (Kis, 2000. p. 39.) Ilyen eset például a környezetvédelem kérdése, vagy a minden értelemben vett hosszú távú fenntarthatóság tesztje – legyen szó államháztartásról vagy az egyén saját életéről.

Jeremy Bentham és *James Mill* úgy gondolták, hogy az egyén politikai magatartása mérhető a racionális gazdasági szereplőhöz, aki tökéletesen tájékozott, hasznosságot maximalizál. Ez a demokratikus politika piaci mintára való leírása. A választót úgy írják le, mint haszonmaximalizáló „fogyasztó”, aki a keresleti oldalon áll, a kínálati oldalon pedig a politikus, aki nem értékeli, pusztán végrehajtja a választók tömege által generált igényeket. A modell a választók és a képviseleti tisztségre pályázók preferenciáiból indul ki.

Jeremy Bentham, az utilitarizmus megalkotója a társadalom tagjainak boldogságát helyezi középpontba. A hasznosságok összemérhetőségét kutatja, a hasznosság-elv gyakorlatban való alkalmazhatósága mellett érvel: megadható egy kalkulus, amely alapján eldönthető, mi hasznosabb egy ember számára két dolog közül. A fájdalmak és örömök szerinte összemérhetők, azt kutatja, hogy mi az, ami a lehető legtöbb ember lehető legtöbb boldogságát hozza el. A vallást és az erkölcsöt nem csak hogy különválasztja, egyházkritikájában megfogalmazza, hogy a vallási dogmák mennyire ellent tudnak mondani az erkölcsösségnek.

A racionális döntéshozót, aki a saját, jól felfogott érdekében cselekszik, a klasszikus liberalizmus időszakában *Jeremy Bentham* úgy jellemezte, hogy minden boldogságot, amit az ember megteremthet, meg kell teremtenie, a gyötrelmeket pedig meg kell szüntetni. A mások öröméhez való hozzájárulást, vagy a kínjaik enyhítését is fontosnak tartotta, úgy érvelt, hogy ehhez minden nap hozzájárulhatunk. Úgy vélte, ha

mások öröméhez hozzájárulunk, vagy ha segítünk a szenvedéseiktől, szomorúságuktól megszabadulni, az bennünket is boldogsággal tölt el.

Bentham az embert a társadalomba fizikailag beágyazott lényként tekinti, akinek az örömei és a fájdalmai nem csak azt határozzák meg, hogyan cselekedjen, de etikai értelemben is útmutatást adnak arra nézve, hogy mi a helyes, és hogyan kell cselekednünk. Ezt később hasznosságfogalomként kezdi el használni a közgazdaságtudomány. A szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás képessége, valamint a hasznosságmaximalizálás előfeltétele, hogy az egyén az örömeket maximalizálni, a fájdalmakat pedig minimalizálni igyekszik.

Jean-Jacques Rousseau Benthammal és Millel szemben az etikai modell mellett érvel, melyben a választó felelőssége kulcskérdés. A politikai döntések szerinte közösségi természetűek. A közjó nem elsődlegesen abban áll, amit a többség ténylegesen kíván, hanem abban, amit indokolt lenne kívánnia. (Kis, 2000.)

Immanuel Kant, kiegészítve Adam Smith és Jean-Jacques Rousseau elméleteit, az erkölcs és a szabadság közti kapocs elméletének kidolgozója. Ők hárman azok, akik az európai liberalizmust megjelenítik, mialatt Thomas Jefferson egyszemélyben megjeleníti az amerikai liberalizmust.

„A szabad akarat és az erkölcsi törvények hatálya alatt álló akarat tehát egy és ugyanaz. Ha tehát előfeltételezzük az akarat szabadságát, akkor már fogalma pusztán felbontásából következik az erkölcsiség és annak elve.” (Kant, ford. Berényi, 1991. p. 82.) *„Azt állítom most, hogy minden akarattal bíró eszes lényt a szabadság eszméjével is fel kell ruháznunk, s ennek jegyében képes csak cselekedni.”* (Kant, ford. Berényi, 1991. p. 83.) Kant azt mondja, hogy minden embernek más ember befolyásától mentesen kell tudnia cselekednie, és ez csak akkor sikerülhet, ha mindenkit felruházunk a szabadsággal.

A felvilágosodás német gondolkodója állítja, ha az ész segítségével az ész előírásainak eleget tudnánk tenni, megvalósítani eszméjét, az isteni művészetnek volna tekinthető. Értelmezésében a cselekedetek legalitását és moralitását is kell vizsgálni. Előbbi jogszabályi keretek, utóbbiakat az etikai törvények határozzák meg. *„A szabadság a törvényei, a természettörvényektől eltérően, erkölcsiek.”* (Kant, ford. Berényi, 1991. p. 306.) Elképzelése szerint nincs ez másként az egyes államokkal sem.

Kant a polgári alkotmány követelményét állítja minden állam elé, és úgy látja, minden ilyennek köztársaságnak kell lennie. A szabadságot nem úgy definiálja, ahogyan előtte és utána számos esetben megtették, miszerint az egyénnek jogában áll mindent

megtenni, amivel másnak kárt nem okoz, hanem úgy, mint jogosultságot. (...) „*Inkább úgy kell magyarázni az az én külső (jogi) szabadságomat, hogy az: jogosultság, semmi más külső törvénynek nem engedelmeskedni, mint amelyekhez megvolt a lehetőségem, hozzájárulásomat adhatni.*” (Kant, ford. Babits, 1985. p. 19.) Demokráciafelfogása is ebből következik, „*az uralkodás minden formája, mely nem reprezentatív, tulajdonképpen formahiba*”. (Kant, ford. Babits, 1985. p. 19.)

Kant beszélt a törvények univerzalizmusának követelményéről, a háborúban betartandó emberiességi szabályokról, az államok belügyeibe való beavatkozás tilalmáról, a népek békés együttélésének, a fenntartható fejlődésnek előkövetelményeiről, és az államadósság tilalmáról is. „*Nem szabad államadósságot csinálni a külső államüzletek vonatkozásában*” (Kant, ford. Babits, 1985. p. 10.). Ez a klasszikus liberalizmus egy fontos pontja, és nem pusztán azért szükséges ezt tárgyalni, mert volt olyan korszak, amelyben a liberális demokráciák, a szabadság eszméjére hivatkozó gazdaságstratégiai tervezési ajánlattal nagy államadósságot generáltak. A gazdaságtörténet számos pontján bizonyosodott be azóta, hogy externális sokkoknak azok a nemzetgazdaságok képesek ellenállni, amelyek anticiklikus gazdaságpolitikát követve alacsony költségvetési hiánnyal és fenntartható államadóssággal működnek.

„*Egy állam se engedjen meg magának egy másikkal való háborúban oly ellenségeskedéseket, melyek a kölcsönös bizalmat a jövőendő békében szükségképp lehetetlenné tennék. Ilyenek az orgyilkosok (percussores), méregkeverők (vene fici) alkalmazása, a kapituláció megszegése, árulásra (perduellio) való bujtogatás az ellenséges államban*” (Kant, ford. Babits, 1985. p. 12.) Ez az a megállapítás, miszerint „*a békeállapotot először intézményesíteni kell*”. (Kant, ford. Babits. p. 17.) Azt is meghatározta, hogy „*ilyen kezesség csak törvényes állapotban képzelhető el*”. Ez a gondolat később a nemzetközi jog egyik legfontosabb eleme lett: napjainkban az egyetlen jogszerű állapot a béke állapot.

A fentiek alapján a klasszikus liberalizmus teoretikusai és gyakorlati megvalósítói nagyon is közel jártak a társadalmi igazságosság, az egyén szabadsága és felelősségvállalása közti összhang megteremtéséhez, valamint a fenntartható fejlődés kívánalmaihoz való közelítéshez. Az erkölcs, az ember képessége az együttérzésre, a polgárok felemelkedésének lehetősége vezérelte őket, ennek kulcsát legtöbben az egyéni szabadságban és a nevelésben látták. A fő probléma nem az elméleti háttérrel

vagy a szándékokkal volt, hanem azzal, hogy hiányoztak azok a gazdasági és technológiai eszközök, amelyek az erény kiterjesztését lehetővé tették volna.

A XIX. század liberalizmusának a megoldatlan társadalompolitikai kérdések és gazdasági értelemben vett igazságtalanságok vetettek véget. A nagyfokú tölkekoncentráció, a ma már dolgozói szegénységnek nevezett jelenség tömegessé válása, valamint a szabadjára engedett piaci folyamatok által generált anomáliák kihívásaira a klasszikus liberalizmus eszköztára nem nyújtott megoldást. Annak felismerése, hogy az ajánlat, amelyet az eszmerendszer megfogalmaz, úgy elméletben, mind gyakorlatban kudarcot vallott, a XX. század liberális gondolkodóira maradt.

A klasszikus liberális gondolkodók tisztában voltak azzal, hogy a spontán működő piac számos olyan tökéletlenséget hordoz magában, amely társadalmi igazságtalanságokhoz és társadalmi csoportok emberi méltóságának sérüléséhez vezet. Ez a gondolat *Smith*, *Ricardo*, *Malthus*, *Marshall* és *Mill* írásaiban is megjelenik, csakúgy, mint a problémára való megoldáskeresés. Ők azt a típusú állami beavatkozásokat elleneztek, amelyek megzavarják a piaci működést, nem azokat, amelyek segítik az önkorrekciós mechanizmust, vagy – ha ez sem lehetséges –, segítenek korrigálni, ami elromlott. (Szentés, 2006.)

Noha Mill úgy tartotta, hogy az adózás visszafogja a gazdasági hatékonyságot, mégis elismerte, hogy a közjavak – mint például az útéptés – biztosításában szerepet kell vállalnia az államnak. További érdekesség a klasszikus liberálisok köréből, hogy ugyan Smithre nagyban alapozzuk a laissez-faire ideológiáját, ő maga a fogalmat sosem használta munkáiban. (Young, 2014.)

Ebben a korszakban fektették le a kereslet-kínálat törvényeit, valamint a csereárak kialakulásának törvényszerűségeit. Ez az a típusú kereskedelem, amely állami beavatkozástól mentes, és amelyet laissez-faire-nek⁹ nevezünk.

A klasszikus liberalizmus tekinthető a gazdasági és emberi jogi liberalizmus egyfajta fúziójának. A természetjogokból vezette le az emberi jogok gondolatát. Azt az álláspontot képviselte, hogy a piac mechanizmusai, a laissez faire elmélete, valamint a jogegyenlőség mindenképp valók, és egymással összeegyeztethetők. A gazdasági liberalizmus megfelelő állami keretrendszerek nélküli működtetése híján azonban a

---

9

<https://jscholarship.library.jhu.edu/bitstream/handle/1774.2/61409/Burgin%20Laissez%20Faire.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

piaci kudarcok elvezettek odáig, hogy a liberalizmus válságba került, mely válság leginkább az I. világháborút követő két évtizedben mélyült el igazán.

3. A XX. SZÁZADI LIBERALIZMUS - NEOLIBERALIZMUS ÉS ÚJLIBERALIZMUS

3.1. A klasszikus liberalizmus és a XX. századi liberalizmus közti átmenet

A liberalizmus, bár politikai szabadságjogok kiterjesztését és vívmányait tekintve a XIX. század második felében élte fénykorát, a XX. század elejére ez a lendület megtört, az I. világháború után pedig két évtizednyi, mély válságot élt meg. Ennek a meghaladásához az 1938. augusztus 26-án kezdődött, ötnapos „Lippmann-konferencia” is hozzájárult. A Walter Lippmannról elnevezett, Párizsban rendezett esemény sokkal inkább tekinthető a neoliberalizmus születése pillanataként, mint a Mont Pélerin Társaság 1947-es alakulása (Dardot-Laval, 2013. 159.o.) A Nemzetközi Kulturális Együttműködés Intézetében (az UNESCO elődje) megalapozta a neoliberalizmust, egyúttal új lendületet adva az eszmének, így biztosítva fennmaradását és azt, hogy a liberálisok konstruktív, működőképes gazdaságpolitikai és társadalompolitikai tervezetekkel állhassanak elő.

A konferencia eredményeként a neoliberalizmus több erővonal mentén, konfliktusok közepette születik. A rendezvény akkor még nem tette lehetővé, hogy „neoliberalizmus” és „újliberalizmus” között világos határvonalat húzzanak, noha néhány francia résztvevő kifejezetten az utóbbi irányzatot vallotta magáénak. Míg Louis Marlio „szociálliberalizmusról”, addig Bernard Lavergne „liberális szocializmusról” beszélt. (Dardot-Laval, 2013. 160.o.)

Az „újliberalizmus” nem képezte a konferencia fő sodrát, holott az újliberalizmust magukénak valló gondolkodók és neoliberalisok jól kirajzolódott a különbség: előbbi csoport nem vetette el az állami beavatkozást – ezzel jelentős párhuzamot képezve a bő egy évtizeddel később megerősödő ordoliberalisok és a francia szociálliberálisok között, akiknek úttörője az 1940-ben megjelenő, „Grundlagen der Nationalökonomie” (A nemzetgazdaságtan alapjai) című könyv szerzője, Walter Lippmann volt. (Dardot-Laval, 2013. 189.o.)

Slobodian 2018-ban úgy elemezte a XX. századi liberalizmust, hogy „a neoliberalizmus különféle, XX. század első felében kibontakozó irányzatokból tevődik össze.

- *freiburgi iskola (Walter Eucken, Franz Böhm);*
- *chicagói iskola (Milton Friedman, Aaron Director, Richard Posner);*
- *kölner iskola (Alfred Müller-Armack);*
- *genfi iskola (Wilhelm Röpke, Michael Heilperin)”.*

(Slobodian, 2018. in Antal, 2019. p. 114.)

A később kibontakozó gyakorlatok alapján úgy látom, a XX. századi liberalizmus alapvetően két korszakra tagolható, melyek a fenti négy iskola törésvonalai mentén szerveződtek. Az első a '30-as évek végén kezdődött korszak, valamint a '70-es évek közepén jelentőssé vált fejezet, melyből később az egész világra kiterjedő gazdaságstratégiai tervezési modell nőtte ki magát. A liberalizmus az elmúlt évszázadok során több olyan válságon keresztülment, amely arra sarkallta teoretikusait és gazdaságpolitikai irányának meghatározó alakjait, hogy újragondolják az eszmerendszer következő korszakát. „(...) a neoliberalizmus gyökerei a klasszikus liberalizmusra vezethetők vissza, annak is a gyakran „gazdasági liberalizmusként” emlegetett változatához. De az új irányzat kezdeti törekvései egyre inkább szembefordulnak az eredeti felfogással, míg végül a '70-es években kibontakozó neoliberalizmusban – ahogy fokozatosan rendszerként épül ki – már teljes a fordulat az ellentétes irányba.” (Ágh, 2019. p. 27.)

A nagy gazdasági világválság teremtette helyzetre adott válasz alapozta meg a neoliberalizmust, azonban az is megfigyelhető, hogy már az elején nézetkülönbség volt a közgazdászok között abban, hogy vajon „a klasszikus liberalizmus mind teljesebb elárulása” felelős-e az 1929-ben bekövetkezett összeomlásért, vagy maga a klasszikus liberalizmus az, amely nem képes kezelni a modern gazdaság kihívásait. Az előbbi nézőpont képviselői Robbins, Hayek, Rueff és Mises, az utóbbi álláspont mögé pedig Rougier és Lippmann sorakoztak fel. (Dardot-Laval, 2013. p. 164.) A törésvonal egyúttal az osztrák-amerikai iskola alapvonásait is meghatározza: a végsőkéig ragaszkodni a klasszikus liberalizmus *gazdaságot érintő* elveihez. Éppen emiatt a Lippmann-konferencián arról szólt a vita, mit jelentsen a liberális fogalmi keret, és miben áll a XX. századi liberális gazdaságpolitika. Az újliberalizmus szolidaritást előtérbe helyező ága háttérbe szorult, mialatt a leszakadókát hátrahagyó neoliberalizmus fokozatos erősödésnek indult.

3.2. Az ordoliberalizmus

A freiburgi iskola elvetette a *laissez faire* elvét, és előtérbe helyezte az emberieségi szempontokat, de a tengerentúlon már egy olyan neoliberális gazdaságpolitikát ismert meg a társadalom, amely a neokonzervatív társadalomszemlélettel ötvözve azt üzenté a gazdaság szereplőinek: aki az állam segítségére szorul, morálisan alsóbbrendű, mint azok a honfitársai, akik képesek maguk boldogulni. A neoliberalizmus inkább egy közös ideológiai irányvonal (Venugopal, 2015.), azonban számos mellékága jött létre, elég csak a nemzeti sajátosságokra gondolni.

A német *Wirtschaftswunder* (Gazdasági csoda) e folyamat ellenkezőjét építette fel; alapját ugyanis az a törekvés adta, hogy a piacot és a szociális hálót egyszerre rendezzék, noha e célokat nem egyszerű integrálni: Walter Eucken (1952) fogalmazta meg ezt a célrendszert a „*Rendek Interdependenciájaként*”. (Interdependenz der Ordnungen) (Eucken 1952, 1990 p. 183 in Dardot-Laval, 2013.) Egyedülálló sikerei mellett olyan szociális háló épült a Német Szövetségi Köztársaságban, melynek alapjai a mai napig részét képezik német gazdaságtervezők elméleti kereteinek. (Lorch, 2013.) A neoliberalizmus, főképp a szolidaritás és a társadalmi szintű felelősségvállalás, a szociális háló eliminálása miatt rengeteg kritikát zúdított magára. Vele szemben a freiburgi iskola által létrehozott ordoliberalizmus éppen hogy egy stabil, modern jóléti államot hozott létre, fenntartható fejlődéssel kombinálva, amely a modernizációt és a társadalom széles rétegeinek felemelkedését is magával hozta, tette mindezt az emberi méltóság mindenekfölött való mivoltának elismerésével, sőt, feltehetőleg éppen miatta. (Grundgesetz für die BRD, 1949.)

A „*gazdasági szabadság eszménye*” (Hayek, 1951.) nem pusztán növekedést, jólétet, de méltóságot is hozott németek millióinak, a vasfüggönyön túl. A „*liberális reneszánsz*” indulása már korábban megkezdődött. Walter Lippman 1937-ben publikált egy cikket, melyben a klasszikus liberalizmus eszményeinek megerősítése mellett tesz hitet. Ez a cikk, majd később az 1938-ban rendezett Lippman-konferencia megteremtette a liberalizmus megújulásának lehetőségeit. (Dardot-Laval, 2013.) E lehetőséggel nemzetgazdaságok, filozófusok, közgazdászok és jogászok egymástól eltérő módon éltek. A Német Szövetségi Köztársaságban egy olyan irányzat született, amely közel hozta a polgárokhoz a klasszikus liberális elveket, elkezdte kiszűrni a tisztességtelen piaci magatartást, felemelni igyekezett az addig elfeledett társadalmi csoportokat, és alapvető jogi – nem pedig szociális – kérdésként tekintett a szegénység legmélyebb szintjeinek felszámolására.

A szándék, hogy „szüntessük meg a szegények és a gazdagok közötti ellenségességet”, valamint hogy „a verseny segítségével elérhető a haladás és a nyereség – a szó legjobb értelmében vett társadalmasítása, és amellet fenntartható az egyén teljesítményre törekvése is” (Erhardt, 1957, 1990. p. 7.), alapjaiban változtatta meg a háború utáni Németországot. A gazdaság termelékenységének erősítése és a társadalmi igazságosság megteremtése egyszerre volt cél az ordoliberalizmus megteremtőinél. A verseny akadályozásának kritikája már az alapgondolatok közt megjelenik, a klasszikus liberális elveknek megfelelően nem azt tűzi ki célul, hogy az állam magára hagyja a gazdaságot, hanem azt, hogy az egyén önrendelkezését és alapvető jogait ne sértse működésével. Erhardt szembenézett azzal, hogy a kor társadalmi viszonyai közt nem elképzelhető az állami szerepvállalás lényeges csökkentése, ugyanakkor az adócsökkentés célját ennek ellenére kitűzték.

Az ordoliberális iskola nem csak a gazdaság, de a demokratikus intézményrendszer helyreállítását is célul tűzte ki. „A jólét általános növelésével a gazdaságpolitika kétségtelenül értékes hozzájárulást nyújthat Nyugat-Németország demokratizálásához.” (Erhardt, 1957, 1990, p. 11.) Az egyes társadalmi csoportok közti szakadék, valamint a különböző társadalmi csoportok egymással való szembenállásának felszámolását is fontosnak tekintették, ami – ahogyan az egykori kancellár fogalmaz – az osztályharc megszüntetéséhez vezet. A fogyasztás szabadságát kiterjesztő stratégia az egyéni szabadság és az önmegvalósítás útját kívánta biztosítani azok számára, akik korábban nem voltak képesek hatást gyakorolni a saját sorsukra, mert a gazdasági-társadalmi lehetőségeik szűkösek voltak. Az ordoliberálisok a gazdasági humanizmust képviselték, egy gazdaságon túli elemet, az emberiséget tűzték ki a gazdasági és a társadalmi rendszer céljául. (J. Horváth, 2000) „A verseny a legeredményesebbnek ígérkező eszköz arra, hogy a jólétet megvalósítsuk és fenntartsuk.” (Erhardt, 1957, 1990. p. 7.) Erhardt úgy látta: azoknak, akik önhibájukon kívül nem képesek a termelésben részt venni (idősek, betegek, a háború kárvallottjai), szolidaritásból segíteni kell, hogy méltó színvonalon élhessenek. Lemondanak az osztályharcról, és maguk mögött hagyják azt a gazdasági rendszert, amely nem tiszteli az emberi méltóságot és a polgárok jogait. A szabadversenyes gazdaság mellett teszik le a voksukat, az alapvető szabadságjogok kiterjesztése mellett kívánnak versenyt teremteni.

A jólét általános növelésével kívántak hozzájárulni Németország demokratizálásához, ennek egyik legerősebb lába az új gazdaságstratégiai tervezési szemlélet. Mintegy

alaptörvényként tekintik a kartell-ellenes szabályozást, ami a KKV-szektorban nyújt teret. Ez a szemlélet a mai napig meglátszik a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságán: a gazdaság dinamizmusát alapvetően a túlsúlyban levő kis- és középvállalatok adják, de szép számmal akadnak egyéni vállalkozók, mikrovállalkozások is. Az ötvenes években felvázolt gazdaságszerkezeti alapoknak mind a mai napig erős hatása van a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságára. *„Az e témakörben a 2016. évre adattal rendelkező 24 uniós tagország közül az egy kkv-ra (kevesebb mint 250 főt foglalkoztató vállalkozásra) jutó átlagos árbevétel és hozzáadott érték Németországban és Ausztriában volt a legkiemelkedőbb, összefüggésben a kkv-k ezen országokban betöltött kiugró szerepével.”*¹⁰ (KSH, 2018.) Az '50-es évek ordoliberalis törekvései nem pusztán a vállalkozás szabadságának kiterjesztésében járt élen, de a demokrácia és a piaci folyamatok fogyasztói oldalának szempontjából is. *„A fogyasztás szabadságát biztosító demokratikus alapjog logikus kiegészítése a vállalkozás szabadsága, hogy azt termelje vagy azt szüntesse meg, ami számára a piac adottságaiból, azaz az összes egyén szükségleteinek megnyilvánulásából szükségesnek vagy eredményesnek ígérkezik.”* (...) *„A demokrácia és a szabad gazdaság logikailag éppúgy összetartoznak, mint a diktatúra és az államilag irányított gazdaság.”* (Erhardt, 1957, 1990. p. 11.) A célokat egyértelműen az akkor már összeomlott Harmadik Birodalom működésével szemben határozták meg. Az NSZK gazdaság- és államépítésének úgy kellett nekilátniuk, hogy közben számos társadalmi és gazdasági kihívással néztek szembe. Az emberi méltóság tisztelésének helyreállítása, valamint a hosszú távú gazdaságstratégiai tervezés szemlélete jellemezte a II. világháborút követő időszakot Nyugat-Németországban. Mindenfajta rövid távú látszatsíktól megteremtő, tisztességtelen verseny- és gazdaságpolitikára nemet mondanak, igent mondanak viszont a valuta stabilitásának őrzésére, és annak mindennemű támadással szembeni megvédésére. Úgy kívánják növelni a jólétet, hogy a társadalom bizonyos rétegei ne mások kárára gazdagodjanak. A nemzeti valuta stabilitását felvették az alapjogok közé, ezért minden polgár jogot formálhatott arra, hogy az államot számonkérje ebben az ügyben. Az árak stabilitásának őrzése már csak azért is fontos, mert a német társadalom igen érzékenyen reagált ebben az időszakban az árak legcsekélyebb növekedésére is, ami a lakossági megtakarítások előjelét negatívra váltotta. (Erhardt, 1957, 1990.)

---

¹⁰ <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kkv18.pdf>

„Legfőbb ideje, hogy fiatal demokratikus államunk biztos jövője érdekében ismét visszatérjünk az erény ösvényére.” (Erhardt, 1957, 1990, p. 13.) A mértékletességet helyezte előtérbe a kormányzati kommunikáció (ezzel alaperényt emelve a társadalomszervezési elvek közé): egyéni szinten a megtakarítások előtérbe helyezését a fogyasztással szemben – erről az útról sokan letértek. A liberális eszmerendszer történetében nem egyedülálló az ordoliberalizmus törekvése. A klasszikus liberalizmus képviselői is középpontba helyezték az erényt. „A jó princípium uralma, amennyire emberek ahhoz hozzájárulhatnak, belátásunk szerint nem érhető el másképp, mint az erény törvényein alapuló és azokat támogató társulás létrehozásával és kiterjesztésével, úgy, hogy e társulásnak a maga teljes terjedelmében történő megvalósítását az ész az egész emberi nem feladatává és kötelességévé teszi.” (Kant, 1974.)¹¹

Az '50-es években nem pusztán morális, politikai és társadalmi sikerek jellemezték a Német Szövetségi Köztársaságot. A lakosság lélekszáma rövid idő alatt 25 százalékkal növekedett, és a háború előtti legjobb évek életszínvonalánál is jobban élt. Nem pusztán munkát és kenyeret, de jólétet és méltóságot is biztosított a polgároknak a Német Szövetségi Köztársaság, ezzel pedig visszanyerte a világ bizalmát – írja Erhardt (1957.)

Ezzel a szemlélettel az ordoliberális gazdaság- és társadalomfilozófusok köre lényegében visszatért a klasszikus liberalizmus alapelveihez. Az olyan értékek újbóli felélesztése a második világháború után, mint az erkölcs, vagy az ókori görög filozófia által megfogalmazott erények újra emberarcúvá tették a liberalizmust, miközben egyéni és csoportos jogkiterjesztési folyamataik, valamint esélyegyenlőségért tett társadalomszervezési lépéseik sikerrel jártak. Már az '50-es évek végén egy másik Nyugat-Németországot találunk az elemzések alapján. A III. Birodalom rémtettei után ismét előkerültek azok a törekvések, amelyek a felvilágosodás-kori gondolkodókat is jellemezték. A társadalom harmóniájának megteremtése vált fő céllá.

A szubszidiaritás elve, az önkormányzatiság, a jószomszédi szemlélet, a valódi polgári beállítottság szorgalmazása mind egy emberségesebb társadalom kialakítását szolgálták. Olyat, ami elfordult a Harmadik Birodalom embertelenségétől, és olyat, amelyben egyetlen társadalmi csoport sem más társadalmi csoportok kárán kívánta érvényesíteni szabadságát. „Minden okunk megvan arra, hogy bizalmatlanok legyünk

---

¹¹ <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/>

azok moralizmusával szemben, akik a szabadságot elítélik.” (Röpke in J. Horváth, 2000, p. 18.) Ebben a szemléletben a polgárok biztonságát és szabadságát egyszerre garantálják, ami pedig különös pozitívuma ennek a korszaknak: az ország társadalomszervezői módot találtak arra is, hogy a polgárok egymás méltóságát és szabadságát is tiszteletben tartsák.

E célok eléréséhez szükséges volt a gazdaság állapotával való szembenézés, és annak felismerése, hogy a beruházási kedv alacsony volta miatt nem lesz lehetőség növekedni. 1952-ben és '53-ban a lakásépítési törvény jelentősen hozzájárult az építőipar növekedéséhez, az elkészült lakások számát 16,9%-kal sikerült növelni. Ennek következményeként 1953 derekán a nem önálló foglalkoztatottak 10%-a az építőiparban dolgozott. A külkereskedelmi mérleg egyenlegét is rövid idő alatt sikerült javítani: 1949-ben még 3 milliárd márkányi deficitet mutatott, 1951-ben ez az összeg már csak 149 millió mínuszban volt, a következő évben pedig már jelentős szufficittel, 705,9 millió márkával zárt. (Erhardt, 1957, 1990, p. 49.)

A német gazdasági csoda kifejezés nem véletlen. Mialatt a gazdaságstratégiai tervezők az 1952-re befejeződött Marshall-segélyt hosszú távra szóló stratégiaalkotásra is használták, olyan makroadatokkal szembesültek, amelyeket nem mertek tervezni korábban. A 106 millió dolláros segélyt követően további 98,6 millió dollárt biztosított a Német Szövetségi Köztársaságnak, e kettő mellett az új gazdaságstratégiai tervezés azonban nem várt pozitív fordulatot hozott a gazdaságban. Míg az ipari termelést az 1936-os szint 110%-ában állapították meg 1952 és '53 fordulójára, a tényleges adatok 145,5%-ot mutattak. Ugyanerre az évre az 1936-os életszínvonalnál 20%-kal vártak kevesebbet, de tévedtek: a nyugatnémet polgárok az egyötödnyi veszteség helyett már eddigre 7,68%-os növekedést realizáltak. (Erhardt, 1957, 1990.)

A nagyfokú gazdasági növekedés az emberséges társadalom képével együtt épült. Az ordoliberalizmus képviselői közt akadt valaki, aki a *„társadalom gyógyítását”* tűzte ki célul: az orvos felmenőkkel rendelkező Wilhelm Röpke. Nem pusztán a gazdaság olyan irányú megváltoztatását dolgozta ki, melyben az egyenlő méltóság elvét kell szolgálnia a szabályrendszernek, de olyan – egyébként teljesítmény szempontjából sem elhanyagolható – tényezőkkel is foglalkozott, mint hogy az embernek időnként szüksége van arra, hogy a természetben járjon, foglalatoskodjon kerti munkával, és fejlődjön egyéb téren is. (J. Horváth, 2000.)

„Az pedig, hogy a gazdaságpolitikát igazítsuk az emberhez és ne megfordítva, egyenesen erkölcsi és emberiségéből következő parancs.” (Röpke in J. Horváth, 2000.)

p. 18.) Röpke Goethe szavaival élt, amikor megfogalmazta, a „*régi igazhoz*” kell visszatérni. Úgy véli: az ember nem tud „*vallási vákuumban*” létezni. (Röpke in J. Horváth, 2000. p. 21.) A vallás megtartásán túl a fogyasztás kultúrájának meghaladása mellett is érvel. Állítása szerint az ember nem tud hosszú távon vallás nélkül, kizárólag „*valláspótlékokkal*” élni, mint a sportfogadások, randalírozás, bűnözés, elemi ösztönök kiélése, újabb televíziók vásárlása vagy kéjutazások.

A fentiekben kifejtett ordoliberalis (vagy újliberális) elvek, valamint a neoliberalizmus merőben eltérnek egymástól. Míg előbbiek szem előtt tartják, hogy a piac önmagától humánus értékeket nem szolgál, utóbbiak úgy vélik, hogy a jólét, a piaci szabadságjogok kiterjesztésével mindenkihez eljut, aki kész érte aktívan tenni. Nem számol egy fontos tényezővel, az esélyek egyenlőtlenségével, és azzal sem, hogy vannak helyzetek, amikor egy ember nem tehet saját sorsának megváltozásáról (mint egy tartós rokkantságot eredményező baleset, vagy egy betegen született gyermek ápolása), és így nem tud aktív részese lenni a piaci folyamatoknak.

Ugyan a neoliberalizmus és az ordoliberalizmus kiindulópontja ugyanaz volt, miszerint a gazdaságot szervezni kell, az emberképük eltért egymástól, ez pedig – az egymástól eltérő társadalomszervezési ajánlatokon keresztül –, egymástól eltérő szerkezetű társadalmakat hozott létre. Mialatt a neoliberális gazdaságpolitikát választó társadalmakban nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, az ordoliberalizmus útját járó Nyugat-Németországban elmozdultak a társadalmi igazságosság felé.

A piaci értelemben vett szabadság a neoliberális gazdaságpolitikában erős volt, azonban nem jelent meg a társadalomszervezői szemléletben az a motiváció, amit az ordoliberalis társadalomfilozófusok elsődlegesnek tekintettek: az egyenlő méltóság elve. Ez csak ott érvényesülhet, ahol az esélyegyenlőséget állami eszközök garantálják, és ahol nem történhet meg, hogy bizonyos társadalmi csoportok, jövedelmi helyzetükből eredően, alapvető szabadságjogaikat sem tudják gyakorolni.

Wilhelm Röpke számára a közgazdaságtudomány sokkal inkább társadalomtudomány volt. (J. Horváth, 2000.) Aszerint közelítette meg a határhaszon fogalmát, hogy az emberek mit éreznek bizonyos javak fogyasztásánál. Foglalkozott Engel törvényével, és azzal, hogy az alacsony jövedelmű társadalmi rétegek fogyasztását mi határozza meg. Mai fogalmi keretek közt Ludwig Erhardt a versenypolitika fogalmát használná, élesen szembefordulva a hitleri Németország gazdasági rendszerével, amelyben a megtermelt javakat fogyasztották az emberek. Ennek vet véget a II. világháború utáni

német gazdasági irányváltás, és a fogyasztóra helyezi a hangsúlyt, valódi piacgazdaság felállítását tűzi ki célul, és el is éri azt.

Mialatt Ludwig Erhardt a gazdaságstratégiai tervezés eszközeivel látott neki újragondolni a társadalomszervezést, ordoliberalis társa az emberi közösségek legkisebb egységeit is figyelembe vette. Nem állítható, hogy előbbi makro-, míg utóbbi mikroökonómus volt, de a fogyasztó értékválasztásával, a faluközösségekkel, a kistermelők helyzetével, sőt, az ember építő szabadidős tevékenységeivel is foglalkozott.

Wilhelm Röpke „*az emberiséget tűzte ki a gazdasági és társadalmi rendszer céljául*”. (J. Horváth, 2000. p. 6. – fordítás Alexander Rüstow *Rede und Antwort* /1963/ *Hat der Westen eine Idee?* című művéből) A „*gazdasági humanizmus*” képviselője volt, aki előre látta a háború után kialakulóban lévő jóléti államból következő problémákat is. Nem pusztán az emberek felemelése volt a célja, hanem a mindenfajta parancsuralmi rendszerrel való szembehelyezkedés. Nem véletlen, hogy még az 1956-os magyar forradalmat méltató írásában is felveti a Nyugat felelősségét, és azt a kötelességet, hogy be kell fejezni, amit a magyarok hősiesen megkezdtek Budapesten: véget kell vetni a szovjetek szocialista rendszerének és keleti blokkban fenntartott diktatúrájának.

Úgy véli, a természet jóra ösztönöz minket, a természet közelsége pedig elengedhetetlen Isten közelségének megéléséhez. Ebben Röpkének kétségtelenül igaza van, azonban a természetet az ember évezredek óta alakította, szükség is van az alakítására, különösen a IV. ipari forradalom küszöbén, amikor a társadalomszervezőnek abban is felelőssége van, hogy a természet erőivel és erőforrásaival hogyan gazdálkodunk. A klasszikus értelemben vett természeti állapothoz való visszatérés ezen a ponton már lehetetlen, az eddig bekövetkezett károk mellett is képessé kell válni a Föld megmaradt élővilágának megőrzésére.

A huszadik század közepén – a jelenlegi helyzethez hasonlóan – a korábbi időszakokban elkövetett hibák által teremtett kihívásokra reagáltak a társadalom szervezői. A Harmadik Birodalom embertelenségére válaszul született meg az emberség társadalmának közgazdaságtudományi, társadalomtudományi és szellemi kerete, amely alapvető építőelemként tekint az erkölcsre is – szerinte az üzleti szellemet is bizonyos erkölcsi tartás szabályozza. Ezzel a német liberális filozófia visszatért a kanti hagyományokhoz is. Röpke elméletében világosan fogalmaz a gazdasági, társadalmi és politikai rend kialakítását illetően: „*a szabad piacgazdaság*

az egyetlen olyan rend, amely az ember szabadságával, a szabadságot biztosító állami és társadalmi renddel és a jog uralmával összhangban áll” (J. Horváth, 2000. p. 17.)

A Röpke által felvázolt nagy intézményrendszerek részét képezi az önkormányzatiság és a szubszidiaritás elve is (bár ő ezt a kifejezést annak idején még nem használta). A valódi polgári beállítottság, a magántulajdon tisztelete, a magántulajdon megszerzésének értékelése is szerepet kap a keret közt. Kimondja, hogy a piac érték, és hogy az emberek *„szabad, spontán együttműködésének engedik át”* a gazdasági rendet, amelyet *„a szabad rend tartóoszlopa”*-ként számontartott magántulajdon őriz. *„Az pedig, hogy a gazdaságpolitikát igazítsuk az emberhez és ne megfordítva, egyenesen erkölcsi és az emberiességből következő parancs.”* (J. Horváth, 2000. p. 18.)

A versenyszabályozás terén a „keretpolitika” elveit követi, és a piackonform állami beavatkozásokat tartja előremutatónak, szemben a nem piackonform intervenciókkal. Előbbi azt jelenti, hogy a verseny erősítése érdekében avatkozik be az állam, míg utóbbi a verseny ellen – vagyis a Röpke által fontosnak tartott teljesítmény-elv – ellen hat. A teljesítmény-elv abból a szempontból is fontos, hogy a klasszikus liberális hagyományoknak megfelelően, a monopóliumok ellen is felemeli a szavát, amely nem pusztán piaci hatékonyságromboló hatással rendelkezik, de a teljesítményelvet is nélkülözi. A monopóliumok ügyében nem csak a szabályozás, vagy romboló hatásuknak mérséklése a célja, hanem azok teljes megszüntetése.

A keretrendszer tartalmazta a verseny szociális háttérének meghatározását is. Azért fontos erről beszélni, mert a *„gazdasági humanizmus”* értékeinek megfelelően szükség volt még egy tartópillérre, amely a társadalmat szervezi, és amely előremozdítja a piaci folyamatokat. Röpke a gyengék és elesettek mellett érvel, és az ordoliberalizmus többi képviselőjével közösen olyan rendszert hozott létre, amelyben a gazdaság produktivitásához hozzáadni képtelen polgárokról gondoskodik a közösség. A kis- és középvállalatok fejlődését szolgáló gazdaságstratégiai tervezéssel egyúttal a német gazdaság hosszú távú rugalmasságát is előkészítette. Társadalmi víziójának eszményképeként egy olyan falut nevezett meg, amely fölött egy kastély őrökdi.

A korábbi liberális gondolkodóknak felrója, hogy *„a piacgazdaságot önmagában nyugvó és automatikusan lezajló folyamatnak tekintették. Nem vették észre, hogy a piacgazdaság a társadalmi életnek csak egy szűk tartománya”*. (J. Horváth, 2000. p. 71.) A „kapitalisták” – ahogyan Röpke nevezi őket – nem akarták észrevenni, hogy a gazdaság cselekvő alanyai hús-vér emberek, *„gondolatokkal, érzésekkel, akik az igazság, tisztesség, segítőkészség, közösségi szellem, béke, rendesen elvégzett munka,*

a szépség és a természet békéje iránt érzékkel bírnak”. (J. Horváth, 2000. p. 71-72.) A gazdaságnak pedig azért van szüksége keretrendszerre, hogy e polgárok méltóságát, és a piacgazdasági szerepük betöltésére alkalmas környezetet biztosítsa.

„A piacgazdasági mag individualisztikus elvét a keret szociális és emberségességi elvének kell kiegyensúlyoznia, ha azt akarjuk, hogy modern társadalmunkban mindkettő fennmaradjon, ugyanakkor az eltömegesedés és proletarizálódás halálos veszedelme se fenyegetsen.” (J. Horváth, 2000. p. 72.) Röpke hivatkozik Benjamin Constantra, aki szerint a piacnak, az államnak a *„maga területén kívül ne legyen hatalma, a maga területén se túlságosan nagy”*. (J. Horváth, 2000. p. 73.) A piacgazdaságot szerinte csak olyan társadalompolitikával együtt lehet fenntartani, ami azt támogatja. A szakszervezetek elengedhetetlen szerepe, a lakosság éppen elégséges szintű takarékosagra való hajlama, a megtakarításoknak a beruházásokat nemzetgazdasági szinten meghaladó volta, a monetáris- és fiskálistitikai fegyelem, a teljes foglalkoztatásért és a kihasználatlan kapacitásoknak a gazdaság szolgálatába állításáért tett erőfeszítések mind részét képezik az általa felvázolt ajánlatnak. (J. Horváth, 2000.)

A demokratikus felhatalmazás kihasználásának elutasítása, az esetekért tett szolgálat, a gazdaság emberarcúsága evidencia volt Röpke számára. *„A tömegekre kiterjedő államilag szervezett gondoskodás nem egyéb, mint múltb, amit a proletarizálódás által megnyomorított társadalomnak készítenek.”* (J. Horváth, 2000. p. 93.) Ludwig Erhard *„Jólétet mindenkinek”* jelszava mellé Wilhelm Röpke lényegében felzárkóztatta az üzenetet: *„méltóságot mindenkinek”*. Nemzetközi gazdasági elméleteivel, a fejlődő világ országainak segítségével – és annak háttérével – mintha megelőzte volna a globális partnerség korát. Kimondta, hogy a harmadik világ országainak felszabadulását fejlődésük hozhatja el, és érvelt amellett, hogy a szocialista rendszerbe való fordulásuk csak szegénységüket termeli újra. (J. Horváth, 2000.)

Nemzetgazdasági téren egy gúla-alakú közösséget szeretett volna kialakítani, az eltömegesedés és az atomizáció folyamataival szemben foglalt állást, háromdimenziós közösségekben gondolkodott, a társadalom szilárd összetartásában hitt, melynek alapját a családban látta. (J. Horváth, 2000. p. 111.) Felvetette a kaotikus kapcsolatszegénységet, és a nemzedékek iránti érzék elvesztését mint problémát. Szerves egészként kezelte a társadalmat, amely közösségként tekint önmagára. A

globális világ lakosságának stabilizálását kulcskérdésnek tekintette a „*társadalom gyógyulása*” szempontjából.

A liberális teoretikusok és gyakorlati megvalósítók felelősségéről és feladatáról elmondta, hogy büszkén kell vállalni a liberális gondolatot - csakúgy, mint önmagunk liberalizmusát. Láta a „*liberalizmusra ragadt sár*” problémáját, és azt a kötelességet is, amelyben ezt a sarat le kell mosni. Úgy vélte, „*a liberalizmus halála a jog, a béke és az igazság halálát jelentené*”. (J. Horváth, p. 130-131.) Felvetette, hogy a társadalom válsága vajon a liberalizmus válságában keresendő-e. A liberalizmusra *humanista, perszonalista és tekintélyellenes* eszmerendszerként gondol, amely képes megőrizni a Nyugatot a megmerevedéstől, „*állandóan ható, mozgató erőként*”. (J. Horváth, 2000. p. 135.) Röpke szerint nem véletlen, hogy a szélsőjobboldali és a szélsőbaloldali totalitárius rendszerek is a liberalizmusban találták meg saját ellentétpárjukat, és kiáltották ki ezt az ideológiát ellenségképnek.

3.3. A klasszikus liberális elvek gyakorlati megvalósulása és az ehhez vezető lehetséges út

A klasszikus liberalizmus képviselői nem a piacra értették az állami beavatkozás tilalmának axiómáját, hanem az emberek magánéletébe, magánszerződéseibe, jogainak érvényesülésébe. Szigorúan véve a jogállami normák keretének felvázolása is beavatkozás – emiatt anarchiáról beszélünk –, de ez az a szabályozás, amely elvezethet a polgárok jogainak és méltóságának egyenlőségéhez. A klasszikus liberalizmus korszakában az emberi méltóság kérdésköre nem ezzel a szókapcsolattal jelenik meg, de amikor Adam Smith vagy John Locke a nyomor felszámolásáról vagy a tömegek kilátástalansága elleni fellépésről beszél, voltaképpen az esélyegyenlőség és a munkavállalói érdekképviselőt alapjait fekteti le.

A XIX. századi liberalizmus is alapvetően az egyéni és a kollektív szabadságjogok kiterjesztéséről szólt, ugyanakkor a piac – ahol már akkor is működött – monopóliumokat, kartelleket, gazdasági erejüket politikai befolyásra is használni képes nagyvállalkozókat, valamint családjukat és önmagukat nagyon szerényen ellátni képes munkavállalókat eredményezett. A húszas évek Németországának társadalmá az I. világháborút követően ennél a képnél is drasztikusabb. (Ritschl, 2012.)¹²

---

¹² <http://eprints.lse.ac.uk/44335/1/WP163.pdf>

3.4. Liberális állam- és társadalomszervezési alapok az ordoliberalisok elképzelése szerint

A hatalmi ágak szétválasztásának elve és a társadalmi párbeszéd fontos volt már a XIX. században is. Az állam és az egyház szétválasztásáért is küzdő liberálisok több célt tűztek zászlajukra, amikor az államszervezéssel foglalkoztak. Laski azt mondja: a köztisztviselők pártfüggetlenségét, az erőszakszervezetek tagjainak politikai oldaltól és politikai pártoktól való függetlenségét, a közszolgáltatásokat biztosító iparágakban a munkavállalók jogait, különösen a sztrájkhoz való jogot biztosítani kell, mert a közösség számára nem előnyös, ha az embereknek rosszak a munkakörülményeik. *„A kormánynak véleményem szerint nem áll jogában betiltani a társulásokot, amelyeknek csak a nézetei felforgatóak.”* (Laski in Ludassy, p. 54-55.) Harold Laski a XIX. század végén született brit közgazdász és politikatudós, a fenti idézetből is jól látszik, milyen elkötelezett híve volt a pluralizmusnak. Bár a marxizmus kritikusa volt, a Munkáspárt elnöki pozícióját töltötte be, a liberalizmusra pedig a *„nyugati civilizáció kiemelkedő doktrinája”*-ként tekintett (Greenleaf, 1983. p. 18.).

Ugyan R. Muir (1923) úgy fogalmaz, *„mindig sajátja volt a Liberális pártnak, hogy fokozott kételkedéssel kövessen minden, állam általi beavatkozási kísérletet a gazdaságba, mely egyben a szabadság megsemmisítését jelenti.”* (R. Muir, 1923. p. 99. in Greenleaf, 1983. p. 30.), e megállapítás a XX. századra törésvonalat hozott a liberálisok számára. A XX. században liberálisok egy csoportja úgy gondolta, a piac mindenhatóságát hirdetni nem jó, mert éppen a széles tömegek nyomora világított rá: a szabályozatlan piac gyakorlatilag jogokat vitat el millióktól. Jogi és államszervezeti tényező, hogy a klasszikus liberalizmus a köztársasági hagyományt szolgálta a XIX. században, a XX. században a jogállami normák váltak fontossá, ezeket kell szolgálni, és a liberális eszmerendszernek bírnia kellett (volna) a képességet, hogy az elvárások szerint változzon.

A liberalizmus következő meghatározó eszmetörténeti korszakát megteremtő Lippmann-konferencián az előbbi tényező emiatt robbantott ki nagy vitát a teoretikusok közt: vajon az eszmerendszer válságát a klasszikus liberális elvekhez mindenáron való ragaszkodás, vagy ezek végletes elárulása okozza. (Dardot-Laval, 2013.) 1938-ban járunk, a nagy gazdasági világválság évtizedének végén, mielőtt a III. Birodalom lerohanta volna Lengyelországot, ezzel végérvényesen átalakítva az egész világot, és kötelezve minden gondolkodót arra, hogy választ adjon a kérdésre: mi

történik egy világban, amikor az élethez való jogát széles tömegeknek vitatják el rendszerszinten, egész Európában.

Ezeket a borzalmakat követően jelennek meg az ordoliberalisok, a II. világháború utáni Nyugat-Németországban, és igyekeznek elősegíteni a társadalom gyógyulását (mint Wilhelm Röpke), valamint olyan költségvetési politikát folytatni (ami Ludwig Erhard gazdaságpolitikájában tetten érhető), amely a piaci folyamatok a hadigazdaságot és fasiszta diktatúrát követő újjáélesztése (Dardot-Laval, 2013.) az emberi méltóság és a piaci folyamatokba bekapcsolódók jogainak lefektetésével és garanciáival kezdődik.

Az ordoliberalizmus nyugatnémet képviselői azonban nem állnak meg itt. Ugyan a gazdaságstratégiai tervező a teljes foglalkoztatottságot – mint az erőforrások maximális kihasználását (Erhard, 1957.) – célként tűzi ki, tisztában van azzal, hogy az idősek és a betegek (vagy akár a kisgyermekes édesanyák) időlegesen vagy végérvényesen kiszorulnak a munkapiacról. Erhard olvasatában azonban meg kell tenni mindent azért, hogy ne sérülhessen senki méltósága azért, mert önállóan nem tud jövedelmet termelni önmaga számára.

Ebben a gondolatban fogható meg az 1938-as liberalizmus-vita lényege. Úgy vélem, mindkét csoportnak volt igazsága a vitában. Azoknak a résztvevőknek is, akik azt képviselték, hogy a klasszikus liberális elvekhez mindenáron való ragaszkodás okozta a liberalizmus válaszképtelenségét a XX. századi kihívásokra, és azoknak is, akik azt állították: a klasszikus liberális elvek elárulása miatt történt mindez. (Dardot-Laval, 2013.) Ez azért történhetett, mert előbbi csoport a gazdasági folyamatokra koncentrált, a második pedig a társadalomszervezési alapelvekre. Mialatt a gazdaságban a klasszikus liberális alapelvekhez való végletes ragaszkodás dominált, a társadalomszervezés terén elárulták a klasszikus liberalizmust.

A piaci folyamatok szabadjára engedése fontos liberális alapelv. Az emberi méltóság, valamint az egyéni és kollektív szabadságjogok mindenki számára gyakorolhatók kell, hogy legyenek. Ez egy másik liberális alapelv, amiből a liberalizmus képviselői nem engedhetnek. E kettő összeütközni látszik a XIX. századi liberalizmusban, holott teremthető köztük harmónia, amit az ordoliberalizmus meg is talált.

Az ordoliberalizmus abban különbözik a neoliberalizmustól, hogy az emberi méltóság mindenekfölött való mivoltából vezeti le az elveit. Ez érhető tetten az 1949-es német alaptörvényen, amely azóta is hatályos. Első mondata: *„az emberi méltóság mindenekfölött való és elidegeníthetetlen”* (Grundgesetz der Bundesrepublik

Deutschland, 1949.). Ehhez keresett a társadalomszervező gazdasági intézményrendszert, aminek része volt a piac. Ez azonban arra kötelezte a liberális gondolkodókat és gazdaságstratégiai tervezőket, társadalomszervezőket, hogy rendszerszintű válaszokat adjanak a szegénység és depriváltság problémájára.

Az ordoliberalizmus nem pusztán az emberi méltóság középpontba állítása miatt egyedülálló, hanem azért is, mert az eszmetörténeti korszakok közül ennek az irányzatnak a képviselői álltak a legközelebb a klasszikus liberális elvek gyakorlatban való megvalósulásához.

Ma olyan kihívások előtt áll a világ, amire – álláspontom szerint – nem lehet az ideológiamentes korszak meghirdetése a válasz. A világ számos régiójában, dimenziójában morális válságát éli a társadalom, a vallási közösségek elgyengülése után az ideológiákban is tömegek csalódtak, logikusnak tűnik a tőlük való elfordulás útján járni. Ezek a II. világháború utáni társadalmi kórtünetekhez hasonlatosak. Mivel a társadalom vezetőinek dolga elsősorban a társadalom globális trendekhez való igazodásának segítése, fontos egy olyan értékvilághoz való igazodás, amely kiszámítható, és amelynek alapelvei alapján társadalomfejlesztő és jólétnövelő szándékkal lépnek fel.

Az ordoliberalizmus képviselői leszögezték, hogy a szabadság nem jelent szabadosságot, és azt is, hogy a polgárok felelősségvállalásuk árán teremthetik meg saját szabadságukat. Ahol az ember nem vállal felelősséget, elvész a szabadság. A történelem során sok társadalom veszítette el így a jogait, és mintegy hallgatólagos szerződést kötött az állammal arról, hogy kötelességeket végezzen el helyette.

Amennyiben a jogállam a szabad piacon való tisztességes magatartásra, valamint az egyes piaci szereplők önvédelmi mechanizmusainak kiépítésére alkalmas keretet vázol fel, megvalósul a jól szervezett és szabálykövető társadalom.

A társadalom önvédelmi mechanizmusaira jó példa a fogyasztóvédelem és a munkavállalói érdekképviselés. A gazdaság szereplői szabad emberek, akik szabad elhatározásukból érdekképviselési szerveket hoztak létre, amiben a tisztességtelen piaci magatartást kiszűrik, és vagy megelőzik, vagy ha valaki mégis tisztességtelen piaci magatartást tanúsít, büntetik. Többek közt ezt nevezi Bush és Land (2019.) „*részvételi piacgazdaságnak*”. Jogrendszer kell, amely nem csak a jelen, de a jövő kihívásaira is reflektál.

„*A jogállam és a szabadságjogok Nyugaton hosszú és változatos történelmi folyamat eredményei.*” (J. Horváth, 2000. p. 107.) A XX. század új kihívásai olyan válaszokat

is kikényszerítettek a liberalizmusból, amelyekre a XIX. században – nem függetlenül saját ellehetetlenülésétől – nem tudott volna releváns ajánlatot tenni. *„Minden azon múlik, sikerül-e behatolnunk az eltömegesedés és a proletarizálódás lényegébe. Ha ez sikerül, a gazdasági és társadalmi reform minden kérdését – a nagyváros, az óriásvállalatok, a gyökértelenség, a szegénység, a személyiség elvesztése, az élettől és természettől történt elidegenedés problémáit – ennek megfelelően kíméletlenül kell a megoldás felé irányítani.”* (J. Horváth, 2000. p. 116.) Az urbanizációs folyamatok új világot teremtettek sok ember számára, akik korábban falusi környezetben vagy kisvárosokban éltek, már több ezer embert foglalkoztató gyárakban dolgoztak. Ez viszont új társadalmi viszonyokat teremtett, felrúgva sok esetben régi kötelekeket.

„A társadalmi lelki higiénia egyik legsürgősebb feladata a jelenkor nagy politikai gyűjtőneveit az idők folyamán könyvről könyvre, vezércikkről vezércikkre, beszélgetésről beszélgetésre ráakódott buroktól megtisztítani.” (J. Horváth, 2000. p. 127.) Minden eszmerendszer közül *„a liberalizmus járt a legfurcsábban”* – mondja Röpke, és hozzáteszi, hogy amennyiben egy fa allegóriáját használjuk a liberalizmus megjelenítésére, amelyből a legújabb hajtás nem tetszik, még nem kell kivágni az egész fát, noha *„ezer fejsze dolgozik ezen”*. Hosszú évszázadok és generációk öntözték, nevelték ezt a fát. Az ókor szabadságfogalma alapvetően különbözik a felvilágosodás-koritól vagy napjaink szabadságfogalmától, sok transzformáción keresztülment már a szabadság eszméje.

Nem véletlen az sem, hogy a tömeg dühe, valamint az elégedetlen hangok a piacpárti gondolkodókat és politikusokat szemelték ki ellenségként, akiket végső felelősként neveztek meg a társadalmi folyamatok káros hatásai miatt. Egyszerűen a liberalizmus, ha pusztán a piacgazdasági értelemben vett szabadságra koncentrál, elveszíti önmagát. Sőt. Wilhelm Röpke ennél tovább megy, és azt mondja: *„(...) a gazdasági liberalizmus eszménye, ti. a szabad piacgazdaság egyáltalán nem elsődleges célja a szellemi politikai liberalizmusnak. Értéktőzsdékért, kamatokért, szabad devizapiacokért nem érdemes barikádokra hágni. Igenis el lehet képzelni olyan liberális társadalmat, amely lényegében önellátó parasztokból áll.”* (Röpke in J. Horváth, 2000. p. 143.)

Ezzel az állítással részben vitatkozom. Mert való igaz, hogy a tőzsdékért és a nagyvállalatokért nem törtek még ki forradalmak, azonban nem elfelejthető, hogy a szabadság felelősségvállalás árán való megváltását leginkább a piaci folyamatokból eredően tanulhatja meg egy polgár. Amikor Adam Smith arról értekezett, hogy a társadalom kereskedőtársadalommá válik, és ez egyúttal morális cél is, azzal

végeredményben azt mondta: a piaci folyamatokon szocializálódott társadalom jóval több értéket tud teremteni. A polgárosodáshoz szinte elengedhetetlen a kereskedelmi és pénzügyi értelemben vett felelősségvállalás kérdése.

Röpke önellátó parasztjaihoz hozzá kell tenni, hogy a svájci származású gondolkodó minden bizonnyal olyan önellátó parasztokról beszél, akik tulajdonosok voltak, kiskereskedők, emiatt jól ismerik a piacot és a felelősségvállalást. A polgárosodott városi réteg velük szemben viszont nem tud önellátó lenni. A modern állam három testőre, a piacgazdaság, a jogállam és a demokratikus intézményrendszer együtt képes kialakítani egy olyan rendszert, amelyben felelősségvállalásra képes polgárok élhetnek.

Ilyenformán tehát létezhet olyan társadalom – valószínűleg csak elméletben –, amely önellátó falvak gazdálkodóiból és stabil jogállami normáinak, valamint demokratikus intézményrendszerének köszönhetően liberális közösségnek tekinthető, de a gyakorlatban aligha. Ennek belátására Friedrich A. Hayek gondolatát kölcsönözhetjük: *„Az egyes egyének gazdasági tevékenységét a piac az árrendszer révén egyezteteti össze.”* (Hayek, 1995. p. 247.)

Segíti a szereplőket a lehető legnagyobb hatékonyság elérésében, legyen szó fogyasztóról vagy a termelőről. *„Az árrendszer komplex gazdasági rendszert tesz lehetővé, mert tehermentesíti az egyéneket a gazdasági összefüggések totalitásának ismeretétől. A gazdasági tevékenységek komplexitása (vagy ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtan nyelvén mondanánk: a munkamegosztás) növekedhet anélkül, hogy ez a tevékenységet végző egyének teljesítőképességét túlterhelné. A piac az árrendszer révén képes arra, hogy hatékonyan hasznosítsa a társadalomban az egyéneknél szétszórtan létező információt.”* (Gedeon, 2007. p. 4.) Ha pedig ez így van, akkor a piaci folyamatokból tanuló polgárok azok, akiknek a liberális társadalma nem pusztán kettő, de három lábon áll. A jogállamon, a demokrácián, valamint a szabad, de jól szabályozott piacon.

Az ordoliberalizmus egységes volt, de ugyanakkor mutatkoztak benne különböző irányzatok, amelyeken keresztül különböző társadalmi csoportok számára tudott jövőképet kínálni. Érdekes törésvonal alakult ki az ordoliberalizmus képviselői között: amíg Röpke közelebb áll a paraszti társadalomhoz és a falusi hagyományokhoz, addig Ludwig Erhardt egy városi közegből kiindulva fogalmazza meg társadalomképét. Mindkettejükre szükség van, úgy elméletben, mint gyakorlatban. Az ipari fejlődés során elkerülhetetlen az urbanizáció, azonban a derurarizáció folyamata túlterhelheti a

városokat és környéküket, ráadásul az ember természettől való távolodását is megteremti, ami káros hatással van az emberiségre.

3.5. A neoliberalizmus két hulláma

A Lippmann-konferencia jó példája annak, mit hoz a felismerés, hogy egy ideológia és az általa vázolt gazdaságpolitikai ajánlat újragondolásra, megújulásra szorul. Amennyiben közös akarat van az eszmerendszer teoretikusai között arra nézve, hogy új alapokra helyezték a gazdaságstratégiai tervezést és a társadalompolitikai ajánlatot, van lehetőség közös definíciókban és irányvonalakban megegyezni. Ez a neoliberalizmus '70-es években bekövetkezett fordulata után elmaradt. Ahogyan Knobloch (1996.) írja: az eredményeknek és a hatásoknak vita tárgyát kell képezniük. Abban, hogy a neoliberalizmus fölött el tudott járni az idő, nagy szerepet játszott az időről időre kíváncsós viták elmaradása.

1979-ben az Egyesült Államok jegybankja drámai változtatást eszközölt a monetáris politikában. Harcot hirdetett az infláció ellen, és lényegtelennek tekintette az anti-inflációs politika sikerességének árát – ez különösen a munkanélküliségre vonatkozott. Ebben az évben választották miniszterelnökké az Atlanti óceán túlpartján Margaret Thatchert, azzal a megbízatással, hogy vessen véget az inflációs stagnálásnak. Nem sokkal később, 1980-ban Ronald Reagan foglalta el az Egyesült Államok elnöki székét, azzal a motivációval, hogy revitalizálja az USA gazdaságát. (Harvey, 2005.)

A neoliberalizmus és a neokonzervativizmus szegényekkel és elesettekkel szemben követett álláspontja a '70-es, '80-as években széles tömegek számára vált népszerűvé, hiszen szembefordult a jóléti állam túlzott, időnként indokolatlan egyenlőségközpontúságával, azonban egy ponton ez már veszélyeztette az állam stabilitását.

Az eszmerendszer mind a két elemét átfedő elméleti keret a piaci szabadság támogatása és az állami eszközök leépítése volt. A neokonzervativizmus és a neoliberalizmus részben másként működött Nyugaton, mint a mi térségünkben. A Kelet-Közép-Európában lezajlott rendszerváltásnak köszönhetően ebben a régióban kifejezetten ez az ideológia volt a modernitás, a társadalomfejlődés következő lépcsőfokának elhozója, melyben az egyéni és kollektív szabadság mindenki számára elérhetővé válik.

Frank Nullmeier szerint a liberalizmus pozitívuma, hogy középpontba helyezte a szabadságot, és evidenciává tette az egyenlőséget. A neoliberalizmus azonban arra

kényszeríti a társadalom tagjait, hogy viselkedésük „piackompatibilis” legyen, s egyúttal olyan világot teremt, hogy a különböző jövedelmű társadalmi csoportok különböző mértékben élhetnek szabadságukkal. Az egyenlő szabadság biztosításához éppen ezért nem elég pusztán a piac. Nullmeier neoliberalizmus-kritikáját ezekkel az állításokkal támasztja alá: a szociális igazságosság és a szabadság nem áll egymással szemben, sőt, értelmezésében a szociális igazságosság a döntő lépés egy olyan társadalom felé, amelyben minden egyén szabad és autonóm állampolgár lehet. (Nullmeier, 2010.)

Noha a neoliberalizmus tiszta formájában leginkább csak a Reagan-Thatcher korszakban létezett, az Atlanti-óceán két partján és Kelet-Közép-Európában sosem valósult meg, mégis az eszmerendszer legutóbbi eszmetörténeti korszakában ismerte meg a régió a liberalizmust, annak minden akkori tökéletlenségével. Az eszmerendszer haladt az újabb válság felé, amelynek egyik jele az elmúlt fél évtized során a liberális pártok térvészése.

A neoliberalizmus – amely a konkrét politikai gyakorlatban tagadta, hogy ő maga ideológia volna, gyakorlati megvalósítói pedig megtestesült észszerűségként definiálták –, mégiscsak észszerűtlen világot teremtett. Olyan gépezetet épített ki a világpiacon – így az Európai Gazdasági Közösség, később pedig az EU piacán is –, amely amellet, hogy nem volt képes sem előrejelezni, sem megakadályozni, sem kezelni a 2008 III. negyedében kezdődő világgazdasági válságot, emellet nem sarkallt felelősségvállalásra. A neoliberalizmussal együtt épülő neokonzervativizmus kimondta: a jólétben élő, saját életét megoldani képes ember erkölcsi fölényben van azzal az emberrel szemben, aki munkanélküli, nincstelen, vagy szélsőséges esetben nincs fedél a feje fölött. Az osztrák-amerikai iskola piacszervezési ajánlata végül más képet mutatott, mint az eredeti elképzelés.

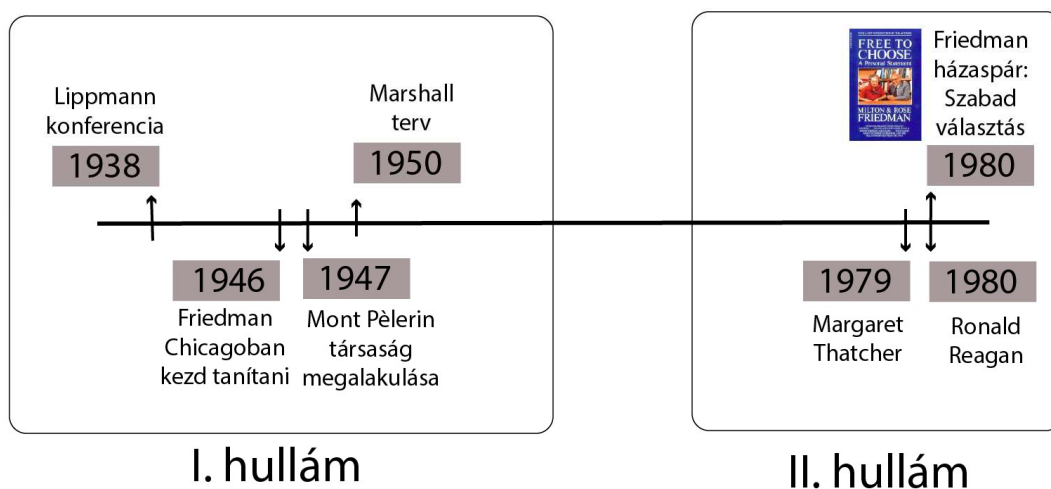
Volt a neoliberalizmus korszakával azonban egy probléma: „>a valóban létező neoliberalizmus<< épp olyan távol esik a Mont Pélerin Társaság és a chicagói iskola társadalmi ideáljaitól – vagyis az egyéni szabadság felvirágzását a szabad és méltányos versenyt és piaci fair play szabályait betartó minimális állam által előmozdító társadalomtól –, amilyen távol a szovjet hétköznapiok estek a XIX. század szocialista utópiáitól.” (Kapelner, 2019. p. 95.)

A társadalmi különbségeket növelő neoliberalizmus nem kezelte a piaci folyamatokból kimaradó, kevésbé szerencsés társadalmi csoportok kihívását. A neoliberálisok egy

sok tekintetben szolidaritáshiányos, szélsőségesen individualista, közösségi felelősségvállalást nélkülöző társadalmat szerveztek. (Dardot-Laval, 2013.)

Az „antihumanizmus elvi szintre emelése”, az „elitizmus, a részvételi demokrácia nélkülözése”, az állam piaccal szembeni elsődlegességének tagadása”, a „cseledekapitalizmus felelevenítése”, „a haladás, a holizmus, és a boldogság elérhetőségének tagadása” (Gervai-Trautmann, 2013.) mind jellemezték. A neoliberalizmus ezen felül „nem tudott arról, hogy az állam működésének nem csak jogi, bölcséleti törvényei is vannak”. (Gervai-Trautmann, 2013.) Gervai és Trautmann a XX. századi amerikai és nyugati politikai gazdaságtan átfogó ismeretének hiányával, valamint részleges ismeretének általános tételével is vádolja a neoliberális gazdaságirányítókat, akiktől távol állt a közjó szolgálatának elősegítése, a közgazdaságtant pedig úgy fogták fel, mint a profitszerzés művészetét.

A neoliberalizmus két hulláma

(A számegyenes saját munka)

A második részkorszakban háttérbe szorultak az emberiességi szempontok és a szolidaritás. Az eszmerendszer emberképe – pontosabban eredetileg megalkotott emberképe – nem volt koherens a neoliberalizmus által képviselt gazdaságpolitikai irányvonallal. (Szentes, 2006.) A *neoliberális embergyár* végül olyan társadalmat teremtett, amelyben már nem a szabadság társadalmát építették, hanem a vállalatok érdekében cselekvő, teljesítménykényszeres menedzserekét. (Dardot-Laval, 2013.)

A neoliberalizmust sokszor úgy írják le, mint egy radikális *laissez faire* tapasztalatot. A piaci liberalizációs politika lerombolta a háború utáni keynesiánus konszenzust és a

jóléti államot, és egy olyan világot épített helyette, amelyben a biztos jövedelmet nyújtó, nyolcórás munkát sokak számára a temporálisan létező munkahely vagy a részmunkaidő váltotta fel. A jóléti állam lerombolása ugyan egyéni szinten sok esetben okozott drámát, a neoliberális gazdaságpolitika viszont fellendítette a gazdasági növekedést - úgy az USA-ban, mint számos, korábban fejlődő, mezőgazdasági országban, amelyben a gazdasági szerkezetváltást is segítette. (Venugopal, 2015.) Feltehetően éppen utóbbi képessége miatt egy depolitizált technokrata policy agendaként is definiálják.

Amibe az embert figyelembe nem vevő, szigorúan a teljesítményorientált, állami beavatkozást nélkülöző neoliberalizmus belebukott, az nem más, mint hogy a gazdaságirányítási rendszerből adódó szerepek ellentmondanak a liberalizmus emberképének, az emberi méltóság mindenekfölött való tiszteletének és az egyenlő méltóság elvének. A jelenkor liberális teoretikusai azt mondják: az egyenlő méltóság elve az, amely visszatartja a liberálisokat a minimális állam melletti érvelésből. (Kis, 2015.)

Gazdasági, társadalmi, gazdaságstratégiai tervezői problémát okozott, hogy az elmélet és a gyakorlat különböznek egymástól. Piacebarát rendszer felállítása elképzelhetetlen úgy, hogy az államot kivonják a gazdaság irányításából. Hogyan szolgálja az emberi méltóságot és az *egyenlő méltóság elvét* (Kis, 2015.) a hatalom, amikor a megteremtett piacgazdaság elmélyítette a társadalmi szakadékokat, milliókat hozott méltatlan anyagi helyzetbe, miközben leépítette a szociális hálót, amely képes lett volna kezelni a kialakult társadalmi szakadékokat, és fékezni annak elmélyülését? (Dardot-Laval, 2013.)

Ezt a folyamatot némileg enyhítette a szociáldemokrata harmadik út, amely lényegében a liberalizmus alkalmazása volt a szociáldemokráciára. A harmadik út úgy foglalható össze, hogy liberális gazdaságpolitikai és társadalompolitikai keretrendszer, ötvözve a gondolattal, hogy az elesetteken az államnak kötelessége segíteni.

„A neoliberalizmus nincs összhangban a közgazdaságtan liberális hagyományával”. (Szentés, 2006.) A neoliberalizmus figyelmen kívül hagyta azt az elemet, amelyet a klasszikus liberalizmus képviselőitől kezdve három és fél évszázadon át egyetlen liberális teoretikus sem, ez pedig nem más, mint az állam szerepe a piaci tökéletlenségek és társadalmi igazságtalanságok kezelésében.

Kis János (2014) arról ír, hogy a minimális állam melletti robosztus érv elbukik, ha az egyenlő méltóság és az esélyegyenlőség elvének tesztjén kell átmennie. Szentés Tamás

is úgy vélekedik, hogy a XXI. században nem az állam „mérete” a kritikus kérdés, hanem az, hogy az állam *hatékony és demokratikus* legyen. Ez a kritérium a *good governance* elvével rokon, amely kimondja, hogy az államnak rajta kell tartania a gazdaságon a szemét, és mindig az aktuális társadalmi igények szerint korrigálni a piaci tökéletlenségeket. (Dardot-Laval, 2013.)

A gazdasági liberalizmus eredeti értelmezésében ugyanis a piac mindenekfölött való mivolta egyáltalán nem volt annyira egyértelmű, mint amennyire a neoliberálisok előtérbe helyezték a piaci spontaneitást. Úgy tettek, mintha az állami beavatkozás valamifajta mindent felperzselő tűz volna, amely kiegoeti a piac által teremtett elosztó-mechanismusokat, és kárt tesz bennük. Klasszikus liberális kollégáik ugyanakkor az egyén szabadságából nem az állam piacról való leválasztására következtettek, ők az egyéni szabadság védelmében az állami *önkéntől* óvtak.

A neoliberálisokkal ellentétben a klasszikusok nem tagadták a társadalom közös érdekeinek elsőbbségét az egyéni érdekekkel és a piaccal szemben. (Szentés, 2006.) Szemben az állami beavatkozásmentes piacpárti politikával, az ordoliberalisok értelmezésében az állam kitöltötte a rendezőfunkciót (Knobloch, 1996.), és ezzel egy rendezett körülmények közt zajló piaccgazdaságnak teremtett pályát.

Míg a német iskola állami beavatkozáson – pontosabban a rendező szerepét felvállaló államon – alapszik, addig Hayek és Mises úgy vélték, az állami beavatkozás önmagát erősítő folyamat, amely szükségképpen totalitárius diktatúrához és kollektívizmushoz vezet. (Dardot-Laval, 2013. p. 160-170.) „*A gazdasági szabadság nélkülözhetetlen feltétele minden más szabadságnak, a szabad vállalkozás szükséges feltétele és egyúttal következménye a személyes szabadságnak.*” (Hayek, 1967. p. 229.) Noha a neoliberalizmus bizonyos elemei a második világháború előtt születtek, fentiek azért is fontosak, mert a totális háború után a szabad világ számára világossá vált, hogy a szabadság fogalma újragondolásra szorul, hiszen nem koherens – és morálisan sem igazolható – szabadságfogalom az, ahol egy társadalmi csoport saját szabadságát azon keresztül kívánja kiterjeszteni, hogy másokét elvitatja.

A mindenki számára mást jelentő szabadság mindenki számára mást jelentő liberalizmust eredményezett. Az amerikaiak állnak legközelebb a neoliberalizmus gondolatiságához és a mély hithez, hogy az ember azzá válhat, akit megálmodik. A franciák a polgárok jogairól beszélnek, és a köztársaság eszméjét helyezik előtérbe. A németek az erkölsből és a rendből, valamint a mindenkire egyformán vonatkozó

szabályok betartásából és betartatásából vezetik le a szabadság társadalmát. A kelet-európai válasz változatlanul nincs meg.

A vasfüggönyön inneni régió pedig az Egyesült Államokból érkező receptként érzékelte a liberalizmus 1945-től kiküzdött vívmányait. Olyan csomagként, amely már készen van, holott a régió saját küzdelme még hátravan. Éber Márk Áron (2019) a rendszerváltás előestéjén Budapestre érkező Bockmannt idézve azt írja a reformközgazdászok köréről, akik – nem függetlenül a tengerentúlról érkező cserediákprogramoktól, ösztöndíjaktól és konferenciáktól – rengeteget tanultak a neoliberais gazdaságpolitikáról, és idealizálták is azt: „*Professzoraink a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen úgy beszéltek, mint a Reagan-robotok*”. (Bockman, 2011, VII. in Éber, 2019. p. 128.)

Ugyan nincs okunk kétségbe vonni, hogy Bockmann ilyen tapasztalatokkal gazdagodott a korabeli Budapestre látogatva, az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a neoliberais gazdaságpolitika által teremtett intézményi keretek az akkori nemzetközi gazdasági viszonyainkat merőben meghatározták, alakítottak a világ számos nemzetgazdaságán, és átrajzolták a nemzetközi térképet is. Hazánk 1982-es IMF-csatlakozása, a világban azt megelőző négy évtizedben végbement folyamatok, a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (ITO), az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) létrehozása¹³ és nemzetközi kereskedelembe, valamint általános jólétnövelésben betöltött szerepe vitán felül áll.

A kereskedelem liberalizációja, a fejlett világból fejlődők felé meginduló tőkeáramlás, sőt, ennek egy része kifejezetten transzfer formájában való realizálódása jelentősen hozzájárult a fejlődő világ nemzetgazdaságainak és munkapiacainak átalakításához, ezen keresztül pedig a szegénység – legalább egy részének – felszámolásához.

A neoliberalizmus kritikusai méltatlanul feledkeznek meg arról, hogy az eredetileg megalkotott gazdaságpolitikai keretrendszer nem pusztán megcélozta a jólét növekedését, de a világ számos pontján el is érte azt. Amivel nem számolt, pedig a közgazdaságtudomány által ismert tény, hogy léteznek piaci kudarcok, és ezek is kiküszöbölhetők megfelelő szabályozással és jól ütemezett, piackompatibilis állami beavatkozással. Ami a neoliberalizmus történetének és tanulságainak összefoglalását illeti, talán az egyik legfontosabb, hogy a piacnak társadalmi kudarcai is lehetnek, ám

---

¹³ http://eta.bibl.u-szeged.hu/940/1/EFOP343_AP6_Vilgazd_4fejezet_UdvariB_20181031_olvasolecke.pdf

ezeket megfelelő társadalomszervezési ajánlattal és gazdaságstratégiai tervezéssel korrigálni lehet.

A társadalmi következmények és a jelenlegi kihívásokra adandó válaszok megtalálása éppen a fentiek miatt nem lehetséges a neoliberalizmus keretein belül.

3.5.1. A neoliberalizmus korszakának lezárulása nem jelenti a liberalizmus végét

Az eszmerendszer kihívása kettős. Az első dimenziója az, ami miatt a liberalizmus jelenleg a nemzetközi szinten is keresi a helyét, mert legutóbbi megjelenési formája, a neoliberalizmus – együtt fejlődve a neokonzervativizmussal – olyan emberképet és társadalmat eredményezett, amely elvesztette a polgárok bizalmát.

A két eszmerendszer által közösen kreált gondolat, mely szerint a keményen dolgozó polgár meg tudja oldani a saját életét, számos alkalommal kérdőjeleződött meg az ezredfordulót követően. A munkapiaci és társadalmi folyamatok azt eredményezték, hogy akár egy lokális vagy temporális válság is okozhat olyan egyéni helyzeteket, melyekben a szolidaritás eszméje és az állam időleges segítő szándéka megmenthet egy tisztán piaci viszonyok közt ellehetetlenülő munkavállalót vagy kis- és középvállalatot. (Harvey, 2000.)

A vállalatok tisztességtelen piaci magatartása, az információs aszimmetria kihasználása akár ügyfelekkel, akár üzleti partnerekkel szemben természetesen megy szembe a jól szervezett piaci folyamatok elméletével és gyakorlatával. Amennyiben nincs rendező és szervező erő, amely kiszűri a tisztességtelen piaci magatartást, nem valósulhat meg a társadalmi harmónia.

Ha pedig az nincs, a liberális eszmerendszer olyan helyzetbe kerül, mint a XIX. század derekán: a szabad piac és a tökéletes verseny folytonos ismételtetése nem feltételezte rólok, hogy képesek szembesülni a valós világ kihívásaival és társadalmi igazságtalanságaival. Amennyiben a liberalizmus azt a társadalmi üzenetet kívánja közvetíteni, hogy az emberből az válhat, amivé ő maga válni akar, az kötelezi a társadalomszervezőt, hogy az esélyegyenlőség megteremtésére intézményeket hozzon létre. A '70-es évek elejétől hangoztatott társadalomszervezői üzenet nem volt más, mint hogy a vállalati elvárásoknak való megfelelés egyenlő az önmegvalósítással, ami pedig maga a szabadság. Ez az állítás nem más, mint a teljesítmény legmagasabb szintjének kikényszerítése minden egyes pillanatban, avagy a kényszerpályára állított, teljesítménykényszeres menedzserek világa, amelyben mind az egészség, mind az

emberi kapcsolatok, mind a szabadidő a teljesítmény mögött állnak a közös, társadalmi értékrendben. (Dardot-Laval, 2013.)

A régi világrend töredezése nem véletlen. A neoliberalizmus és a neokonzervativizmus másik legerőteljesebb közös üzenete, hogy az ember az államtól semmire sem számíthat. (Harvey, 2000.) Ez a gondolat csak addig állhatta meg a helyét, amíg a kollektívizmussal szemben határozta meg önmagát, és az új üzeneten keresztül formálta a '80-as évek jelenének emberét.

A kollektívizmust és diktatúrát csak történelemkönyvből ismerő generáció távol került az intézményrendszertől, amelyre a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus képviselői forradalmi választ adtak ugyan, de az új generáció így nem érti a modellt, amelyet készen kapott. Az intézményrendszerek bukását, vagy azok reformjának igényét legtöbbször egy ilyen társadalmi folyamat készíti elő.

Az elmúlt évek azt is megmutatták, hogy az individualista polgárok, a társadalmi felelősségvállalásra képtelen vállalkozók ideje lejárt. A pszichiátria több olyan tevékenységet megnevez, amelyek nélkül az ember nem élhet teljes életet, mint a rendszeres testmozgás, nevetés, a lazítás képessége vagy az altruizmus. (Bagdy, 2013.)

John Locke is megfogalmazott a felvilágosodás korának embere számára egy olyan életvezetési útmutatást, amely a boldogság elérését szolgálja: Locke *az egészséget, a jó kedvet, a tudást, a jócselekedetet, valamint a "túlvilági örök, megfoghatatlan boldogság reményét"* tartotta fontosnak, nagy hasonlóságot mutatva a jelenkori tudomány által felvázolt, négy elemből álló egységgel. (Locke, 1693.)

Az elmúlt négy száz évben a liberalizmus jelentős változásokon, alakváltásokon ment keresztül. Az eszmerendszer útkeresése nem véletlen: a szabadság definíciója folyamatosan változott a modern korban, és ez az ideológia folytonos rekreációját eredményezte.

Az európai liberalizmusnak alapvetően három – fentiekben röviden tárgyalt – irányzata alakult ki. Ludwig Erhard „jólétet mindenkinek” (Erhardt, 1957.) gondolata célravezető eszköz lehetne a jelenben is, annak érdekében, hogy a társadalom nehezebb anyagi körülmények közt élő csoportjai elérjék azt az életszínvonalat, amely már képessé teszi őket az alapvető jogaik gyakorlására. Ezzel a modellel azt is célozza egy társadalomszervező, hogy az emberek életében mérsékelje a szűkös erőforrások teremtette feszültséget, a másik emberhez fűződő viszony egyik fontos tényezőjét.

A szabadság eszméjének leple alatt olyan világ épült az 1979-ben kezdődött korszakban, amelyben a szabadságával élni tudó, azt élvezni képes ember éppen hogy

bezárult egy olyan rendszerbe, amely elvárta a szereplőktől, hogy viselkedésük piackompatibilis legyen, de arra már nem képes, hogy valódi szabadságot nyújtson. A neoliberalizmus nem a szabadság, hanem a teljesítmény társadalmát építette, tette mindezt úgy, hogy közben szüntelenül közvetítette a szabadságról alkotott eszményképet, amelyet maga sem volt képes megvalósítani. (Dardot-Laval, 2013.) Amennyiben a liberalizmus a XXI. században a szabadságjogok érvényesítésére vállalkozik, nagy kihívásokkal kell megküzdenie. A fentiekben vázoltak azt eredményezik, hogy eljutottunk a neoliberalizmus korszakának lezárulásához, azonban az eszmerendszer következő gazdaságstratégiai és társadalomszervezési lépcsőfoka még kérdés.

4. MI KÖVETKEZIK A NEOLIBERALIZMUS UTÁN?

E dolgozat állítása az, hogy a szabadság és a humanizmus eszméinek ötvözete adhat jó válaszokat a XXI. századi kihívásokra.

A „neoliberális embergyár” utáni racionalitásfogalom középpontja a közösség. (Dardot-Laval, 2013.) A közösségi gondolkodás az, amely meghozhatja az eszmerendszer számára a megújulás lehetőségét. A bevezetőben ismertetett *új racionalitás* fogalom nem más, mint az egymásért való felelősségvállalás, amely túlmutat a neoliberalizmus egyéni felelősségvállalásán, és egy magasabb társadalmi fejlődési lépcsőfokot készít elő.

Annak a felismerése, hogy szabadság és felelősségvállalás valójában egy és ugyanaz, létkérdés a liberális eszmerendszer fennmaradása és társadalomszervezési ajánlatának megfogalmazása érdekében. Úgy kerülnek egymással összhangba, ha a közösség tagjai mindkettőt magukénak tudják, és tisztába kerülnek a ténnyel, hogy nem létezik egyik nélkül a másik: kölcsönösen teremtik meg egymást. Az új racionalitás túllép az egyén önmagáért való felelősségvállalásán, és ezzel új értéket ad az egész társadalomnak.

A liberalizmus történetében volt már egy olyan eszmetörténeti korszak, amely ezt megteremtette, és államszervezési kérdéseket is a humanizmus, valamint a szolidaritás szűrőjével vizsgáztatott, tette mindezt úgy, hogy a szabadság, a jogállami keretrendszer, a demokratikus intézményrendszer stabilitása, valamint a piacgazdaság működése elsődleges célként lebegett mind a teoretikusok, mind a gyakorlati megvalósítók előtt. Az ordoliberalizmus egy olyan részkorszakot teremtett a XX. századi liberalizmus történetében, amely gazdasági értelemben sosem látott

fellendülést, társadalmi értelemben jogegyenlőséget és az egyes csoportok közti békét hozta el, a társadalom szerencsétlenül járt tagjai számára pedig kezet nyújtott, és nem hagyta őket elveszni. A következő fejezet ezt a korszakot veti össze a neoliberalizmussal. (Erhardt, 1957.) (J. Horváth, 2000.) (Dardot-Laval, 2013.)

4.2. Ordoliberalizmus és neoliberalizmus összevetése

„A civilizáció központi értékei, mint az emberi méltóság és a törekvés, hogy mindenki számára azonos jogokat teremtsenek” (Harvey, 2000. 5. o.) helyes törekvések voltak, de időről időre szükség van az éppen aktuális társadalomszervezési ajánlat felülvizsgálatára. Matthew Arnold szerint, *„a szabadság egy nagyon jó ló, amit nagyon jó hajtani, de csak akkor, ha tudjuk, merre tartunk”*. (Harvey, 2000. 6. o.) Talán abban fogható meg a neoliberalizmus egyik legnagyobb hiányossága, hogy a szabad piacot nem eszközként, hanem célként fogta fel, és nem született meg benne a felismerés, hogy ez önmagában még nem egy olyan ajánlat a gazdaságstratégiai tervezők részéről, ami a lehető legtöbbek boldogulását hozná el.

A neoliberalizmus legnagyobb hibája, hogy elmélyítette a társadalmi szakadékokat, és nem volt igazán hatékony abban, hogy revitalizálja a világpiacot. De a 2000-es évek elejéig közel három évtizeden át formálta a globalizációs folyamatokat, azonban azok is hatottak rá. A neoliberalizmussal további probléma volt, hogy a szolidaritás minden formáját támadta. Reagan tanácsadói egy stagnáló, beteg gazdaságra gondoltak megoldásul, és a gazdaságstratégiai tervezés átírását összekötötték egy „nagy állam” elleni kampánnyal. A klasszikus liberalizmus önmaga válságát idézte elő. Alaphiba, hogy a társadalom működési mechanizmusait összekeverte a természeti törvényekkel. Rougier szerint, *„a gazdaság politika fölötti primátusába vetett hit”* alapján, a liberálisok kettős tévedésben voltak. Abban is tévedtek, hogy a gazdaság ugyanúgy Isten műve, mint a természet, ezért azt nem szabad bolygatni, meg kell hagyni a saját működési mechanizmusait, és abban is tévedtek, hogy minden más politikai döntést a gazdasági erők alá kell rendelni. Rougier szerint a liberálisok kettős tévedése az alábbiakban megfogható: *„A legjobb törvényhozó az, aki soha nem avatkozik be a gazdasági erők mozgásába, és aki minden morális, szociális és politikai problémát azok alá rendel.”* (Dardot-Laval, 2013. p. 168.)

A társadalomszervezés intézményi dimenziója, hogy a gazdasági társaságot éppúgy a jog hozza létre, ahogyan a parlamentet. Jogok és köteleességek egyensúlya működik mindkettőben. Dardot és Laval szerint az *„emberi emancipáció eszményét”* a XVIII.

században előkészítő és végigküzdő liberálisok azonban elkövettek egy nagy hibát, aminek volt jogi és közgazdasági megjelenési formája. (Dardot-Laval, 2013.)

A közgazdaságtudományi tévedés abban állt, hogy a leegyszerűsített modellek mögött valós társadalmi mechanizmusokat láttak. A jogi tévedés pedig abban, hogy az emberek alkotta jogrendszer és a gazdaság a természetből eredeztethetők, így a társadalomszervező és a gazdaságstratégiai tervező hibát követ el, ha beavatkozik folyamataikba - csak hogy ez így nem igaz. A természet törvényeibe valóban nem – vagy csak korlátozottan – lehet beavatkozni. A gazdasági és társadalmi intézmények azonban más kategóriába esnek. Ember alkotta őket, és magukra hagyva nem tudják biztosítani saját működésük szabályozott stabilitását.

A jogállami normák, a demokratikus intézményrendszer és a piacgazdaság, szemben a természettel, olyan mesterséges intézmények, amelyek időről időre felbukkanó hiányosságait a jogalkotónak kell korrigálnia. Ilyenek a piaci kudarcok, a joghézagok, de azok az esetek is, amikor a tömegdemokráciában a félretájékoztatás, vagy társadalmi csoportok szavazatleadásának ellehetetlenüléséből fakadóan a választás mindössze a fennálló rend megmaradását, nem pedig a társadalom döntéshozók felett gyakorolt kontrollját jelenti.

A XIX. század végére a gazdasági liberalizmus elméleti és gyakorlati képviselői elszakadtak a valós társadalmi folyamatoktól, elvi szinten hangoztatott dogmák alapján próbáltak tájékozódni, és ajánlatot tenni a társadalom felé, azonban ez nem működött. (Dardot-Laval, 2013.) Ugyanez történt a neoliberálizmussal is, amelynek hajnalán Reagan és Thatcher az Atlanti-óceán két partján a világgazdaság stagnálása elleni fellépés közepette az emberjogi és a politikai liberalizmus elveit háttérbe szorították. (Harvey, 2000.)

„Nem a verseny az, ami megöli a versenyt, hanem sokkal inkább az állam, a morálisan gyenge állam az, ami, miután elhanyagolja a piaci rend biztosításával kapcsolatos kötelezettségeit, hagyja eltorzulni a versenyt, majd hagyja, hogy fosztogató hajlamú lovagok visszaélhessenek jogaikkal és megadják a kegyelemdőfést az eltorzult versenynek.” (Dardot-Laval, 2013. p. 175, Le Colluque Lippmann i. m. 41.) Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy az erős liberális államot akkor mi különbözteti meg a kollektívizmustól. *„Szó sincs a hatalom erejének csökkentéséről”* (Dardot-Laval, 2013. p. 185.), arról van szó, hogy annak természetét változtatja meg. Az élitek kormányzása azért fontos, mert a társadalomszervezés a jogok és szokásjogok betartatásának irányába kell hasson. Ehhez erős szakértői kormány szükséges, és

annak szándéka, hogy a gazdasági folyamatokat nem irányítani, hanem szervezni akarják.

„Az erős államot csak egy olyan szakértői elit kormányozhatja, melynek gondolkodásmódja alapvetően ellentétes a tömegek csodaváró és türelmetlen hangulatával: (...) azok, akikre a hatalomgyakorlás felelősségét bízák (...), olyan embereknek tekintsék magukat, akik gondoskodnak a közérdek részérdekekkel szemben való érvényesüléséről.” (Dardot-Laval, 2013. p. 185.) Ennek értelmében el kell utasítani a demagógiát, a rövid távú hasznok hosszú távú stratégiákkal és érdekekkel szembeni felülkerekedését, gondoskodni kell arról, hogy az egyének közti verseny közösen lefektetett szabályait mindenki betartsa. Nem pusztán gazdasági, de jogállami és demokratikus intézményrendszeri téren is így van ez. Ennek értelmében *„a nép kötelessége, hogy megnevezze, ki az, aki vezetni fogja, és nem az, hogy folyamatosan megmondja, mit kell tenni”*. (Dardot-Laval, 2013. p. 186.)

Az ordoliberalisok a fenti problémákon felülemelkedve hirdetik meg a rendet mint politikai feladatot. A „gazdasági rend” (*Wirtschaftsordnung*), „a gazdaság rendje” (*Ordnung der Wirtschaft*) Walter Eucken olvasatában megkülönböztetendők. Előbbi a gazdaság keretrendszerére utal – vagyis arra, hogy a gazdaságstratégiai tervező milyen keretrendszert vázol fel a gazdaság szereplői számára – utóbbi pedig a versenyen alapuló rend, a *Wettbewerbsordnung* megfelelője, vagyis az, ahogyan a gazdaság szereplői (úgy a fogyasztók, mint a termelők, üzletfelek, üzlettársak, magánszerződések aláírói) élnek a társadalomszervező által felvázolt keretekkel. Betartják és betartatják annak szabályait. (Dardot-Laval, 2013. VII.)

Walter Eucken az 1945 utáni Németország helyreállítása érdekében felvázolt keretrendszere egybevágh azzal a gondolattal, hogy a demokrácia, a jogállam és a piacgazdaság egymástól nem elválasztható intézmények, sőt, bizonyos értelemben kölcsönösen teremtik egymást és kölcsönösen függnék egymástól. Michel Foucault szerint *„A modern történelem arra is világosan megtanít, ugyanúgy, mint a régebbi korszakok, hogy az állami vagy jogi rend visszahat a gazdasági rend alakulására.”* (Dardot-Laval, 2013. p. 191.)

Eucken ennél továbbmegy, ő a „rendek interdependenciája” (*Interdependenz der Ordnungen*) kifejezést használja arra a jelenségre, hogy *„(...) az állam segíti a magángazdasági hatalom létrejöttét, majd függővé válik tőle. Így nem igaz, hogy a többi rend egyoldalúan függ a gazdasági rendtől, hanem a >rendek kölcsönösen*

függenek egymástól” (Dardot-Laval, 2013. p. 191.) A piaci rend úgy alakulhat ki, ha a többi intézményrendszer „*erkölcsi alapokon nyugvó*” szabályozást alakít ki.

Eucken, Röpke, Erhardt és társai ebben az időszakban más gondolkodókkal együtt kérdőjelezi meg a szabad piacot, de elméleti keretet egyedül ők adnak ennek az irányzatnak, ezzel felülemelkedve mindenkin, aki a II. világháborút követően a free trade kritikája mellett érvel. Eucken a „*Das ordnungspolitische Problem*” (1948) című cikkében kritizálja a klasszikus politikai gazdaságtant, a természetjogi, naturalista felfogást, és világosan állást foglal benne az ember teremtette gazdasági rend fontossága mellett.

„*Azt hitték: a természetes rend spontán módon létrejön, és a társadalom testének nincs szüksége az >>étrend szigorú megszabására*” (Smith), vagyis a gazdaság a rendteremtés konkrét politikája (*Wirtschaftsordnungspolitik*) nélkül is virágozhat.” (Dardot-Laval, 2013. p. 192.) Az ordoliberalisok állítása szerint a klasszikus liberális közgazdászok és teoretikusok bizalma a gazdaság önmagában való rendteremtési mechanizmusában túl nagy volt, ez pedig jelentősen torzította a gazdasági rend irányítását.

Wilhelm Röpke *Civitas humana* című cikkében utal is a Lippmann-konferenciára, a „civilizáció mesterművének” nevezi a piacgazdaságot, melynek építéséhez bölcsesség és pontos tervezés szükségeltetik - csakúgy, ahogy a demokrácia kiépítéséhez. A freiburgi iskola közgazdászai, Franz Böhm és Walter Eucken, valamint a „szociológiai indíttatású” ordoliberalisok, Wilhelm Röpke, Alfred Müller-Armack és Alexander Rüstow képviselték. Előbbiek a jogi és intézményrendszeri keretek lefektetésére fókuszáltak, míg utóbbiak a társadalmi környezetet elemezték, melyben a gazdaságnak léteznie kell. (Dardot-Laval, 2013.) Emiatt kimondható, hogy bár az ordoliberalizmus képe nem egységes, abban mégiscsak egységet találunk, hogy szembefordult a klasszikus politikai gazdaságtan téves illúzióival. A XIX században ezek az illúziók azt eredményezték, hogy a liberális közgazdászok nem voltak képesek releváns válaszokat adni az akkor fennálló világgazdasági és társadalmi rend kihívásaira.

A Harmadik Birodalom embertelen világa után az intézményrendszerek rekonstrukcióján, a gazdasági felemelkedésen és a szociális biztonságon keresztül teremtett újra legitimitást a német állam saját maga számára. Wilhelm Röpke azt mondja, hogy a totalitárius diktatúra a „civilizációs krízis” egyik dimenziója volt, és úgy látja, hogy „*az az állam legitim, amely aláveti magát a jognak, tiszteletben tartja*

a választási szabadság elvét, természetesen, de ugyanakkor engedelmeskedik a szubszidiaritás elvének is (...).” (Dardot-Laval, 2013. p. 197.)

Röpke egy volt azok közül a közgazdászok közül, akik a közgazdaságtudományt inkább társadalomtudományként fogták fel: a boldogsággal is foglalkozott. Szociológiai háttérrel keresett a gazdasági folyamatokban, kimondta azt, hogy az ember akkor tud kiteljesedni és hasznos része lenni a társadalomnak, ha felismeri, hogy mások felé is vannak kötelezettségei, és el is végzi ezeket. Az egyént a valahová („családhoz, faluhoz, városnegyedhez, régióhoz”) való tartozás élménye felelősségtudattal tölti el, és ez segíti őt a kiteljesedésben.

Az ordoliberalisok mintha megfordítanák József Attila *Levegőt!* című művének utolsó gondolatát, és azt mondanák: „*Jöjj el, rend! Te szülj nekem szabadságot!*” A társadalomszervezőnek ebben a helyzetben olyan gazdaságstratégiai tervet kellett készítenie, amely más pályára állítja a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági növekedését. A fentiekben már láttuk, hogy Ludwig Erhardt és társainak terve teljesült. Az újonnan alakult német állam és demokratikus intézményrendszer először is azzal kezdte, hogy az előbbieken idézett német alaptörvény első gondolata az emberi méltóságé, amit mindenekfölött valónak és elidegeníthetetlennek kell tekinteni. Ez a mondat az egész országot kötelezi, hogy mindennel forduljon szembe 1949-től kezdődően, ami felé a Harmadik Birodalom tíz évvel korábban fordult, és ami mellé széles tömegeket állított. Ehhez viszont szükséges „*versenyelvű rend jogi feltételeinek létrehozása*” (...), valamint „*a szabályok betartását elfogulatlanul ellenőrző apparátus*” (Dardot-Laval, 2013. p. 201.)

Az ordoliberalizmus fontos eleme ezen felül – és ezzel szembehelyezkedik a szociális piacgazdasággal és a jóléti állammal –, hogy felfogásukban a „*mindenki jóléte*” csakis a piacgazdaságon keresztül elérhető, sőt, mindenfajta segélyezést a „*gazdasági szereplők demoralizálása*”-ként aposztrofálnak. (Dardot-Laval, 2013. p. 208.) Azt mondják: „*a szabad versenyben született jólét*” és „*az általános jólét*” egy és ugyanaz. „*Az erkölcsi érték a konkurenciaharcban van, és nem a gondoskodó állam védelmében*” (Dardot-Laval, 2013. p. 209.) – ez az ordoliberalizmus alapvetése. Hogy a szabályokat úgy kell megalkotni, hogy a tisztességes piaci magatartás legyen irányadó a gazdaság szereplői között. A versenyért megfogalmazott szabályok azok, amelyeknek előremutató hatásuk van. Az állami újraelosztás érdekében és a piaci folyamatok ellen ható szabályozásokat elvetik, sőt, azt állítják: utóbbiakban morálisan

sérül a társadalom, mert az ilyen rendszerekben *„mindenki a szomszéd zsebében kotorászik”*. (Erhardt, 1957, p. 164.)

Végezetül, Michael Foucault szerint a *„társadalom kormányzásáról”* kell beszélnünk, nem pedig *„gazdasági kormányzásról”*, ahogyan azt a fiziokraták tették. Fontos, hogy ne szociálpolitikáról beszéljünk, hanem társadalompolitikáról (Gesellschaftspolitik), és az is lényeges, hogy *„a hatalomgyakorlás tárgya és célja a társadalom, a maga egészében, és semmiképpen sem a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek felé áramló transferekről van szó, mint a szociálpolitika esetében.”* (Dardot-Laval, 2013. p. 210.)

Wilhelm Röpke többes célt tűzött ki feladatul. Az elsődleges az volt, hogy *„a piacgazdaságot megóvjuk a kollektivizmus halálos mérgetől”*. A második, hogy a *„kapitalizmust vita tárgyává tegyük”*, mert az elméleti formája eltért attól, ami a gyakorlatban megvalósult, ez pedig zavarokat okozott. Röpke a *Civitas humana* című könyvében arról ír, hogy a monopóliumok, és az *„állam irracionális túlkapásai”* torzították a piacot. A piacgazdaság *„meghamisított és besározott formája”* az, amit látunk. A *„Felvilágosodás optimista racionalizmusát”* kárhoztatja, amiért az nem vette észre, hogy a *„társadalmi kötelékek”* rendkívül különbözőek, melyek keretében a piac létezik, és ebből adódóan nem számolt azzal, hogy a közgazdaságtudományban használt leegyszerűsített modellek állami irányítás híján piaci kudarcokba fordulnak. A *„társadalom meggyógyítására”* így Röpke oly módon vállalkozik, hogy *„a parancsuralom, a despotizmus és a függőség két típusától, a kollektivizmustól és a monopolkapitalizmustól egyforma távolságot tartó >>harmadik utat<<, a >>konstruktív liberalizmust<< és a >>gazdasági humanizmust<<”* (Dardot-Laval, 2013. p. 210.) kívánja létrehozni.

A társadalom meggyógyítása és a gazdaság talpra állítása is sikerült. A Német Szövetségi Köztársaság az '50-es évek elejétől kezdődően csaknem két évtizeden át egy olyan növekedési ütemet tudott magáénak, amiről korábban Ludwig Erhardt sem mert álmodozni. A korábbi becsléseiket már az első évben túlszárnyaló gazdasági teljesítmény, a demokratikus intézményrendszer és a jogállam stabilizálása, valamint a polgárok önszerveződő érdekképviselői szervezetei egy közel negyven éven át töretlenül gyarapodó és polgárai számára jogegyenlőséget biztosító országot hoztak létre.

4.3. Ordoliberalizmus számokban – a német gazdasági csoda

Az ordoliberalizmus eszmetörténeti bemutatását követően, ez a fejezet Ludwig Erhardt *Jólétet mindenkinek* (1957) című évtizedösszegző művének tényadatain nyugszik. A Konrad Adenauer kormányában még gazdasági miniszterként tevékenykedő szakember 1963 és 1966 között Németország kancellárja is volt, korábbi kormányfőjétől vette át a stafétát, ami azt is jelenti, hogy a németek nem vonták meg politikai közösségétől a bizalmat. E fejezetben lényegében e bizalom hátterét elemzem.

Az ordoliberalizmus képviselői – akik egyébként több különböző eszmerendszert vallottak magukénak – által felépített gazdasági keretrendszerből eredő gazdasági sikerek, valamint a társadalmi-politikai változások az egész országot megváltoztatták, mindössze tíz év leforgása alatt. Ezt követően csaknem egy újabb évtized telt el úgy, hogy a jól lefektetett alapok még mindig bőségesen hozták a nyereséget a német gazdaságnak. A sikerszéria közel két évtized után szakadt meg: a világgazdasági dekonjunktúra előszele hozta meg a fordulatot. A Német Szövetségi Köztársaság az olajválság éveit követően megszenvedte saját válságát, míg végül a talpra állásra is kész volt. Az újabb gazdasági sikerek egy részét azonban már a rendszerváltást követő szolidaritásra fordították. (A dolgozat a gazdaságtörténet 1990-es évet követő időszakával nem foglalkozik, csak a kész részre osztott Németország nyugati felének gazdaságstratégiai tervezését elemzi.)

Németország rendkívüli veszteségekkel zárta a II. világháborút. A Harmadik Birodalommal való leszámolás minden értelemben megrongálta az országot, úgy infrastrukturálisan, mint gazdaságilag, társadalmilag és politikailag. A német háztartások 20 százalékát teljesen lerombolták. A fejenkénti élelmiszertermelés 1947-ben mindössze az 1938-as adatok 51%-át hozta, a dolgozókorú férfiak jelentős hányadát megölték, másik részük olyan súlyosan megsebesült, hogy átmenetileg – vagy sok esetben véglegesen – munkaképtelenné vált. (Henderson, 2018.)¹⁴

A németek által NS-diktatúrának (Bush-Land, 2009) nevezett rémálomtól minden értelemben eltávolodó, nagyhatalmi törekvéseket elvető, hadseregét tekintve önkorlátozó¹⁵ ország úgy vált az Európai Gazdasági Térség hegemonjává, hogy kül-

---

¹⁴ <https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html>

¹⁵ http://phd.lib.uni-corvinus.hu/119/1/keller_krisztina.pdf

és biztonságpolitikáját is a „*szerény visszahúzódás*” jellemezte. (Langguth, 1996. p. 11.)

A Német Szövetségi Köztársaság 1950 és 1959 közt produkált növekedése egyedülálló volt. Évente átlagosan 8 százaléknyi gazdasági növekedést produkáltak, és egyetlen évtized alatt megduplázták a nemzetgazdaság teljesítményét. (Eichengreen-Ritschl, 2008)¹⁶

A német gazdasági csoda több ciklusra osztható. Az első valószínűleg már 1950 előtt elkezdődött, és 1958-ig tartott, nevezhető akár az új gazdasági rend megalapozó fázisának is. A produktivitás és a GDP gyorsan nőtt ezekben az években, a munkanélküliség dinamikusán csökkent, az infláció alacsonyan maradt. A következő ciklust 1959 és 1967 között találjuk, amikor változatlanul gyorsan növekvő produktivitás, gyors GDP-növekedés volt tapasztalható, emellett pedig stabilizálódott a teljes foglalkoztatottság, igaz, az inflációs ráta némiképp már növekedett. (Bush-Land, 2009. p. 7.)

A harmadik ciklus a már 1967-ben is érezhető krízissel kezdődött, amely a II. világháború óta először rengette meg a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságát és politikai folyamatait. 1967 és 1975 között még találunk 6 százaléknyi gazdasági növekedést, azonban az 1973-as olajválság Nyugat-Németországban is éreztette a hatását: az NSZK-ba is bekúszott a dekonjunktúra. A háború után először nőtt 3 százalék fölé a munkanélküliségi ráta, a következő időszakban pedig elkezdődött „*a tömeges munkanélküliség időszaka*”. Az 1976-tól 1982-ig tartó időszakban mutatott némi erősödést a gazdaság, de 1980 és 1983 között az ipar teljesítménye 6 százalékkal szűkült. A '80-as évek végére összeszedte magát a gazdaság, újfent 4 és 5 százalék közé hozta a gazdasági növekedést (Bush-Land, 2009. p. 7.), ezt követően pedig bekövetkezett a német újraegyesítés, ami már alapvetően más kihívásokat tartogatott, és szigorúan véve nehéz a korábbi korszakkal együtt elemezni – ezt a dolgot nem is teszem. A fentiek azonban még nem lettek volna elegendőek ahhoz, hogy tömegek jólétéhez és jól-létéhez vezessen.

A Harmadik Birodalom diktatúráját követően kiépült a stabil demokratikus intézményrendszer, valamint a jogállami normák, a polgárok különféle védelme és biztosítási rendszere előkészítette, hogy a részvételi demokrácia mellé felépíthessék a

---

¹⁶ <http://www.lse.ac.uk/Economic-History/Assets/Documents/WorkingPapers/Economic-History/2008/WP113.pdf>

„*részvételi piacgazdaságot*” is. (Bush-Land, 2009, p. 22.) Ezalatt a munkavállalói jogok lefektetését értik, és azon törvények jogerőre emelkedését, amelyek a munkavállalókat védik. Balesetbiztosítás, egészségbiztosítás terén is nagyot léptek előre, biztosítva ezzel, hogy a polgárok minden értelemben vett kiszolgáltatottsága csökkenjen. A munka világának humanizálása, új munkaformák bevezetése azt segítette, hogy a gazdasági növekedésből a lehető legtöbbek a lehető leginkább részesedhessenek. (Bush-Land, 2009, p. 29.)¹⁷

A rendkívül gyors gazdasági növekedésben szerepet játszott az intézményi keretrendszer, ugyanakkor az egyéni teljesítmény hatékonyságnövekedése is. Nyugat-Németország a brit termelékenység 75 százalékáról indult 1950-ben, és 1960-ra utolérte azt. Németország II. világháború alatti növekedése, a piaci erők állami szabályozás alá vétele, a háború utáni munkásmozgalmak és munkavállalói érdekképviselőlet fejlődése, a katolicizmus és a német konzervativizmus ereje, valamint a hosszú távú növekedési program lefektetése mind hozzájárultak a szociális piacgazdaság kialakulásához. (Eichengreen-Ritschl, 2008)

A Marshall-segély – természetesen – segített az ország talpra állásában, de azt állítani, hogy nélküle elképzelhetetlen lett volna az a gazdasági trendvonal, amit a Német Szövetségi Köztársaság képes volt kialakítani 1950 és 1967 között, nehéz. 1954 októberéig 2 milliárd dollárra rúgott a segély összértéke, azonban még amikor a segély folyósításának csúcsán járt, 1948-ban és 1949-ben, akkor sem érte el az NSZK GDP-jének 5 százalékát. Más országok ennél jóval nagyobb segélyből kisebb gazdasági növekedést értek el. (Henderson, 2008.)

A II. világháború utáni nyugat-Németország nem pusztán a gazdaságot, de a társadalmat is „*kigyógyította abból a sok szenvedésből és fájdalomból*”, amit a viláégés hozott, valamint biztonságosan hozta rendbe az országot, hogy a régió visszatérhessen a stabilitáshoz. Mindarra, amin az NSZK keresztülment az '50-es években, valószínűleg szükség lesz a világban a közeljövőben. (Hodder, 2019.)¹⁸

Az alábbi két diagram önmagáért beszél. Természetesen kisebb visszaesések, vagy a gazdaság egyes szektoraiban felmerülő szűkülések történtek, de alapvetően egy olyan

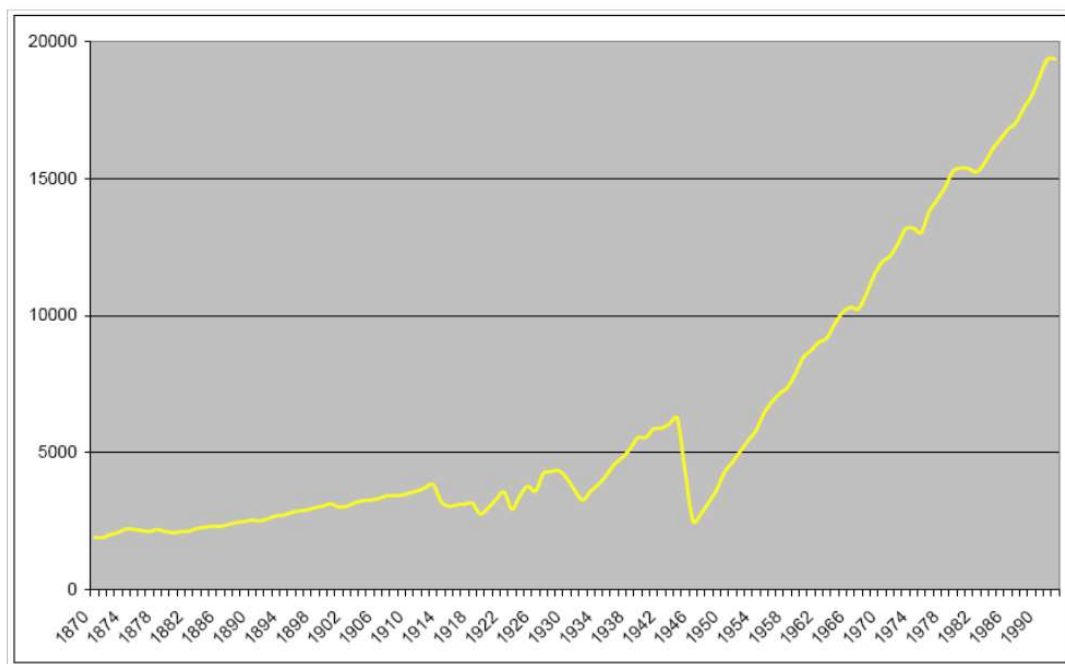
---

¹⁷ <http://www.rla-texte.de/texte/2%20a%20SOEB/SOEB%20Makro%20Okt%202009-12-01%20busch%20land.pdf>

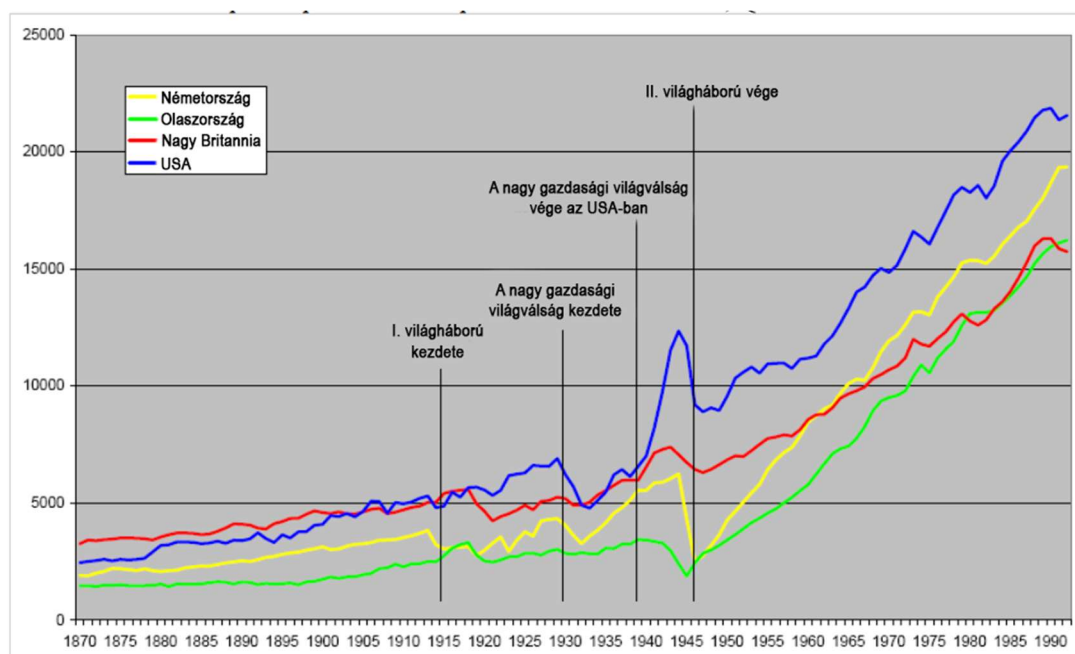
¹⁸

https://pdfs.semanticscholar.org/85ee/dfd6515cc56ec39e68d4f7a020a89294caef.pdf?_ga=2.43192485.1457151951.1584894296-675185541.1584894296

hosszú távú trendvonalat látunk, amely csaknem negyven éven át töretlen növekedést hozott Nyugat-Németországban.

Németország fejenkénti bruttó hazai terméke 1990-ben. Forrás: Maddison, 1995, Historische Datenbank (2009) in: Bush-Land, 2009.

Vásárlóerő-paritáson mért jövedelem/fő, dollárban kifejezve, 1870 és 1990 között. Forrás: Maddison, 1995, Historische Datenbank (2009) in: Bush-Land, 2009.

A fentiek az ordoliberalis gazdaságstratégiai tervezés gyakorlati megvalósulására jó példát szolgáltatnak. A világ gazdaság ciklusaitól egyetlen nemzetgazdaság sem tudja függetleníteni magát, de Nyugat-Németország képes volt rá, hogy csaknem két

évtizeden át fenntartson egy olyan gazdasági növekedést, melynek görbéje meredeken emelkedik, majd csak igen röviden törik meg. Történik mindez akkor, amikor a világ nyugati felén több társadalom is elkezd keresni a jóléti állam modelljének alternatíváját. A Német Szövetségi Köztársaság ezekben az években is kitartott a korábban felvázolt gazdasági keretrendszere mellett, mert már a háború utáni években kereste – és meg is találta – a harmóniát a piaci erők szabadjára engedése és a társadalmi szintű szolidaritás között.

Az NSZK abban tér el az Egyesült Államoktól és az Egyesült Királyságtól, hogy mialatt utóbbiak az olajválság első jeleit a neoliberalizmus individualista szemléletű és szolidaritáshiányos szociálpolitikájával kívánták megoldani, addig a vasfüggöny nyugati felén élő németek számára változatlanul ott állt a szabadság és a szolidaritás értékkettőse által épített társadalom. Ez a gazdasági keretrendszer ütésállónak bizonyult a világgazdasági válság közepette, ugyanakkor, szemben a neoliberalizmussal, nem hagyta magára a szerencsétlenebbül járt társadalmi csoportokat, ezzel lényegében azokra a klasszikus liberális gondolkodókra is támaszkodott, akik szintúgy hangsúlyozták, hogy a közösség nem hagyhatja magára a nyomorgókat.

Az ordoliberalizmus több mindent ötvöz. A klasszikus liberalizmus fejezetében tárgyalt erkölcsi kérdések éppúgy szerepet kapnak társadalomképének kialakításában, mint a piaci folyamatok teremtette hatékonyságban való mély hit. A szabályrendszer stabilitása és annak hangsúlyozása, hogy piacgazdaság, demokrácia és jogállam egymást erősítő tényezők, meghozta a lehető legtöbbek számára a jólétet, a történelem tanulságaiból felépült emberkép pedig rendszerszintű szolidaritásra kötelezte a társadalomszervezőket, ami nem pusztán óriási gazdasági teljesítményre, de a társadalmi kohézió kialakítására is képes volt.

Ezeket a vállalásokat szupranacionális szinten az Európai Unió igyekszik megvalósítani – több-kevesebb sikerrel. A szabadság kiterjesztésének folyamatai, a leszakadók fejlesztésének támogatásai, valamint a jogállam és a demokratikus intézményrendszer stabilitásáért tett fáradozások ugyanabba az irányba mutatnak, mint a nyugat-német törekvések. Kérdés, hogy egy ilyen nagy területű és soknemzetiségű közösséget lehet-e, és ha igen, hogyan kormányozni annak érdekében, hogy a szabadság és a szolidaritás értékkettőse ugyanúgy megjelenjen a polgárok életében, mint ahogyan az ordoliberálisoknál.

5. XXI. SZÁZADI KIHÍVÁSOK: SZABADSÁG ÉS SZOLIDARITÁS, VALAMINT SZABADSÁG ÉS BIZTONSÁG KÉRDÉSEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Egy liberális demokráciában azért van esélye mindenkinek az élet magasabb minőségét megtapasztalni, mert nem pusztán a piacgazdaság hatékonyságán keresztül történő életszínvonal emelkedése a szempont, hanem az is, hogy minden ember méltósága és jogai biztosítottak legyenek. Egy liberális demokrácia, illetve az arra ráépülő jogállami rendszer jellemzője, hogy mindenkit megillet az egyenlő bánásmód és az egyenlő méltóság elve, mert a jogrendszer nem tesz különbséget ember és ember között. A jogállam minden állampolgárnak lehetőséget biztosít arra, hogy békében és háborítatlanul élhesse az életét: senkit sem diszkriminálhatnak egy ilyen szisztémában olyan tulajdonsága miatt, amely nem árt másoknak, és amely eltér a többségi társadalomtól.

A 21. században olyan kihívásokkal találta szembe magát az emberiség, mint gazdasági válságok, mélyülő társadalmi szakadékok, polgárháborúk, etnikai forrongások, nukleáris fenyegetés, szegénység ördögi köre a világ számos régiójában. (Simai, 2016.) Az emberek biztonságérzete ilyen helyzetekben megrendül.

Az Európai Unió egészében és egyes tagországaiban egyaránt a politikai vezetők keresik a lehetőségét annak, hogyan harmonizálják a szabadságot és a biztonságot, hogyan biztosítsák a külső határok védelmét és a közbiztonságot anélkül, hogy a polgárok szabadságát korlátoznák, és ebben az útkeresésben a liberalizmus támpontokat adhat. (E fejezet még a koronavírus-járvány első európai heteiben került lezárásra, így csak a végleges doktori értekezés tartalmazza majd, hogy az Európai Unió tagországaiban a szabadság korlátozása mint „védelmi reakció” hogyan ment végbe.)

Minden eszmerendszer elméleti és gyakorlati képviselőinek megvannak a saját válaszai arra, hogyan kívánják kezelni ezeket a világszintű kihívásokat. A liberálisok változatlanul a polgárok szabadságának garanciái mellett kívánnak választ adni e kihívásokra, örködni a XX. század második felének nyugati vívmányai fölött, őrizni a demokratikus intézményrendszer, a jogállam és a piacgazdaság háromszögét, melyek - hatékony állami működés mellett - garantálják az emberi méltóságot, a döntéshozatal és a piaci verseny igazságosságát.

Kérdés, hogy a populizmus új hullámának térnyerésével hogyan változnak az európai társadalmak, a nyugati szövetségi rendszer, és hogy az 1949-ben lefektetett új

világrendhez való alkalmazkodási folyamatban milyen zökkenők várhatók, illetve ezeket a zökkenőket milyen eszköztárral (beleértve az eszmei összefüggéseket is) képes kezelni.

Az új kihívások miatt Európában minden eddiginél nagyobb vita bontakozott ki felelősségvállalásról, egymás közti szolidaritásról, határvédelemről, de még a négy szabadság elvéről is. (Fehér könyv Európa jövőjéről, 2017.)

A dolgozat elemzi az elmúlt évek világeseményeit a polgárok politikai és gazdasági szabadságjogainak csorbulása szempontjából, majd az Európai Unión belül a sérült jogállamisággal működő országok helyzetét veszi górcső alá. A fejezet kérdése, hogy a 2017-ben megjelent Fehér könyv következő időszakra vonatkozó lehetséges forgatókönyvei (melyek csak alapesetek, számos lehetséges kimenetellel), valamint a 2021-27-ig tartó európai költségvetési ciklus új játékszabályai hogyan segítik az uniós alapértékek megőrzését a közösségben, melyben a liberalizmus évtizedek óta meghatározó rendező elv. Természetesen a dolgozat nem állítja, hogy az Európai Unió egy liberális szövetség, hiszen alapítói között szociáldemokrata, konzervatív és liberális meggyőződésű társadalomszervezőket is találunk. A közösség vívmányait, elsősorban a politikai szabadságjogokat, melyekért a liberalizmus nemzeti szinten több évszázad alatt sikeresen küzdött meg, azok sem kérdőjelezi meg, akiknek politikai-társadalmi meggyőződése és értékrendszere konzervatív vagy szociáldemokrata alapokon nyugszik.

E fejezet azért született, mert gyakorlati példát kíván szolgáltatni arra, hogy a világban végbement egy folyamat, melynek eredményeként csökkent a szabadság, számos társadalomban. Az Európai Unió a Human Freedom Index által elemzett évben, 2017-ben felvázolt lehetséges forgatókönyveket, amelyeken a közösség haladhat tovább, valamint mára beépített a kohéziós- és regionális alapokból származó támogatási rendszerbe egy olyan feltételrendszert, amelyen keresztül talán a világszintű szabadságcsökkenő folyamatnak veheti elejét.

5.1. Világszerte csökkenő szabadság

A Human Freedom Index 2017-es felmérése alapján a polgárok által megélt szabadság általánosságban csökkent a világban. Empirikus kutatások alapján bizonyított, hogy ahol sérül a jogállam, ott a szabadságjogok is veszélyben vannak, és bár kimutatható a szabadságjogok gazdasági haszna – amennyiben korlátozzuk az emberek szabad mozgását a határokon át, az a kereskedelem volumenét is csökkenteni fogja –, mégis

csökkenés ment végbe a világon a szabadságjogok gyakorlásában. A világ kevésbé szabad, a világ kevésbé liberális – állítja a Human Freedom Index 2017-es adatsora. (HFI, 2017.)

Az Európai Unió szabadság és jogállamiság melletti elköteleződését mutatja, hogy a világ harminc leghatalmasabb országa közt tizenkilenc uniós tagországot találunk.

Ország	Helyezés szabadságjogok érvényesülése szempontjából	Rangsorban változás az előző kutatás adataihoz képest
Svájc	1.	+1
Hong Kong	2.	-1
Új-Zéland	3.	0
Írország	4.	+4
Ausztria	5.	0
Finnország	6.	+1
Norvégia	7.	+2
Dánia	8.	-2
Hollandia	9.	+3
Egyesült Királyság	10.	+1
Kanada	11.	-7
Ausztria	12.	-1
Svédország	13.	+2
Észtország	13.	+3
Luxemburg	13.	-1
Németország	16.	-4
Egyesült Államok	17.	+7
Tajvan	18.	+8
Szingapúr	18.	+16
Litvánia	18.	+2
Málta	21.	-4
Belgium	22.	-5
Portugália	22.	-3
Lettország	24.	-2
Ciprus	25.	+4

Csehország	25.	-4
Japán	27.	-1
Románia	28.	0
Koreai Köztársaság	29.	+1
Spanyolország	30.	+6

Forrás: Human Freedom Index, 2017

A kutatás értelmében jelentős korrelációt mutat az egyéni (politikai) és a gazdasági szabadság, utóbbihoz viszont szigorú versenyszabályozásra és jól működő jogállamra van szükség. A gazdasági szabadság azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a polgárok szabadságban élhessenek. Szeretnék röviden visszautalni Dardot és Laval (2013.) állammal kapcsolatos fontos megjegyzésére, miszerint ez a felfogás korántsem jelent gyöngébb államot: az állam más típusú feladatát (a szabadságjogok és a tisztességes piaci magatartás garanciáit) jelenti.

Czeglédi Pál szerint *„a gazdasági szabadság és a polgári szabadságjogok együttes kikényszerítése azt jelzi, hogy az egyének alkotmányos preferenciái nagy súlyt adnak az emberi szabadság önmagáért való kikényszerítésének, s éppen ez az innovációra épülő gazdasági növekedés egyik feltétele”* (Czeglédi, 2012. p. 2). Ez nem más, mint a tudásalapú gazdaságra való átállás, amely feltételezi az egyének oktatási rendszerhez való szabad hozzáférését, ezen keresztül pedig biztosítja a társadalmi mobilitást. *„Egy nép annál demokratikusabb, minél nagyobb szerepet játszik nyilvános ügyeiben a gondolkodás, a reflexió és a kritikai szellem”*. (Durkheim, 1957, 1992. p. 128.) Ehhez azonban jó iskolarendszer kell, amely képes rá, hogy a lehető legtöbbeknek megtanítsa a világban való eligazodás képességét, legyen szó tudományos, demokratikus, állampolgári ismeretekről.

Friedrich Naumann (1909) szerint az embereket az állam megbünteti, ha *„a járdán lovagolnak”*, vagy ha nem oltatják be a gyerekeiket, lehetőség szerint beszedenek tőlük adót, de a legkevésbé sem jut eszükbe az, hogy politikai hatalmuk lenne, holott minden társadalmat fejlesztene a felismerés: a hatalomnélküliek valójában hatalommal bírnak a hatalmat gyakorlók fölött. Ehhez a megállapításhoz azonban a polgároknak tudásra van szükségük. Emiatt állítja Nico Stehr, hogy *„a szabadság a tudás leánya”*. (Stehr, 2017.) *”A tudás, helyesebben szólva: knowledgeability – és annak birtokában a (mind a tényleges, mind pedig a szubjektív) kompetencia érzése – úgy léphet fel, például állami intézményekkel szemben, mint az állítólagosan gyengébb társadalmi helyzetűek*

ellenállásának forrása, s nem csak azt a szerepet láthatja el, amint attól gyakrabban tartanak, hogy a hatalmasok hatalmának megtartását biztosítsa a társadalomban.” (Stehr, 2017. p. 11.) E tudás híján a társadalom nem birtokolja a képességet, hogy maga szerezzon ismereteket a világról, és alkosson véleményt arról, amit akár a sajtóban olvas, vagy a hírekben hall. A hatalmat gyakorlók ezt kihasználva adhatnak kész világképet a társadalom tagjainak. Ez történik a populizmus térnyerésével. A populizmus harmadik hullámának képviselői ugyanúgy nem érdekeltek a társadalom edukációjában, mint elődeik.

Három győzelem – Trumpé, a Brexit-pártiaké, valamint az európai populista pártok előretörése – nyilvánvalóvá tette, hogy valami megváltozott, ami kihívás elé állítja a liberális demokráciát. *„Ezek az események azt jelezték számukra, hogy nincs mód továbbra is lekicsinyelni a „veszélyt”, a választókhoz fellebbező „populisták” a liberális demokrácia szíve közelébe értek.”* (Gyurácz, 2017. p. 5.) További nehézség, hogy a társadalmak ugyan fontosnak tartják azokat a jogokat, amelyek a szólás- vagy a gyülekezési jog szabadságáról szólnak, ugyanakkor a tolerancia kevésbé fontos számukra mint érték. Amennyiben a jogrendszer tiszteli a másságot, enyhíteni kívánja az esélyek egyenlőtlenségét, biztosítani kívánja a polgárok egyenlő méltóságát, de a társadalom ezt nem tartja fontosnak – vagyis a szabadságra igényt tart, de a felelősségvállalásra nem –, akkor sem érvényesülnek az alapvető szabadságjogok egy adott országban. (HFI, 2017.)

„(...) az állam dolga éppen az, hogy az egyén jogainak érvényt szerezzen.” (Kis, 2014: p. 159.) Arra ugyanis egy jogállamban nem jogosult senki, hogy a másik jogait vagy méltóságát csorbítsa. Az embereknek képessé kell válniuk a saját jogaik tiszteletére. (HFI, 2017.) Ugyanakkor problémás, hogy *„Az állami akarat demokratizálásából általában hiányzik a cselekvés alapjául szolgáló tudás megfelelő demokratizálása”*. (Otto Neurath, 1908, 1998. p. 120. – in Stehr, 2017.) A tudástársadalommá való átalakulás viszont hat a politikai rendszerre, mert kiszélesíti a polgárok cselekvési lehetőségeit, ezáltal ők nehezebben kizárhatók a politikai részvételből, nagyobb politikai ítélőképességgel rendelkeznek, jobban követelik a transzparenciát, a politikusok elszámoltathatóságát, így ők a „politikai piac” minden korábbinál tájékozottabb és talán észszerűbb résztvevői. (Stehr, 2017. p. 281-288.)

A „gazdasági és polgári szabadság mértéke a tulajdonjogok definiálására és kijelölésére vonatkozó, alkotmányos szinten meghozott társadalmi döntés kérdése” (Czeglédi, 2012. p. 9.). – írja Czeglédi Pál. Ennél ez egy árnyaltabb kérdés, az állítás

pedig nem is feltétlenül igaz. A jogállamban a szabadságot nem lehet korlátozni, az alkotmány legfeljebb ennek garanciája, de nem szabályozó eszköze. Az ordoliberalizmus sikerének egyik kulcsa éppen abban rejlik, hogy pontosabban meghatározta a liberális eszmerendszer gyakorlati megvalósítóinak körében használt kvázi-definíciót, miszerint *„az egyik ember szabadságának korlátja a másik ember szabadsága”*. Azért könnyű meghatározni, hogy hol kezdődik a másik ember szabadsága, mert a piackompatibilis gazdasági keretrendszer és az egyének szabadságát célzó társadalomszervezési ajánlat pontosan szabályozza, hogy meddig tart mindenkié. (Triviális példával élve az adóelkerülésre vagy a szerződő partner átverésére egészen biztosan nem terjed ki.) Ebben a felfogásban onnan kezdődik a polgárok szabadsága, hogy betartják a szabályokat mindannyian, így kerülhetők el a piaci és társadalmi kudarcok hosszú távon is.

A populizmus térnyerése, a jogállami normák csorbulása, a biztonságpolitikai kérdésekre adott szabadságjog-csorbitó válaszok, vagy a gazdasági válság megoldására használt protekcionizmus mind abba az irányba hatnak, hogy az egyéni és gazdasági értelemben vett szabadság csökken még a szabad világban is. (HFI, 2017.) Amennyiben az állam és a polgárok jogcsorbitó magatartást tanúsítanak (más) állampolgárok felé, mind gazdasági, mind jogi értelemben segítségül hívható a liberalizmus e kihívás korrekciójára: *„A másik oszlop a tulajdon. (...) a magántulajdon nem csak a másik emberrel szemben jelent védőkerítést, hanem az állammal szemben is.”* (Röpke – ford. J. Horváth – 2000. p. 39.)

A fentiek alapján a jó iskola, valamint a szabadságjogokat tiszteletben tartó társadalomszervezés is szükséges ahhoz, hogy a XXI. századi kihívásokra megfelelő válaszokat találjunk. A gyakorlati kihívásokra az Európai Unió eddig sosem válaszolt a szabadságjogok csorbitásával, bár kétségtelenül nem teremtett közös iskolarendszert – sőt, még irányelveket sem a tagországoknak arra nézve, hogy hogyan szervezzék az oktatásukat. Azonban fontos figyelni arra, hogy az uniós alapértékek közt mindig is a szabadságkiterjesztés, valamint ennek hosszú távú garanciái álltak az elsődleges célok között, még a jelenlegi, általánosan csökkenő szabadság környezetében is.

5.2. Új, gyakorlati kihívások és liberális eszmetörténeti fordulópont

Jacque Delors Jean Monnet-t idézve azt írja: „*Fokozatosan kell megteremteni az európai férfiak és nők között a legmesszeemenőbb közös érdeket, amit a szükséges szuverenitással felruházott közös demokratikus intézmények igazgatnak. Ez az a dinamika, amely nem szűnt meg működni az Európai Közösség kezdetei óta, szétzúzta az előítéleteket, eltörölte a határokat, néhány év alatt kontinens méretűvé tágította a folyamatot, mely az évszázad folyamán formálta a jó öreg országainkat.*” (Delors, 2013. p. 91.) A közösség már a kezdetek kezdetén is a szabadságjogok kiterjesztése mellett érvelt, nem sértve a nemzeti szuverenitást, új szuverént hozva létre. „*Igen, ismétlem, nemzeti büszkeségeinket nem kell eltörölnünk, éppúgy nem, mint ahogyan filozófiai vagy politikai preferenciáinkat sem! Végül is nem a megújult demokrácia bajnokai akarunk-e lenni? Az emberi jogok, a pluralizmus bajnokai.*” (Delors, 2013. p. 92.) Ez a szemlélet egy nemzeti liberalizmuson túlmutató, nemzetközi liberalizmusban gondolkodik. Olyan eszmében, amely a már megharcolt nemzeti vívmányokat és szabadságjogokat nemhogy elvitatja, de éppen hogy megerősíti azokat.

Ugyan a neoliberalizmus gazdaságpolitikai főáramba emelése mind társadalmi, mind gazdasági értelemben jó szolgálatot tett a hidegháború alatt, ez a korszak azonban lezárult. Rövid időre elláthatta volna a feladatot, hogy a posztoszocialista országok társadalmainak tagjaiban is elültesse a gondolatot: az egyén felelős a saját életéért, erre a populizmus új hullámának térnyerése miatt már csak az üdítő kivételek esetében kerülhetett sor, mint az Oroszországtól minél nagyobb távolságot tartani kívánó Balti államokban, vagy az Ausztria közelségét és az európai integráció előnyeit ügyesen használó Szlovéniában.

Az Európai Unió a társadalmi-kulturális fejlődés, az integráció mélyebb fokának elérését számos dimenzióban segítette. A kultúra és az oktatás területén olyan programokat indított, amelyek segítségével nem pusztán gazdasági-politikai, de társadalmi-kulturális dimenzióban is közeledhetnek egymáshoz a tagországok. „*A kultúra – egyre gyorsabb ütemben – állandó megújulási folyamaton megy át.*” (Lengyel-Szántó, 2005. p. 315)

A kelet- és közép-európai régió Európai Unióhoz való csatlakozása, a csoportos csatlakozás új fejezetet nyitott 2004-ben. Az integráció mélyebb szintjének lehetősége, az Európai Unió intézményrendszere, a négy szabadság hordozta lehetőségek – mint ösztöndíjak, csereprogramok, vagy éppen a kohéziós és regionális alapok - elhozták a

kontinensre a törekvést, hogy közelebb hozzanak társadalmakat egymástól, és hogy csökkentsék a kulturális különbségeket európaiak és európaiak között. Lengyel és Szántó (2005) írtak arról, hogy optimista forgatókönyv szerint az európai integrációval párhuzamosan épülő regionalizáció *„felszabadítja majd a régiókat a nemzetállamok gyámkodása alól”*, ezzel pedig nagyobb esélyt teremtenek a regionális identitás megőrzésére, mint nemzetállami keretek között.

A nagyobb Európát az önrendelkezés magasabb szintjeként, és a heteronómia ellentétéként írják le. Felhívják a figyelmet azonban arra is, hogy a centrum és a periféria közti különbség így növekedni fog, mert meglehet, hogy a régiók az együttműködést a saját hasznukra fordítják majd. Kétségtelen az is, hogy az Európai Unió regionális és kohéziós alapjaiból felhasznált pénzeket a fejlettebb régiók gyakorta hatékonyabban használják fel, mint a fejletlenebbek, ez a lehetőség a legkevésbé fejlettek számára is adott, és megfelelő költségvetési fegyelem megléte mellett növelhető a hatékonyság.

A populizmus új hullámának megjelenése ugyan átmenetileg visszaveti ezeket a törekvéseket, de az európai és az észak-amerikai régió sosem volt közelebb ahhoz, hogy létrehozzon egy tényleges szabadkereskedelmi övezetet, amely már interkontinentális – elég a TTIP-re, vagy a CETA-ra gondolni.

Az EU-s csatlakozással a korábbi szocialista blokk országainak egy jelentős csoportja vált a kontinensszintű gazdasági és politikai integráció teljes jogú tagjává. A világkereskedelem regionalizációja abba az irányba halad, hogy egy trió vezesse: a nyugat-európai, az észak-amerikai és az ázsiai-csendes-óceáni régió. (Borrmann-Koppmann, 1994.) Ennek a hármas felosztásnak korábban nem volt - nem lehetett - részese a régió, melyhez Magyarország is tartozik, azonban az uniós csatlakozás megnyitotta az utat mind a kereskedelmi, mind a kulturális kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez.

A regionális kereskedelmi integrációk száma sosem látott mértékben indult növekedésnek a '90-es években. 2004-ben a számuk már 208 volt hatályos közülük a WTO szerint. Az EU, az EFTA, a MERCOSUR és a NAFTA is jelentősen növelte a tagországok közti kereskedelem volumenét, vagyis a gyakorlatban ellátták elméletben felvázolt feladatukat.

A regionális integrációs folyamatok gyakorlatilag természetesek. Szomszédos nemzetgazdaságok történelmileg működnek együtt, gyakran évszázadok óta, ennek egy természetes tovagyűrűző folyamata az, hogy bilaterális vagy multilaterális

kereskedelmi egyezmények kötöttek olyan országok között, amelyek egy régió tagjai. (Gaulier et. al, 2004.) A szerzőtrío valamivel több mint egy évtizeddel később, mint Borrmann és Koppmann, már „eurafrikai”, amerikai és ázsia-óceániai regionális kereskedelmi övezetekről beszélt – közös a két írásban, hogy triádokban gondolkodnak a világkereskedelmet illetően.

Eszerint a felosztás szerint azonban nem áll és nem is állhat meg a fejlődés motorja a korábbi vasfüggöny határainál Európában, mert a regionális integráció elmélyítésének egyik előfeltételeként támasztott gazdasági homogenitás (Békés, 1998.) elveszne, ezzel pedig a komplett térség versenyképessége gyengülne a többpólusúvá vált, globalizált világban. Az Uniónak a fentiek értelmében elemi érdeke segíteni a fejletlenebb területeket abban, hogy fejlődhessenek. A gazdasági integráció, a kohéziós és regionális alapok háttere korántsem egy idealista, kizárólag értékalapú intézmény: a gazdasági racionalitás vezérli, amely egybevág az Unió kulturális és politikai céljaival.

Ugyanígy van ez a tudomány és az oktatás területén. A legutolsó, lezárt hétéves költségvetési ciklus csak Erasmus-programra 3,1 milliárd eurót költött, hét év alatt 1,6 millió egyetemi hallgató és 300.000 akadémiai munkatárs, oktató szerezhette külföldi tapasztalatot. A legnagyobb létszámban a 2013/14-es tanévben vettek részt diákok a programban, több mint 272.000 ember, mindez 80 millió euró ráfordítással. A kulturális értelemben vett regionalizáció ebben az esetben túlterjeszkedett az uniós határokon is: az EU-val szoros gazdaság- és társadalmi, valamint politikai együttműködésben levő nemzetállamok, valamint a feltehetően uniós tagság előtt álló országok is részt vettek a programban. A 28 tagállamon felül Norvégia, Svájc, Izland, Törökország, és a költségvetési ciklus legutolsó évében először, a korábbi jugoszláv tagköztársaság, Macedónia is. (European Commission, 2015.)¹⁹

A programban résztvevő hallgatók közelebről tapasztalják meg az Unió mottójául választott eszmeiség gyakorlati megvalósulását, a határok nemlétét, az otthonról hozott kulturális különbségek megléte mellett közös eszmecserét, építkezést, projektek és egyéb közös munkák létrehozását, emberi kapcsolatok felépülését. Csak Magyarországról 1998 és 2012 között 38.567 hallgató töltött el külföldi félévet a program keretén belül, számuk minden évben emelkedett.²⁰

---

¹⁹ <http://ec.europa.eu/>

²⁰ <http://piackutatas.blogspot.hu/>

Az Unió saját határain túlnyúló kapcsolatai abba az irányba mutatnak, hogy integrációs szálait az egyelőre nem uniós tagországokkal is szorosabbra kívánja fűzni. Kulturális, tudományos és oktatási téren ilyen az Erasmus program kiterjesztése, ennél viszont jóval fontosabb a gazdasági integráció alapjául szolgáló kereskedelmi útvonalak és egyéb gazdasági kapcsolatok fejlesztése. A kereskedelmi folyosók, a korridorok kilépnek az Unió területéről, és további piacokat nyitnak meg az uniós tagországok számára. A korridorok mentén fekvő kereskedelmi partnerek pedig nem pusztán gazdasági értelemben, de a vállalati kultúrát tekintve is új fejlődési lehetőségekhez jutnak.

A fenti törekvések azonban nem voltak elegendők arra, hogy érdemben közeledhessen egymáshoz a mag-Európa és az újonnan csatlakozó tagországok teljes táborára.

A posztoszocialista országok EU-integrációs folyamatának felgyorsulását követően elindult a kulturális közeledés is, a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok egyidőben fejlődtek, azonban egyelőre az Unió ilyen irányú törekvései elégtelennek bizonyultak. Nem véletlen, hogy a közösség most már más, negatív ösztönzőket is beépít a rendszerbe. A Visegrádi Négyek, Románia és Bulgária körében fordulat állt be a 2008-as válságot követően a jogállami és demokratikus intézményi-, valamint társadalomfejlődésben. A rendszerváltást követő első évek a tranzíciós válságok ellenére is az eufória jegyében teltek, a társadalom nagy hányada még a 2004-es uniós csatlakozáskor is hitt a nyugati szövetségi rendszerhez tartozás helyességében, a 2010-es évet követően az EU-hoz együtt csatlakozó tízek fejlődési pályája elvált egymástól, politikai és társadalmi értelemben egyaránt.

Utóbbi országcsoportban több esetben sérült a jogállam, a demokratikus intézményrendszer, valamint az egyenlő méltóság és az egyenlő bánásmód elve. (HFI, 2017.) Lengyelország 10 helyet rontva a 32. helyet szerezte meg a legutóbbi rangsorban, Magyarország 6 hellyel visszacsúszva már csak a 44. Csehország 4 helyet rontott, de még így is a 25. helyet foglalja el, míg Románia, pozícióját megőrizve, szintúgy belefért az első harminc ország közé.

Míg az 1989-et megelőző időszakban a neoliberális társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatása ellenére is elmondható volt, hogy szolgálta a társadalomfejlődést, addig „a történelem végének” hitt év után ez már nem volt így. (Fukuyama, 1989). A neoliberalizmus eszköztelennek mutatkozott a globális kihívásokra adható válaszok megtalálásában, és jól látszik az európai politikai térképen, hogy kizárólag azok a liberális közösségek és politikai pártok tudták megtartani (vagy visszaszerezni) a

választók bizalmát, amelyek ezt az eszmetörténeti háttérmunkát vállalva, új liberális irányt vázoltak fel a társadalom számára. Az irány sokféle volt, mert míg a jelenlegi Franciaországban egy jobboldali liberális irányt találunk, addig például a német Szabad Demokrata Párt egy klasszikus értelemben vett centrista párt, amit baloldalisággal nehéz vádolni, azonban visszalendítették a korábbi jobboldali irányból a pártot egy társadalmi értelemben véve szolidárisabb programhoz. (Bundestagswahlprogram der FDP, 2017.)

Emiatt az a dolgozat egyik állítása, hogy nem az eszmerendszerben keresendő a probléma, hanem az eszmetörténeti szempontból hozzánk időben még nagyon közeli szakaszában, a neoliberalizmusban. A neoliberalizmus a kollektívizmussal való szembehelyezkedés és az egyéni felelősségvállalás tanulásának idején jó szolgálatot tett egy következő társadalom- és gazdaságfejlődési lépcsőfok eléréséhez, azonban a leszakadó rétegek számára nem volt mondanivalója, és ami volt, az tovább rontott a helyzeten. A hidegháború idején hasznos tulajdonsága hosszú távon társadalomszervezési hiányosságot teremtett: egyre nagyobb feszültségekhez vezetett, hogy a leszakadó rétegeknek nem volt mit mondania, sőt, a neoliberalizmust gazdaságstratégiai tervezői képességei is cserbenhagyták, amikor azok nem vegyültek felelősségvállalással. (Duménil-Lévy, 2013.)

Az Európai Unió szakított ezzel a gyakorlattal, a szabadság és a szolidaritás közösségét hirdette, miközben a Római Szerződés óta eltelt 70 évben a béke szigetét teremtette meg az addig folytonosan háborúzó kontinensen. Az Európai Bizottság fontosnak tartja, hogy Európa polgárai felé érthető üzeneteket fogalmazzon meg az Európai Unió mindennapi életre vonatkozó előnyeiről. Talán a legerősebb ezek közül az előnyök közül, hogy mióta az európai közösség gazdasági integrációs folyamatokat indított el, tagjai között megszűnt a háború. Adam Smith koráig kell visszamennünk az időben az alapgondolatért, amelynek gyakorlati megvalósulását az alábbi ábra szemlélteti.

5.3. Az Európai Unió lehetséges válaszai a fennálló kihívásokra

Régen fegyverekkel vetettek véget politikai rendszereknek, napjainkban azonban a jogállami elveken alapuló demokratikus intézményrendszer kialakítása a kérdés. Az még nem tekinthető jogállamnak, ha a parlamentet demokratikus keretek közt választják, amennyiben a jogállami normák sérülnek a kormányzás következtében, a demokratikus választások ellenére sem beszélhetünk liberális demokráciáról. (HFI, 2017.) Ha Kis János (2000) gondolatát kölcsönözzük ebben a kérdésben, miszerint az államnak éppen az a feladata, hogy az állampolgárok jogainak érvényt szerezzen, akkor a demokratikus felhatalmazást nem lehet egyéni vagy közösségi jogsértésre használni. A törvényhozó és végrehajtó hatalom felelős azért, hogy a jogérvényesülés az emberek mindennapjaiban ne sérüljön. Ez a felelősség a piacgazdasági keretek közt mozgó gazdasági szereplőkre is kiterjed.

A gazdasági fejlődés láthatóan függ a gazdasági liberalizációtól. (HFI, 2017.) A piac képes a hatékony elosztásra és a magasabb jövedelmek kitermelésére, még a szegények körében is, megfelelő szabályozással képes megteremteni a hatékonyság és igazságosság összhangját. *„Arra a belátásra kell jutnunk (...), hogy a piacgazdaság olyan gazdasági rend, amelynek egy bizonyos társadalmi és erkölcsi rend felel meg. Olyan világrend, amelyet jobb szó híján polgárinak kell neveznünk.”* (Röpke – ford. J. Horváth – 2000. p. 39.) Jacques Delors figyelmesen olvasva kitűnik a sorok közül, hogy az Európai Unió alapítói tisztában voltak azzal: a piac nem oldja meg az értékrendi különbségeket, ugyanakkor az értékrend az, ami lefekteti az új Európa alapjait. (Delors, 2013.)

A vállalkozói szabadság, az egyének gazdasági aktorként vett szabadsága, a demokrácia megjelenése a piaci folyamatokban mind olyan kérdések, amelyek segítik a társadalmat, hogy új gazdasági és társadalmi egyensúlyt találjon. A gazdasági szabadsággal élő vállalkozók, munkavállalók és vállalatvezetők egy ilyen keretrendszerben tudnak tanulni a piactól, és felelősségvállalásukon keresztül tovább erősítik a polgári öntudat fejlődését, ezen keresztül gátolják a zsarnokság kialakulását. *„Amíg csak e közös piac megvalósításáról volt szó, addig a politikai tétek nem voltak világosan láthatók. Mihelyt elhatároztuk, hogy egy közös pénz felé haladunk, vagy megvetjük egy közös kül- és biztonságpolitika alapjait, ez az egész politikai szférát érinti, a nemzeti közösség jövőjét kötelezi el. Vitát és elmélyült gondolkodást igényel.”*

(Delors, 2013. p. 16.) A nyugat-európai társadalomszervezők elkövették a hibát, hogy úgy gondolták, a vitáik és demokratikus vívmányaik eredményeként a jogállami, piacgazdasági és demokratikus fejlődés egyirányú utca. Csak az elmúlt években vált nyilvánvalóvá, hogy bőségesen találunk példát arra: egy társadalom visszafordul ezeken az utakon, és a szabadságjogok kiterjesztési folyamatában nem előre halad.

Sem elméleti, sem gyakorlati szakemberek nem tudták előre jelezni akár még néhány évvel ezelőtt sem, hogy a liberális demokráciára egy más, több mint száz éve elfeledett hullám, a 19. század nacionalizmusa is veszélyt jelenthet majd. Giuseppe Mazzini neo-nacionalizmusa merőben hasonlít a vaskancellár, Ott von Bismarck társadalomképére és nemzetfelfogására. Putyin despotizmusa mind hazájában, mind külföldön népszerű, a Kínai Népi Demokratikus Köztársaság gazdasági modellje pedig sokak szemében olyan, mintha méltó kihívója lenne a piacgazdaságnak és a jogállamnak, holott ez nincs így. (Marshall, 2018.) Többek között azért fontos a liberalizmus megújulási képessége, hogy ezekre a kihívásokra megfelelő választ tudjon adni.

Kérdés, hogy az európai közösség képes-e lépéseket tenni annak érdekében, hogy a folyamat visszajára forduljon, és a demokratikus, valamint a jogállami fejlődés útjáról átmenetileg vagy tartósan letért tagországokat segítse a jogállam felé való fejlődésben. Az új kihívások nyomán Európa felismerte, hogy szükség van a liberális eszmerendszer által teremtett intézményrendszerek és társadalomszervezési ajánlat megújulására, hiszen a liberalizmusnak nem pusztán hirdetnie kell a piacot, de piacképessé kell válnia a kétségtelenül sokakat hívogató, azonban emberi méltóságot nem tisztelő rendszerekkel szemben.

A verseny, melyet a liberális eszmerendszer maga szorgalmazott a liberális demokráciáért folytatott küzdelemben, most maga kezdte el visszaszorítani azt a teret, amelyben a polgárok szabadsága megfelelő módon biztosított. Európa nem pusztán a 2008-as világválságból való lassú kilábalás miatt néz szembe nehézségekkel, de csökkenő népessége, az európai integráció mind jobban vitatott mivolta miatt is. (Fehér könyv Európa jövőjéről, 2017.) A közösség közeljövője is erősen vitatott, amire az Európai Bizottság 5 lehetséges forgatókönyv kidolgozásával és azok társadalmi vitára bocsátásával válaszolt a bevezetőben és a fentiekben vázolt gazdasági, társadalmi és politikai kihívásokra.

1. Forгатókönyv: Minden megy tovább

E forgatókönyv azt jelenti, hogy „a 27 tagú EU továbbra is a munkahelyteremtésre, a gazdasági növekedésre és a beruházásokra összpontosít, ennek érdekében megerősíti az egységes piacot és fokozza a digitális, a közlekedési és az energetikai infrastruktúrára irányuló beruházásokat.” (Fehér könyv, 16. o.)

 A szakpolitikákra gyakorolt hatások					
Egységes piac és kereskedelem	Gazdasági és monetáris unió	Schengen, migráció és biztonság	Külpolitika és védelem	Uniók költségvetés	Teljesítési képesség
Az egységes piac – az energetikai és digitális ágazatokat is beleértve – megerősödik; a 27 tagú EU progresszív kereskedelmi megállapodásokra törekszik	Fokozatosan javul az euróövezet működése	Egyre jobban fokozódik a külső határok igazgatása terén folytatott együttműködés; haladás a közös menekültügyi rendszer felé; jobb együttműködés biztonsági kérdésekben	A külpolitikai kérdésekben egyre gyakrabban képviselnek egységes álláspontot; szorosabb védelmi együttműködés	Részben korszerűsített, a 27 tagállam szintjén elfogadott reformprogram alapján	Az eredményközpontú cselekvési program konkrét eredményeket hoz; a döntéshozatal továbbra is túl összetett a megértéshez; a teljesítési képesség nem mindig áll összhangban az elvárásokkal

Forrás: Fehér Könyv Európa jövőjéről, 2017.

2. Forгатókönyv: Csakis az egységes piac

Ebben az esetben 2025-ig „a 27 tagú EU létjogosultságát elsősorban az egységes áru- és tőkepiac adja. A további előrehaladás attól függ, mennyire sikerül megállapodásra jutni a kapcsolódó szakpolitikai törekvésekről és előírásokról. Ez könnyebbnek bizonyul a tőke és az áruk – továbbra is vámmentes – szabad mozgása területén, mint másutt.” (Fehér könyv, 18. o.)

A szakpolitikákra gyakorolt hatások

Egységes piac és kereskedelem	Gazdasági és monetáris unió	Schengen, migráció és biztonság	Külpolitika és védelem	Uniós költségvetés	Teljesítési képesség
Az egységes áru- és tőkepiacot megerősítik; az előírások továbbra is eltérnek egymástól; az emberek és a szolgáltatások szabad mozgása nem garantált teljes mértékben	Az euróövezeten belüli együttműködés korlátozott	Nincs egységes migrációs politika vagy menekültügyi politika; a biztonságra vonatkozó szorosabb koordinációt kétoldalúan folytatják; a belső határellenőrzés szisztematikusabb	Egyes külpolitikai kérdésekkel egyre inkább kétoldalú keretek között foglalkoznak; a védelmi együttműködés a jelenlegi helyzethez képest nem változik	Új hangsúlyok az egységes piachoz szükséges alapvető funkciók finanszírozása érdekében	A döntéshozatal valószínűleg könnyebben megérthető, ám a közös fellépési képesség korlátozott; a közös aggályokra gyakran kell kétoldalú megoldásokat találni

Forrás: Fehér Könyv Európa jövőjéről, 2017.

3. Forgatókönyv: Aki többet akar, többet tesz

Ebben az esetben bizonyos tagországok rendvédelmi szerveinek szorosabb együttműködése valósulhat meg, elsősorban biztonságpolitikai és rendfenntartói feladatokban vállalnak közös felelősséget. A gazdasági együttműködés terén is szorosabbra fűzik kapcsolataikat, jelenti ez adókulcsok harmonizációját, szociális területen való együttműködést, vállalkozási és foglalkoztatási feltételek közös javítását.

A szakpolitikákra gyakorolt hatások

Egységes piac és kereskedelem	Gazdasági és monetáris unió	Schengen, migráció és biztonság	Külpolitika és védelem	Uniós költségvetés	Teljesítési képesség
Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben, az egységes piac megerősödik, és a 27 tagú EU progresszív kereskedelmi megállapodásokra törekszik	Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben, kivéve azon országok csoportját, amelyek elmélyítik az együttműködést például az adózás és a szociális normák terén	Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben, kivéve azon országok csoportját, amelyek elmélyítik az együttműködést például biztonsági és igazságügyi kérdésekben	Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben, kivéve azon országok csoportját, amelyek elmélyítik a védelmi együttműködést, és a hangsúlyt a katonai koordinációra és a közös felszerelésre helyezik	Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben; néhány tagállam részére kiegészítő költségvetést biztosítanak azokra a területekre, amelyeken többet kívánnak tenni	Mint a „Megy minden tovább” forgatókönyvben, a 27 tagú EU szintjén az eredményközpontú cselekvési program eredményeket hoz; egyes csoportok bizonyos területeken együtt többet valósítanak meg; a döntéshozatal összetettebbé válik

Forrás: Fehér Könyv Európa jövőjéről, 2017.

4. Forgatókönyv: Kevesebbet, hatékonyabban

Ebben a forgatókönyvben az új kihívásokra való hatékonyabb közös válaszkeresése a főszerep. Elsősorban a közös határvédelem, a terrorizmus elleni fellépés, a biztonságpolitikai együttműködés és a szervezett bűnözés elleni fellépés kap szerepet. Fontos még a közös Európai Ügyészség, a rendőri és igazságügyi szervek együttműködése és az, hogy ebben az esetben az Európai Unió minden határvédelmi feladatot ellát, a parti őrség feladataival együtt.

 A szakpolitikákra gyakorolt hatások					
Egységes piac és kereskedelem	Gazdasági és monetáris unió	Schengen, migráció és biztonság	Külpolitika és védelem	Uniós költségvetés	Teljesítési képesség
A közös előírások a minimumra korlátozódnak, az uniós szinten szabályozott területeken azonban a jogérvényesítés megerősödik; a kereskedelemmel kizárólag uniós szinten foglalkoznak	Lépéseket tesznek az euróövezet megszilárdítása és stabilitásának biztosítása érdekében; a 27 tagú EU kevesebbet tesz a foglalkoztatási és szociálpolitika egyes részein	A határigazgatás, a menekültügyi politika és a terrorizmus elleni küzdelem terén szisztematikus az együttműködés	Az EU egységes álláspontot képvisel valamennyi külpolitikai kérdésben; európai védelmi unió jön létre	Jelentősen átalakítva, hogy a 27 tagú EU szintjén elfogadott új prioritásokat szolgálja	A feladatok kiemelten kezelésére vagy feladására vonatkozó kezdeti megállapodás kihívásokkal teli; bevezetését követően a döntéshozatal megértése könnyebbé válhat; az EU gyorsabban és határozottabban cselekszik ott, ahol nagyobb a szerepe

Forrás: Fehér Könyv Európa jövőjéről, 2017.

5. Forgatókönyv: Sokkal többet együtt

A védelem és a biztonság ebben a forgatókönyvben is kiemelt szerepet kapnak, azonban a gazdasági együttműködés és egyéb szakpolitikai kérdések területén olyan szorosra fűzné az együttműködést a közösség, hogy számos nemzetközi fórumon egyetlen képviselővel lépne fel az Unió. A globális környezet- és természetvédelem hangsúlyos szerepet kap, valamint a társadalmi felelősségvállalás világméretű szintje, a humanitárius segélyezés. Az energetika, a digitalizáció, a kutatás-fejlesztés területén tervez közös jövőt a közösség, költségvetési, adóügyi és szociális téren is folytatódik az együttműködés, amennyiben ez a forgatókönyv érvényesül.

A szakpolitikákra gyakorolt hatások

Egységes piac és kereskedelem	Gazdasági és monetáris unió	Schengen, migráció és biztonság	Külpolitika és védelem	Uniók költségvetés	Teljesítési képesség
Az egységes piac a szabályok összehangolása, az előírások közelítése és a jogérvényesítés fokozása révén megerősödik; a kereskedelemmel kizárólag uniós szinten foglalkoznak	Az öt elnök 2015. júniusi jelentésében foglalt elképzelés szerint megvalósul a gazdasági, pénzügyi és költségvetési unió	Mint a „Kevesebbet hatékonyabban” forgatókönyvben; a határigazgatás, a menekültügyi politika és a terrorizmus elleni küzdelem terén szisztematikus az együttműködés	Mint a „Kevesebbet hatékonyabban” forgatókönyvben; az EU egységes álláspontot képvisel valamennyi külpolitikai kérdésben; európai védelmi unió jön létre	Jelentősen korszerűsítve és növelve, saját forrásokból történő finanszírozással; az euróövezet költségvetési stabilizációs funkciója működik	A döntéshozatal gyorsabb és az érvényesítés határozottabb minden területen; elszámoltathatósági kérdések merülnek fel azok számára, akik úgy érzik, hogy az EU túl sok hatáskört vett el a tagállamoktól

Forrás: Fehér Könyv Európa jövőjéről, 2017.

A koronavírus-járvány mindezt alaposan át fogja alakítani, és a krízis elején úgy tűnik, hogy a közösségi felelősségvállalás erősödik, azonban ez a tézistervezet lezárásáig nem került elemezhető formába.

Az Európai Unió a világban általánosan csökkenő szabadság és jogállami normák világában keresi a válaszokat annak érdekében, hogy a nyugati szövetségi rendszer európai felén helyreálljon a II. világháborút követő európai jogállami és társadalomfejlődési irány: a liberális demokrácia intézményei ne sérüljenek. A szabadság és a szolidaritás összekapcsolása, melyen az Európai Unió a létrejötté óta dolgozik, mára a biztonság és szabadság kettősével bővült, ez világosan látszik a Fehér Könyvből.

5.4. A liberalizmus feladata az Európai Unió tagországaiban

Nemzetközi szinten is kár temetni a liberalizmust; jelenleg az uniós tagországok több mint negyedében liberális vezetésű kormányt találunk, noha gyakori érv a liberálisok ellen, hogy a liberalizmus már minden célkitűzését elérte, amiért küzdött: általános választójog, jogállam, a demokratikus intézményrendszer stabilitása, diszkrimináció-mentesség és minden értelemben vett jogegyenlőség, az Európai Unió célja pedig, hogy a piacon is érvényesítse a jogállami normákat.

A társadalmi feszültségek a szélsőséges gondolatok és politikai erők táptalajaként szolgálnak. A tolerancia-eszme talán legnagyobb hiányossága is lelepleződik ezzel: nehezen tud a szélsőségekkel szemben fellépni, ez pedig társadalmi és értelmezési

zavarokat is eredményez. A dolgozat konklúziója elemez egy tanulmányt, amely az oktatással és az erkölcsre való neveléssel foglalkozik, így erre a kihívásra működőképes választ adhat.

Magyarországon és Lengyelországban más helyzetben van a liberalizmus, mint az Unió többi tagországában. A leginkább szembeötlő különbség az Európai Unió többi tagországához képest, hogy ezek a tagországok a demokráciára hivatkozva – hiszen a választók akaratából kaptak felhatalmazást a kormányzásra – gyengítik és építik le a jogállamot, vagyis elvetik a kettő házasságából született liberális demokráciát. Magyarországon a kormány ezt „*illiberális demokráciának*” nevezi. (HFI, 2017.)

A rendszerváltás főárama liberális értékekkel telt meg, és a jelenlegi útkeresés utáni intézményrendszer-újjaépítés is elképzelhetetlen liberális gondolatok és liberális intézményépítés nélkül. A hatalmi ágak szétválasztása a zsarnokság kialakulását akadályozza.

Ludwig Erhard *Jólétet mindenkinek* című, 1957-es írásában nem is tesz igazán különbséget politikai és gazdasági szabadság között: „... *mindenfajta piacgazdaság alapja az és az is marad, hogy a verseny szabadságát fenntartsuk. Ez csak ott uralkodik, ahol nem tűrnek el semmilyen, a szabadság elnyomására törekvő hatalmat, hanem ahol a szabadság, mely egy-egy nép erkölcsi és jogi kódexében rögzül, általánosan kötelező parancsolattá, sőt a közösség legfőbb értékévé válik.*” (Erhard, 1957, 1993. p. 95.) E két szabadságjog-típus szorosan összefügg, és az Európai Unió, felismerve ezt, jól körülhatárolta azt a feltételrendszert, amelynek ha megfelel egy tagország, akkor objektív mérce alapján tekinthető szabadnak a társadalom.

5.4.1. A liberalizmus szükségessége a társadalomszervezésben – a jogállam csorbulása mint közösségi jogsérelem

A nyugat-európaiak sem kapták örökölni a demokráciát. Minden társadalom végigjárta a maga forradalmait, harcait, diktatúrákból egészen a '70-es évekig kijutott, a vasfüggönytől nyugatabbra is. A '49-es fordulat arról szól, hogy a szabad világ vezetői megértették, mi az, amiért nap mint nap meg kell küzdeni. Az ENSZ Alapokmány aláírásával egészen új Európa nyitogatta a szárnyait, ami elvezetett odáig, hogy a jogegyenlőség és az egyenlő méltóság elve biztosított legyen mindenütt. Ahol mégis csorbulnak ezek, ott a hatóságokhoz lehet fordulni kártérítésért és a jogsérelem korrekciójáért. „*Rechtstatlichkeitet először, a jogállam primátusát, amely alapvetően*

egy magas szintű jogrend létezéséből következik, alapvető jogaival, melyet egy Európai Bíróság garantál.” (Delors, 1992, 2013. p. 144.)

Az európai játékszabályok elutasítása azt jelenti, hogy egy tagország közelebb lép a zsarnoksághoz, és távolodik a liberális demokráciától. *„A három hatalmi ág egy kézben való összpontosulása a zsarnokság.” (Tóth, 2016. p. 26.)* Amennyiben ez nem valósul meg, közelebb lépünk egy olyan világhoz, ahol a jogérvényesítés korlátozott, és az egyenlő bánásmód elve hiányzik.

A szabadság és felelősségvállalás értékettőse alapvetően meghatároz egy politikai közösséget. A demokratikus kultúra annak a mély megértését jelenti – és diktatúrák után egy társadalomban nagyon nehéz ezt a fordulatot megtenni –, hogy négyévente nem despotát választanak a polgárok. Nem teljhatalommal ruházzák fel a vezetőiket akkor, amikor demokratikus felhatalmazást adnak az ország vezetésére. A társadalomszervezés felelőssége a liberális demokráciákban arra is kötelezi a mindenkori kormányokat, hogy a rendszer hosszú távú stabilitását előbbre valónak tartsák, mint a saját önös politikai érdekeiket. Ezt a célt egy olyan iskolarendszer képes szolgálni, amely nem a félelemalapú nevelés elvén alapszik.

„Tudniillik csak az állam jó szervezetétől függ (ami mindenesetre az emberek hatalmában van) azoknak erőit úgy irányítani egymás ellen, hogy egyik a másikat romboló hatásában feltartsa, vagy ezt megszüntesse: az eredmény aztán az észre nézve úgy jön ki, mintha egyik se léteznék. Így az ember, még ha nem is erkölcsileg jó ember, mégis kényszerül jó polgár lenni. Az államalakítás problémája, akármilyen keményen hangzik is ez, még egy ördögökből álló népre nézve is megoldható” (Kant, ford. Babits, 2015. p. 27.) A jogállam intézményrendszerének építése ezért kulcsfontosságú, mert a fent említett hosszú távú stabilitás garanciáját jelenti. Azt jelenti, hogy még egy alapvetően rossz szándékú emberekből álló közösség sem tudja tönkretenni az intézményrendszert vagy a társadalmi folyamatok fejlődését. Ebben áll a jó társadalomszervezés és az államépítés felelőssége.

A világban keletkező új kihívások arra is kötelezik az egyes szupranacionális szervezeteket és nemzeti kormányokat, hogy új módokat fejlesszenek ki a kihívások kezelésére. A globalizáció miatt a problémák egy pillanat alatt válnak világszintűvé, és hatékonyan kell rájuk megoldást találni. Az Európai Uniónak erre a lokális cselekvés a válasza.

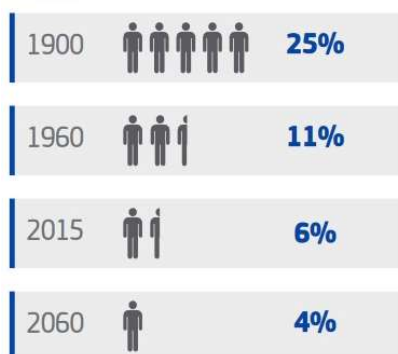
5.5. A globális gondolkodás és lokális cselekvés kivételes szerepe

Az Európai Unió megerősítése nem önmagáért való cél. Ha a Nyugat nem lép, és a nyugati szövetségi rendszer nem erősödik meg annyira, hogy képes legyen meghatározni a globális élelmiszer-biztonsági standardokat, a világpiac antidemokratikus, emberi méltóságot és alapvető jogokat nem tisztelő hatalmak kezébe kerül.

Mialatt a dereguláció és a jogharmonizáció folyamatai egyszerre zajlottak az egész világon (a GATT-on, később pedig a WTO-n keresztül), valamint az Európai Unióban, előkészített a közösség egy olyan közös piacot, amelyben a fogyasztóvédelem és a piaci szabályozás minőségi árukat követel a termelők részéről, ráadásul a horizontális és vertikális kartelltilalmakon keresztül kezességet vállal a tisztességes piaci versenyért. Ha az Unió nem képes világpolitikai és világgazdasági szerepét tekintve megerősödni, akkor valóban le fogják győzni a feltörekvő piacok, melyeknek a vezetése ellentétes társadalomszervezési célokkal rendelkezik. Az euroatlanti szövetségi rendszer úgy építette ki a piacgazdaságot, hogy közben a jogállam és a demokratikus intézményrendszer megerősítését is célul tűzték ki a társadalomszervezők. A fejlődő világ (mint Kína, India, Brazília, Oroszország, vagy akár Nigéria) növekvő világpiaci ereje mögött olyan államokat találunk, melyek nem tartják fontosnak az emberi jogok érvényesülését, és ahol az emberi méltóság mindenki esetében való érvényesülése nem cél. Ezek azok az országok, amelyek ugyan tagjai az ENSZ-nek, mégsem törekednek az ENSZ Alapokmányban foglaltak betartására és betartatására. Kül- és belpolitikai törekvéseikben – a nemzetgazdaságuk erősödése mellett – olyan elemeket találunk, amelyek alapvetően mennek szembe az emberi jogokkal, a szabadságjogok kiterjesztésének követelményével, nem beszélve az egyenlő méltóság és egyenlő bánásmód elvéről.

Amennyiben a II. világháború után lefektetett béke és biztonság meginog, 70 éves korszak zárul le, és nyílik helyette egy prosperitást kevésbé vagy egyáltalán nem ígérő, gazdasági és politikai értelemben erőtlenségre, amely a világ népességéhez mérten is veszít jelentőségéből: 2060-ra már csak a világ népességének 4%-át jelentik majd az európaiak. (Fehér könyv Európa jövőjéről, 2017.)

Európa részaránya a világ népességében csökkenést mutat

Forrás: ENSZ Statisztikai Osztály és Eurostat EU27.

A liberalizmus gyakorlati képviselőinek globális felelőssége abban áll, hozzájárulnak-e a '49-ben lefektetett fékek és ellensúlyok megőrzéséhez a világban. Ez nem másról szól, mint hogy mindenkit, aki embernek született, azonos jogok illetnek meg. Ehhez azonban olyan nemzetközi szervezetek és olyan kormányok szükségesek, amelyek ennek a világrendnek a fenntartásában érdekelték. Az Európai Unió és a liberális demokrácia gyengélkedése elvezethet egy olyan világhoz, amely alapvetően változtatja meg azt a típusú békét, amit Európa és az USA az elmúlt 70 évben képes volt őrizni. (Fehér könyv, 2017.)

Ugyan a gazdaság – úgy tűnik – kilábal a válságból, valamennyi uniós tagország gazdasági növekedése pozitív, a görögök maguk mögött hagyták az államcsőd veszélyét, és lehetőségeikhez mérten stabilizálták nemzetgazdaságukat, az új európai költségvetési ciklus, a Brexittel járó forráskiesés miatt, új bevételi források és a kiadási oldalon szorgalmazott reformok keretében készül. Mégis válságérzete van az embereknek. A külső és a belső politikai kihívások próbára tették az emberek türelmét és az Unió vezetőit is. (Ezen a koronavírus jelentősen változtathat, de jelen dolgozat lezárása a vírus európai megjelenésének első heteire tehető, egyelőre a gazdasági következmények nem felmérhetők.)

A Fehér könyv öt forgatókönyve egyértelműen néz szembe ezekkel a kihívásokkal, és fektet le olyan megoldási javaslatokat, melyek mindegyike működőképes lehet, a kérdés csupán az, mely forgatókönyv megvalósítására van politikai és közösségi akarat. A közösségi akaratot az unióellenes hangok gyengítik, a populizmus új hullámának képviselői maguk teremtik újra és újra az euroszkepticizmust, melynek keretében a liberális demokrácia és az integráció mélyítésének hívei egyre kisebb demokratikus felhatalmazásra számíthatnak.

A Fehér könyv és a 2021-27-es költségvetési ciklus előzetes tervei azonban felelős fiskálistpolitikai, gazdasági és társadalmi magatartást feltételeznek. Ezek nélkül ugyanis az Unió egésze gyöngül, és világpiacon pozícióvesztése felgyorsul.

5.6. Az egyéni és közösségi felelősségvállalás megjelenése az Európai Unió következő költségvetési ciklusában

Az Európai Unió a 2021-27-es költségvetési ciklusra nézve új irányelveket fogalmazott meg. A nettó befizetők terheit saját bevételekkel enyhítené, míg a nettó haszonélvezőket nagyobb társfinanszírozási részarányra kötelezné. A termeléshez köthető támogatások és az agrártámogatások mértéke csökken a legnagyobb mértékben, mert az európai közjavak biztosításához nagyobb költségvetési keretösszegre van szüksége a közösségnek. A közös határvédelem és közös biztonságpolitika, a *Horizont 2020 program* (főképp a kutatás-fejlesztés és a digitalizáció), valamint a migrációs nyomás azt eredményezik, hogy az Európai Unió finansziális kötelezettségei jelentősen emelkednek. Ezeket részben a kohéziós alapok forrásainak terhére, részben pedig a közös bevételek terhére kívánják megvalósítani. (Andor, 2018.)

Az Európai Unió hosszútávú tervei közt szerepel a társfinanszírozási arányok megváltoztatása. Míg az eddigi gyakorlat szerint 85-15 arányban oszlott meg a kohéziós alaphoz tartozó pénzek és a tagország költségvetését terhelő források összege, ez az arány az új elképzelés értelmében 70-30-ra változik. A bevételi oldal növekedését három forrástól várja az Unió: a *vámjellegű bevételekből*, a *nem újrahasznosítható műanyagtermékek megadóztatásából*, valamint a *széndioxid-kvótából*. A kohéziós alapokból származó támogatások átalakítása két módon mehet végbe, vagy kevesebb régió részesül támogatásban, vagy magasabb a társfinanszírozás aránya. Törekedni kell a pénzösszeg hatékony felhasználására, minőségi értelemben. (Andor, 2018.)

A mindenkori kormányok feladata az, hogy a társadalom igazodását segítse a globális folyamatokhoz, ez a gondolat szolgáltatja az Európai Unió költségvetési terveinek elvi hátterét. A XXI. század kihívásaira közösségi szinten keresi a választ, ennek elengedhetetlen eleme az európai közjószágok minél jobb minőségű és hatékonyabb biztosítása. E célok – megvalósulásuk esetén – a Közösség hosszú távú stabilitásának garanciájaként szolgálhatnak.

A 2019. január 17-én 71%-os többséggel elfogadott Európai parlamenti határozat rögzíti, hogy a jogállamisághoz kötik a fenti változtatásokon kívül az uniós pénzek kifizetését. E lépés az Unió fennállása óta először várja el már meglévő tagországoztól, hogy betartsák a koppenhágai kritériumokat, és további, közös fiskális és/vagy jogi kritériumokat is meghatároz, amelyek egyfelől a jobbiztonságot, másfelől az uniós pénzek elköltésének tisztaságát garantálják.

A jegyzőkönyv²¹ rögzíti, hogy a demokrácia és a jogállami normák tiszteletben tartása alapvetés. A bíróságok függetlensége, a jogegyenlőség, a törvényhozásnak átláthatónak és elszámoltathatónak kell lennie. A méltóság és az alapvető jogok tisztelete, a diszkrimináció tilalma, valamint a kisebbségi jogok védelme alapvetésként fogalmazódik meg az Európai Közösségben. A jogállami normákat, valamint az európai polgárok jogi értelemben vett életminőségét az Európai Unióról szóló szerződés második cikkében taglalja. Ezek a feltételek egyúttal a közösség felvételi kritériumai is.

Kritériumként szabja a független ügyészséget, a meglévő ellenőrző szervekhez való csatlakozást, melyek segítik a közösséget a korrupció és az adóelkerülés visszaszorításában.

Az Unió az alábbi pontokat határozza meg lehetséges hiányossággként, amikért felfüggeszthetik egy adott tagország uniós támogatását, ha

- az uniós költségvetést végrehajtó tagállami hatóság nem működik megfelelően;
- a pénzügyi ellenőrzést végző tagállami hatóság nem működik megfelelően;
- az uniós költségvetés végrehajtását befolyásolja, hogy a csalások (beleértve az adócsalást), korrupció és az uniós jog egyéb megsértése ügyében nyomozó hatóság nem működik megfelelően;
- nem megfelelően működik a hatékony és független bírósági felülvizsgálat;
- a jogosulatlanul kifizetett összegeket nem fizetik vissza;
- az adóelkerülés és adóverseny megelőzése és büntetése nem működik megfelelően; és
- nincs megfelelő együttműködés az Európai Csalás Elleni Hivatallal (OLAF), és, amennyiben az adott tagállamra vonatkozik, az Európai Ügyészséggel.

---

²¹ <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2019-0038+0+DOC+PDF+V0//HU>

Ami a hosszú- és rövidtáv megvalósíthatóságát és célfüggvényeit illeti, hosszú távon a tagországoknak is az az érdekük, hogy az Európai Unió mind gazdasági, mind társadalmi fejlődését tekintve egy stabil pályán mozogjon. Ehhez azonban szükség van a közös politikák megerősítésére és arra is, hogy a 21. század kihívásaira megfelelő közös válaszokat találjon a közösség. A közös játékszabályok betartásának és betarttatásának eszköze lehet az új kritériumrendszer, amely a VII. cikkely életbeléptetése előtti figyelmeztetésként is felfogható.

Továbbra is kérdés, hogy az Unió képes-e tenni a liberális demokráciáért, de kétségtelenül keresi az eszközöket arra, hogy a tagországokat minél demokratikusabb és átláthatóbb pénzügyi keretek között tartsa, ezzel egységesítve nem pusztán a fiskális kultúrát, de a jogállami normákat is.

Összességében elmondható, hogy az egész világra nézve igaz a megállapítás: csökkent a szabadság, még a nyugati szövetségi rendszer számos országában is mérhető a jogállami keretek csorbulása, a demokratikus intézményrendszer sérülése, valamint a polgárok politikai és gazdasági szabadságjogainak csökkenése.

Az Európai Unió felismerte történelmi szerepét a gazdasági, politikai és társadalmi kihívások közepette: a 2017-ben megszületett Fehér Könyv megjelenése Európa egyben tartására irányul elsősorban, akár azon az áron is, hogy kevesebb közös politika vagy kevesebb közös kompetencia marad meg az eddigiek közül. Természetesen – ahogyan a Könyvet elemző fejezetben is jeleztem – a forgatókönyvek alapesetek, ezeket a képeket bizonyosan árnyalja majd a valóság. Feltételezésem szerint úgy működnek majd, mint a mikro- vagy makroökonómiai modellek, amelyek bár nem írják le tökéletesen a piac működését, de közelítik azt, és egyszerűsített módon teszik elemezhetővé a gyakorlatot.

Jellemző a kelet-közép-európai régió országaira, hogy az átlagosnál nagyobb arányban csökkent a szabadság, jobban sérültek a jogállami normák, néhány országban még a hatalmi ágak szétválasztásának évszázados hagyománya is veszélybe került. Ez ellen az Európai Unió eddig tehetetlen volt, azonban a 2019. január 17-én hozott Európai parlamenti döntéstől azt várta az európai közösség, hogy nagyobb mozgásteret biztosítson az Unió számára ahhoz, hogy az egyéni és kollektív szabadságjogok garanciáit kikényszerítse az egyes tagországokból.

Ezzel az Unió olyan jogosítványt kívánt teremteni önmaga számára, amely lehet hatékony eszköz a jogállami normákat nem tisztelő tagországokkal szemben. Azok az országok, amelyekkel szemben valóban élni kényszerül majd a közösség a

forrásmegvonás lehetőségével, jelenleg jó valószínűséggel nem nyernének felvételt az Európai Unióba, amennyiben még a csatlakozás előtt állnának, így jogos a közösségi igény, hogy ne részesedjenek az egyébként is fiskálistitikai és antikorrupciós értelemben homogenizálandó országsoport megtermelt javaiból.

Egyelőre nehéz választ adni a kérdésre, hogy az Európai Unió ezzel a liberális demokráciáért tett-e, hiszen végső esetben a jogállami normákat elvető tagországok dönthetnek a kilépés mellett, ezzel újabb társadalmakat megfosztva a II. világháborút követő Európa vívmányaitól, azonban ez csak gondolat kísérlet. Minden olyan tényleges lépés, amelyet az Európai Unió jogosan alkalmazhat a csatlakozási feltételeket sem teljesítő tagországokkal szemben a jogállami normák tisztelete és a demokratikus intézményrendszer újjáépítése érdekében, értelmezésében a liberális demokrácia megőrzésére irányul.

Lényeges elem lehet a fertőző hatás, mert – ahogyan az elmúlt időszakban kirajzolódott – a demokratikus intézményrendszert és jogállami normákat sértő kormányzatok egymástól (is) vett gyakorlatai további tagországokra is áterjedhetnek. A még 2018-ban is tehetetlennek mutató európai közösség – úgy tűnik – közelebb került ahhoz, hogy valóban tehesse a liberális demokrácia fennmaradásáért és azért, hogy a tagországok nemzetgazdaságokra lebontva a kevésbé fejlett régiókban is vállaljanak egyéni felelősséget saját fejlődésükért. A gyakorlati megvalósulás további kérdéseket is felvet, de ez nem pusztán területi korlátokat tekintve feszítené túl a dolgozat kereteit.

A szemünk előtt zajló történelem közbeszólt, így 2027-ig nem tudjuk meg, hogy a „békeidőre” tervezett költségvetési ciklus hogyan működött volna az új szabályozással. A koronavírus-járvány okozta gazdasági-társadalmi válságra az Európai Unió hirtelen kényszerült reagálni. Az EU által 2020. decemberében elfogadott többéves pénzügyi keret 1074,3 milliárd eurót, valamint a „*Next Generation EU*” keretösszeggel (750 milliárd euróval) kiegészülve minden eddiginél nagyobb összeget irányzott elő a következő költségvetési ciklus finanszírozására. Bizonyos szakpolitikai területek továbbra is kiemelt jelentőséggel bírnak, így a környezetvédelem és a digitalizáció, valamint a közös agrárpolitika és a kohéziós politika.²²

---

²² <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/the-eu-budget/long-term-eu-budget-2021-2027/#>

A fejezetben tárgyalt jogállami normák kikényszerítését elodázza a közösség, de – ahogyan a 2020 év végére megszületett döntések és dokumentumok tartalmazzák: a 27 tagországra kiterjedő válságkezelő csomag életbe lépése a jelen és a jövő generációi számára rendkívül fontosak lesznek abból a szempontból, hogy a kontinens gazdasága képes-e kilábalni a válságból. A jogállami garanciák életbe léptetését a közösség nagyjából másfél-két évvel későbbre halasztotta.

5.7. A koronavírus-járvány okozta gazdasági-társadalmi károk egyik szakpolitikai következménye: a lehetséges európai adóharmonizáció – Lehetséges-e adóharmonizáció az Európai Unióban, és mi lehet ennek hatása?

Az Európai Unió egyik következő kihívása az adóharmonizáció, különböző tagországok különböző adószabályozása ugyanis torzítja a közös piacot. *„Az Európai Unióban nincs minden területre kiterjedő közös adópolitika, és belátható időn belül nem is lesz. Noha az egyes adónemekre az elmúlt évtizedek során bevezettek közös szabályokat, elvárásokat, minimumkulcsokat, ez szinte alig korlátozza a tagállamokat abban, hogy adópolitikájukat a versenyképesség növelésének egyik legfőbb fegyvereként vessék be, vagy épp ellenkezőleg, hogy egy elhibázott adópolitikával rontsák le akaratlanul saját nemzetközi versenyképességüket.”* (Máté et. al, 2014, p. 127.)

A nagyvállalatok sok esetben élveznek kedvezőbb adókulcsot, mint versenytársaik, a szabályozás ilyen módon igazságtalan, mert a nagy adóerő-képességgel rendelkező cégek megnyeréséért folytatott lokális és nemzetközi verseny egy lényegében igazságtalan adórendszert eredményez, amely méltatlanul juttatja előnyös helyzetbe az óriásvállalatokat. Ez a gyakorlat szembemegy azzal az elmélettel, amelyet az Európai Unió alapvetésként kezel a versenypolitikájában.²³ *„A gazdaságpolitikai harmonizáció egyik kulcsterülete az adóharmonizáció, ami a négy deklarált szabadságjog egyik alapfeltétele. Az adók harmonizálásának az áruk és szolgáltatások, a munka és a tőke szabad áramlásának következtében nagy szerep jut, hiszen olyan gazdaságpolitikai eszközről van szó, amely jelentős versenytorzítást válthat ki.”* (Halmosi, 2004. p. 19.) A horizontális és vertikális trösztökbe tömörülés tilalma például az egyik legerősebb szabály a közös piacon, amely a verseny torzítását

---

²³ https://www.bruegel.org/2020/11/a-european-common-tax-space/?fbclid=IwAR0d2kXA6LLPkbjna6L9BQ3WVNHqdw_S2glow2zzQ1gYa7Uw0hJPpvGIIx0

hivatott akadályozni, nehéz így egy olyan adópolitika mellett érvelni, amely alapjaiban veti el az egyenlő bánásmód elvét az egyes cégek között, és bizonyítottan piactorzító hatással bír. ²⁴

A járványhelyzet most újra kinyitotta azokat a kérdéseket, amelyek meghatározzák az Európai Unió gazdaságstratégiai tervezését a következő évtizedekben. Ennek része a vita a szociális egyenlőtlenségek kezeléséről, a gazdaság egyes régióinak és a tagországok nemzetgazdaságainak újraindításáért vívott küzdelem. Ezekre a kihívásokra a tagországok feltehetően megszorító intézkedésekkel válaszolnak majd, minden valószínűség szerint új utakat keresnek a válságkezelésre. Az új utak keresése tisztán kirajzolódik a 2021-27-es költségvetési ciklus vázlatában, és az arról szóló vitákban is, hogy az Unió saját bevételeinek tervezésekor a gazdaság mely területeiről származhatnak majd ezek a bevételek. (Andor, 2018.) Az Európai Bizottság már egy évtizede is arról értekezett, hogy a „zöld adók” bevezetése a kívánatos, nem pedig a jövedelemadók vagy a fogyasztási adók. Ilyen modellben az energiafogyasztás adóztatása a fenntarthatóság célját is szolgálja. (Máté et. al, 2014.)

A lehetséges adóreformot először az európai zöldek és a szociáldemokraták vetették fel a közös európai piacon, a másik két eszmerendszer képviselői csak később csatlakoztak, de mára több liberális és kereszténydemokrata sorakozik fel a gondolat mögött, hogy nem pusztán célszerű igazságosabbá tenni az adórendszert, de hosszú távon a közösség gazdasági érdekei is ezt diktálják. Abban is egyetértés felé halad az európai politikai közeg, hogy szükség van egy egységes adórendszerre, amely a fiskális unió egyik alapja lehet. Utóbbi jelen pillanatban jó valószínűséggel létrejön majd, de nem mindegy, milyen módon szerveződik meg. ²⁵

Európának sok fejtörést okoz a társasági nyereségadó-verseny. Lehetséges megoldás, hogy az Unió közös minimum-adókulcsot határoz meg, amely elejét venné az egyes tagországok, települések és régiók versenyének a nagyvállalatokért, amelyek egyébként is sokat profitálnak a piaci működésükből, az állítás ilyen értelemben az, hogy nincs szükségük az adófizetők pénzéből olyan különleges kedvezményekre, amely sok tekintetben jogtalan előnyhöz juttatja őket.

---

²⁴ [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XC0114\(04\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011XC0114(04)&from=ES)

²⁵ https://www.bruegel.org/2020/11/a-european-common-tax-space/?fbclid=IwAR0d2kXA6LLPkbjna6L9BQ3WVNHqdw_S2glow2zzQ1gYa7Uw0hJPpvGIIx0

Az ÁFA-reform több mint húsz éve képezi viták tárgyát az Európai Unióban, és úgy tűnik, hogy ezek a viták most újra fontossá válnak a közösség tagjai számára.

Egyes ÁFA-kulcsok az Európai Unió tagországaiban. Forrás: az Európai Bizottság 2020. január 1-jei jelentése²⁶

Az ÁFA hagyományosan egy olyan adónem, amely nagyobb arányban terheli a szegényebb társadalmi csoportokat, részben ennek ellensúlyozásaként vezetnek be progresszív jövedelemadózási rendszereket, ha a társadalomszervezési alapelvek az adott országban a szociális igazságosságot is szem előtt tartják, mert részben ki tudja egyenlíteni a fogyasztási adókból eredő egyenlőtlenségeket, amelyek egyéb intézkedések nélkül tovább növelik a szociális igazságtalanságokat.

26

https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/taxation/vat/how_vat_works/rates/vat_rates_en.pdf?fbclid=IwAR2pYu_onTiqAAM_zjMiPSna0a00_pAz68iSsgZEVZbu4ryeWeCKAP_ktkA

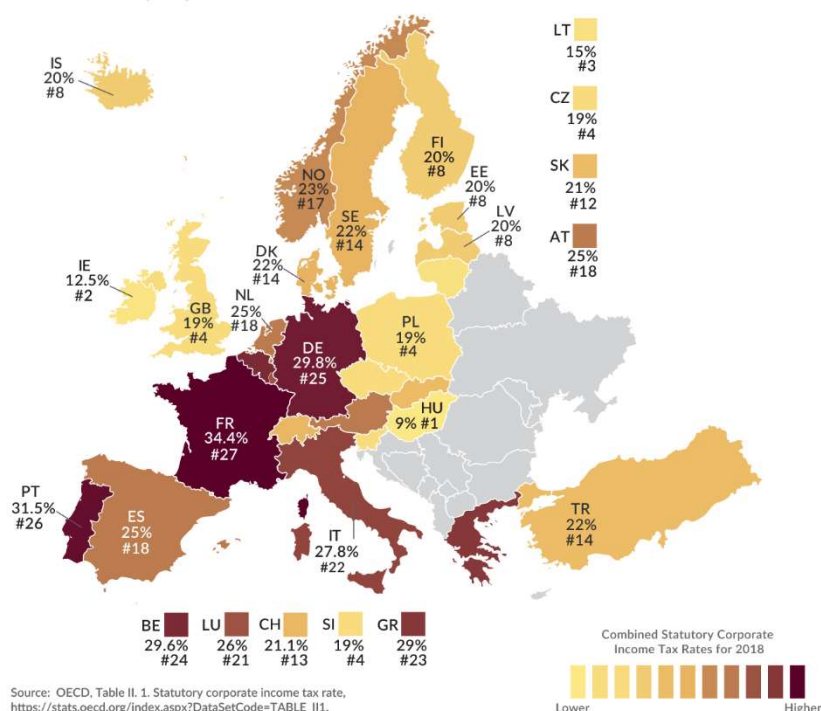
Az egyes uniós tagországok személyi jövedelemadó-kulcsai. Forrás: KPMG ²⁷

Az egyes tagországok közti adóverseny visszaszorítása meghatározhatja a következő évek gazdaságstratégiai tervezési vitáit. Kérdés, hogy Európa miért nem cselekszik hasonlóan, mint az USA, miért versengenek a lokális és a nemzetgazdaságok a különböző vállalatokért, ezzel közösségi szinten jólétvesztést okozva. A közös piacon az adóverseny nem fair. A közös piacon érdemes meghatározni egy minimum adókulcsot, ami alá nem mehet senki. Sokkal igazságosabb így az adórendszer, az egész közösségre nézve pedig a potenciálisan elérhető jólétnövekmény is magasabb.

²⁷ https://home.kpmg/xx/en/home/services/tax/tax-tools-and-resources/tax-rates-online/individual-income-tax-rates-table.html?fbclid=IwAR2ksDsmO76yppg2NKZ0QHDZ5mGaSLPGy_MAYwa8hMmncAAoLbTQGLVGHAMg

Corporate Income Tax Rates in Europe

Combined Statutory Corporate Income Tax Rates for 2018

Az egyes uniós tagországok társasági nyereségadókulcsai. Forrás: OECD

A globális adóverseny több tekintetben jólétvesztéssel jár, és ugyan rövidtávon könyvelnek el vállalatok veszteséget, amikor nagyobb adókulcsot határoznak meg számukra, a hosszútávú előnyök és a globális gazdaságstratégiai tervezés szempontjából egy stabilabb és igazságosabb rendszer felé irányítja a gazdaságot.²⁸ Elsősorban azok a nemzetgazdaságok veszítenek majd a pozíciójukból, amelyek nagy exporttöbbslettel rendelkeznek (mint Németország), de ebben a rendszerben jelenleg rendkívüli igazságtalanságok rejlenek. Hosszú távon a globális gondolkodás vezetheti el a közösséget a közös célok eléréséhez, nem pedig az, hogy egyes uniós tagországok védelmezik a saját nemzetgazdaságukat, és fenntartják privilegizált helyzetüket. A klímaváltozással, a digitális szektorral, a vállalatok és a tőkejövedelmek adózásával kapcsolatosan az Európai Bizottság előző elnöke tett már egy javaslatot, azonban a cselekvés elmaradt. A jelenlegi bizottsági elnök és az adóbiztos ehhez képest teljes mellszélességgel támogatják a javaslatot, és készek tenni azért, hogy megvalósuljon a

²⁸ https://www.bruegel.org/2020/11/a-european-common-tax-space/?fbclid=IwAR0d2kXA6LLPkbjna6L9BQ3WVNHqdw_S2glow2zzQ1gYa7Uw0hJPpvGIIx0

konszenzus. Ez a stratégiai irányvonal a *Horizont 2020* programból is jól kirajzolódik. (Andor, 2018.)

A 116-os cikk²⁹ megengedi ez ügyben a többségi szavazást a konszenzusos döntés helyett. Különös, hogy az Európai Unió a 116-os cikket eddig nem tudta vagy nem akarta komolyan venni és alkalmazni, holott ez a paragrafus meghatározza a közös piac torzításának visszaszorítását. Amint ezt a cikket alkalmazni kezdi a közösség, a vita elmozdulhat a holtpontonról az európai adóügyi együttműködésért tett lépések érdekében. Nem pusztán a társasági nyereségadóval, de szakértők szerint az arbitrázs-jövedelmek megadóztatásával is érdemes foglalkozni, vagy legalább vitára bocsátani.

30

Európának további, közeli és távoli jövőjét meghatározó vita a pénzmosás és egyéb gazdasági bűncselekmények elleni fellépés hatékonysága. „Az adórendszerek különbözősége egyrészt megnehezítheti ezt a mozgást, másrészt lehetőséget adhat az adóelkerülésre és az adócsalásra is.” (Ambrus, 2017. p. 615.) Az Európai Pénzügyi Hírszerzés és az Európai Pénzügyi Rendőrség felállítása kulcskérdés abból a szempontból, hogy sikerül-e végül a közös piacon létrehozni egy rendszert, amely a gazdasági bűncselekmények visszaszorítását és az adórendszerek hosszútávú igazságosságát egyszerre képes megvalósítani. Ehhez szükség van közös pénzügyi felügyeletre, intézményi felelősségre, és arra, hogy az Unió tagországai harmonizálni tudják a szabályrendszereiket. A cél elérése erőszakszervezetek megerősítésével és létrehozásával sikerülhet, ilyenek az európai ügyészség és a rendőrség. Nehéz ezt úgy megvalósítani, hogy az Europol nagyjából huszadannyi pénzből gazdálkodik, mint az FBI. A bűnüldözés területén az Uniónak érdemes és kell is tovább erősödnie.

Jelen pillanatban az Unió a gazdasági bűncselekmények visszaszorításában erőtlennek mutatkozik, versenypolitikájában pedig olyan hiányosság rejtőzik, amely hosszú távon jólétvesztéssel jár. A nagyvállalatok jó része nagyobb adóterhet is elbír, ugyanakkor a középosztály adóterhei számos tagországban lennének csökkenthetők, ha a társasági nyereségadó-kulcs minimumszintjének meghatározásával véget vetne az Unió az adóversenynek, amely nem pusztán a piacot torzítja, de hosszú távon kisebb jólétet, az elosztási mechanizmusokban pedig igazságtalanságokat okoz.

---

²⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016E116&from=EN>

³⁰ https://www.bruegel.org/2020/11/a-european-common-tax-space/?fbclid=IwAR0d2kXA6LLPkbjna6L9BQ3WVNhqdW_S2glow2zzQ1gYa7Uw0hJPpvGIIx0

Ha az Unió a jogállamisági kritériumokkal az egyes tagországok társadalmainak jogai fölötti, az adóharmonizáció és a gazdasági bűncselekmények visszaszorítására létrehozott erőszakszervezetek megerősítésével pedig a piaci igazságosság fölötti őrkdést választja, akkor egy tisztább piacot, igazságosabb gazdaságot hozhat létre. Az adóharmonizáció eredményezheti azt, hogy a nagyvállalatok adókulcsainak viszonylagos egységes képe az egyes tagországok számára lehetőséget biztosít majd arra, hogy a munkavállalók és kisvállalatok adókulcsait csökkentse, ezzel pedig a középosztály túladóztatásának problémája is kiküszöbölhető.

Konklúzió

A világban keletkezett új kihívásokra a három történelmi eszmerendszer keretein belül akkor lehet jól meghatározott értékvilághoz igazodva válaszokat találni, ha e három eszmerendszer megújul. Jelen dolgozatban a liberalizmus megújulási lehetőségeit és előző eszmetörténeti korszakait vizsgáltam, gazdaságstratégiai tervezési és társadalomszervezési ajánlat tekintetében.

Az eszmerendszer történetének négyes tagolását tartom célszerűnek, a klasszikus liberalizmust, a XIX. századi liberalizmust, a – későn kezdődött és több eszmetörténeti alfejezetre bomló – XX. századi liberalizmust, valamint az újliberalizmust különböztetem meg egymástól.

Az újliberalizmus a - dolgozat felfogása szerint – jelenleg zajló eszmetörténeti fordulópont miatt egyelőre pontos definícióra vár. Ugyanakkor már az 1938-as Lippmann-konferencián kirajzolódott egy szociálliberális irány, melyet nevezhetünk újliberalizmusnak, és amely a később új gazdaságstratégiai tervezői korszakot megalapozó ordoliberalizmussal rokon.

A dolgozatban választ kívántam adni az általam felállított két hipotézisre, valamint szeretnék hozzájárulni az egyelőre nyugvópontra nem jutott liberalizmusvitához. Fontos megállapítani, hogy a liberális eszmerendszer elméleti és gyakorlati képviselői gyakorta követték el azt a hibát, hogy nem definiálták önmagukat megfelelő pontossággal, emiatt viszont jelen dolgozat szerzőjeként több esetben is a definícióalkotást és a konkrétumok megfogalmazását tartottam fontosnak. Ugyanúgy igaz ez a klasszikus liberalizmusra, a XIX. századi liberalizmusra, a XX. századi liberalizmusra, a neoliberalizmusra és az ordoliberalizmusra, mint az általam újliberalizmusnak nevezett irányra.

A klasszikus liberalizmus képviselői nem a piacra értették az állami beavatkozás tilalmának axiómáját, hanem az emberek magánéletébe, magánszerződéseibe, jogaiba. Szigorúan véve a jogállami normák keretének felvázolása is beavatkozás – emiatt nem anarchiáról beszélünk –, de ez a szabályozás elvezet a *polgárok jogainak és méltóságának egyenlőségéhez*. A klasszikus liberalizmus korszakában az *emberi méltóság* kérdésköre nem ezzel a szókapcsolattal jelenik meg, de amikor Adam Smith vagy John Locke a munkavállalók nyomorának felszámolásáról beszél, vagy a tömegek kilátástalansága elleni fellépésről, voltaképpen az esélyegyenlőség és a gazdasági életben is szerveződő civil szervezetek mellett érvelnek. Ez vezetett el a XIX. században a munkavállalói érdekképviselésekhez, így a dolgozat amellett is szeretne érvelni, hogy a klasszikus liberalizmus hozzájárult a szociáldemokrácia fejlődéséhez is a XIX. században, bár a két korszakot nem szabad összemérni.

A XIX. századi liberalizmus is alapvetően az egyéni és a kollektív szabadságjogok kiterjesztéséről szólt, ugyanakkor a piac – ahol már akkor is működött – monopóliumokat, kartelleket, nagyvállalkozókat és önmagukat nagyon szerényen ellátni képes munkavállalókat eredményezett. Ezek miatt a társadalmi kihívások miatt a XX. század első felében a liberálisok érezték, hogy a piac mindenhatóságát hirdetni nem lehetséges, mert éppen a széles tömegek nyomora világított rá: a szabályozatlan piac voltaképp alapvető jogokat vitat el millióktól.

A neoliberalizmust megteremtő 1938-as Lippmann-konferencián éppen emiatt volt nagy vita a liberális teoretikusok közt: vajon az eszmerendszer válságát a klasszikus liberális elvekhez való mindenáron ragaszkodás, vagy ezek végletes elárulása okozza a liberalizmus elméleti és gyakorlati válaszképtelenségét a fennálló problémákra. A nagy gazdasági világválság évtizedének végén történik ez, egy évvel azelőtt, hogy a III. Birodalom lerohanta volna Lengyelországot, ezzel végérvényesen átalakítva az egész világot. A II. világháború rávilágított arra, mi történik egy olyan világban, amely teljes egészében elvitat egyéni és kollektív szabadságjogokat társadalmi csoportoktól - a haláltáborokba és munkatáborokba küldött emberektől még az élethez való jogukat is.

Ezeket a borzalmakat követően lépnek színre az ordoliberalisok a II. világháború utáni Nyugat-Németországban, és igyekeznek „meggyógyítani a társadalmat” (mint Wilhelm Röpke), valamint olyan költségvetési politikát folytatni (Ludwig Erhardt nyomán), amely a piaci folyamatoknak a hadigazdaságot és a fasiszta diktatúrát követő

újjáélesztésénél az emberi méltóság és a piaci folyamatokba bekapcsolódók jogainak kőbe vésésével kezdődik. Itt azonban nem áll meg.

Ugyan a gazdaságstratégiai tervező a teljes foglalkoztatottságot – mint az erőforrások maximális kihasználását – célként tűzte ki, tisztában volt azzal, hogy az idősek és a betegek (vagy akár a kisgyermekes édesanyák) időlegesen vagy végérvényesen kiszorulnak a munkapiacról. Ez Ludwig Erhardt és társai szemében kötelezettségeket ró az államra, mert úgy látják, egy ember méltósága és alapvető jogai nem sérülhetnek azért, mert önállóan nem tud jövedelmet termelni.

Az 1938-as liberalizmusvita lényege, hogy annak a csoportnak is igaza volt, amelyik azt képviselte, hogy a klasszikus liberális elvekhez való végletes ragaszkodás vezetett az eszmerendszer válságához, és azoknak is igaza volt, akik azt állították: a klasszikus liberalizmus mind nagyobb elárulása miatt került krízisbe a liberalizmus. A piac kizárólag piackompatibilis állami beavatkozásokkal való szabályozása fontos liberális alapelv. Egy másik liberális alapelv, hogy az emberi méltóság mindenkit megillet, és az alapvető jogok mindenki számára gyakorolhatók kell legyenek.

A kérdésre, hogy vajon a piaci szabadságjogok vagy a társadalom minden tagját megillető méltóság fontosabb érték-e, különböző válaszok adhatók.

A Reagan-Thatcher páros alkotta neokonzervatív-neoliberális „házasságkötés” a ’70-es évek végétől kezdődően egy olyan világot teremtett, amelyben a piaci folyamatok elsődlegessége volt hangsúlyos. Mindeközben a szegényebb rétegek morális alsóbbrendűségének hangoztatása távol esett a liberalizmus alapjaitól, de bármely ezeken nyugvó elvtől is. A társadalmi szakadékok elmélyülése olyan világot teremtett, amelyben a rosszabb körülmények közt élők sok esetben még az alapvető szabadságjogaikkal sem élhettek.

Az ordoliberalizmus abban különbözik a neoliberalizmustól, hogy az emberi méltóság mindennekfölött való mivoltából vezeti le az elveit (ez meglátszik az 1949-es német alaptörvényben, amely azóta is tartja magát, melynek első mondata: „*az emberi méltóság mindennekfölött való és elidegeníthetetlen*”). Ez azonban arra kötelezte képviselőit, hogy rendszerszintű válaszokat adjanak a szegénység teremtette esélyegyenlőség hiányára. A neoliberalizmus ezt nem tette meg, ennek következményei pedig már a ’90-es években is jól látszóttak. A 2008-as világválság ugyan önmagában még nem jó érv a neoliberalizmus válságára, még egyértelművé tette, hogy a neoliberális gazdaságpolitika hegemoniájának vége.

Az ordoliberalizmus nem pusztán az emberi méltóság középpontba állítása miatt vált kutatásom középpontjává, hanem azért, mert úgy vélem, az eszmetörténeti korszakok közül ez állt a legközelebb a klasszikus liberális elvek gyakorlatban való megvalósulásához.

A liberálisok feladata az, hogy egy sok tekintetben eltorzult – és a liberalizmus utolsó eszmetörténeti korszakában teremtett – értékvilág után újragondolják a liberalizmust. A neoliberalizmus milliók számára csak reménytelenséget vagy újratermelt szegénységet hozott, mialatt másoknak a korlátlan felemelkedés és lehetőségek világát teremtette meg, mindeközben még a közösségek sziluettjeit is elmosta. Ebben a folyamatban kulcsszerep jut az egyén és a közösség újbóli összekötésének. Az egyéni és kollektív szabadságjogoknak, a társadalmi csoportoknak. Érdeemes a tolerancia szó helyett az elfogadást használni és irányelvként tekinteni. A türelem kifejezés helyett az integrációt, a békés egymás mellett élés helyett a másik ember és a jogrendszer tiszteletét.

Fontos leszögezni, hogy egy ilyen világban a piacgazdaság nem vadlovak vágója a mezőn. A piacgazdaságot a liberálisok feladata derbivé szelídíteni, ahol mindenki akkor indulhat, amikor eldőrdült a startpisztoly, és ahol a bírák – a jogállami normák, a gazdasági versenyhivatalok, a versenyszabályozás – kezességek a tisztességtelen piaci magatartás kiszűréséért.

A XX. század második felében egyéni felelősségvállalást és gazdasági fellendülést hozó eszmetörténeti szakasz a rendszerváltás előkészítésében és lefolytatásában is nagy szerepet játszott, azonban társadalmi szakadékokat és szolidaritáshiányos környezetet teremtett. E kettő egyvelege nem szolgálja a társadalomfejlődést. A neoliberalizmus válaszképtelennek mutatkozott mind a nemzetgazdasági, mind a világgazdasági kihívásokra, amelyek a XXI. században keletkeztek, mint a szegénység ördögi köre (Nurkse, 1953.), az esélyegyenlőség hiánya. Ennek a válaszképtelenségnek egyenes következménye, hogy a neoliberalizmus korszaka lezárul.

Egy másik kérdés, amivel foglalkozni kell, a neoliberalizmus társadalomszervezési ajánlata, és annak válaszképtelensége az új globális kihívásokra, melyek kétségkívül szintet léptek az elmúlt két évtizedben. A nemzetbiztonsági kockázatot jelentő terrorizmus, a fegyveres konfliktusokból és klímaváltozásból eredő migráció, valamint a populisták ezekre adott válasza, a szabadság és a biztonság szembeállításai mind e kérdéskörbe tartozó jelenségek. Az európai közösségben – ahogyan a dolgozat utolsó,

jelenkori gyakorlatot érintő fejezetében megmutatkozik – ez a kettő nem hogy szemben áll egymással, hanem úgy teremtik kölcsönösen egymást, ahogyan a szabadság és a felelősségvállalás.

Itt érkezem a dolgozat első hipotéziséhez, miszerint a liberális eszmerendszer nem bukásához, hanem eszmetörténeti fordulópontjához érkezett. Amennyiben az eszmerendszer jelenleg megfogalmazott tartalma – úgy gazdaságstratégiai, mint társadalomszervezési kérdésekben - szolgálja a társadalomfejlődést, akkor a liberalizmus új korszakot nyithat, és megújult formában létezhet tovább. Csak abban az esetben lenne kijelenthető, hogy egy eszmerendszer a bukásához érkezett, ha képtelen lenne olyan ajánlattal előállni a társadalom számára, ami releváns választ ad a fennálló kihívásokra. Míg a neoliberalizmus a fent sorolt hiányosságok miatt válaszképtelenné vált a felmerülő kihívásokra, addig az ordoliberalizmusban mind a két feltevésre adott pozitív válasz megtalálható.

Hipotézisvizsgálat

Dolgozatom hipotézisei az alábbiak voltak:

- 1) A neoliberalizmus korszaka lezárult, egy új eszmetörténeti korszak veszi kezdetét a liberális eszmerendszer keretein belül.
- 2) A liberális eszmerendszer keretein belül létezik olyan gazdaságstratégiai tervezési irány, amely releváns válaszokat ad a jelenkor kihívásaira.

Amennyiben felvázolható olyan ajánlat a liberális eszmerendszer keretein belül, amely releváns válaszokat ad a jelenkor kihívásaira, úgy a 2.) számú hipotézis elfogadható.

A 2.) számú hipotézis az ordoliberalizmus elemzésén keresztül fogadható el. A liberalizmus e XX. századi leágazása nem pusztán sikeresen küzdött meg a klasszikus liberális elvek gyakorlatban való megvalósításáért, de a II. világháborút követően egy olyan gazdasági-társadalmi rendet valósított meg, amely minden korábbinál nagyobb volumenű gazdasági növekedést ért el, miközben a társadalmi igazságtalanságokat is kezelte.

A 2.) számú hipotézist a világ gazdasági, valamint a társadalmi folyamatok igazolják. A klasszikus liberalizmus képviselői közül Adam Smith tézise a társadalmak szintjén is értelmezhető: amennyiben egy közösségnek hátrahagyott tagjai vannak, az a közösség összhasznát csökkenti. Ennek gyakorlati megvalósulását leginkább a dolgozat 5. fejezetében tárgyalt, Európai Unió gazdasági és társadalmi folyamatok

kérdéskörében elemzem. A közösség a globális partnerség egy kontinens-szintű változatát valósítja meg, olyan módon, hogy betartja azt a klasszikus liberális elvet, hogy az egyéneknek – jelen esetben a tagországoknak – felelősséget kell vállalniuk önmagukért és saját fejlődésükért. Ugyanakkor közösségi szinten valósul meg az esélyegyenlőségért való küzdelem elve: a kohéziós és regionális alapok arról szólnak, hogy azok, akiknek segítségre van szükségük az önfejlesztéshez, megkaphatják a közösségtől.

A 2.) számú hipotézist továbbá az ordoliberalizmus gazdaságstratégiai és társadalomszervezési elemzése igazolja. A piackompatibilis beavatkozások azt segítik, hogy a gazdaság szereplői a piacgazdaság feltételei mellett, ugyanakkor egy rendezett keretrendszerben végezhetik tevékenységüket. A tisztességtelen piaci magatartás kiszűrése, a hátrányból indulók állami segítése, a központi fiskális és monetáris fegyelem őrzése azt garantálják, hogy – szemben a szabályozatlan piaccal – a piaci kudarcok lehető legjobb szűrése mellett nem a „szabad-”, hanem a „tökéletes verseny” gyakorlati formája adja a gazdaság alapját.

A 2.) számú hipotézist igazoló tételek alapján elfogadható az 1.) számú hipotézis.

Az ordoliberalizmus négy évtizedes korszaka empirikus kutatásként is felfogható, amely bizonyítja, hogy a klasszikus liberális elvek gyakorlatban való megvalósulását lehet segíteni, jó válaszokat adni az olyan kihívásokra, mint a kirekesztés által teremtett morális válság, a társadalmi szakadékok, a munkanélküliség és az infláció együttesen jelenlévő magas rátája, vagy az elesett társadalmi csoportok jogérvényesítő képességének szociális helyzetből fakadó korlátozottsága. A XXI. századi liberális irány nem homogén. A felsorolt kihívásokra különböző válaszok adható, a dolgozat azonban azért született, hogy felvázoljon egy lehetséges irányt, ami az ordoliberalizmus sikereire való hivatkozással vitaanyagként szolgálhat.

Az értekezés két ponttal tartozik még az olvasónak: annak bizonyításával, hogy az erényesség tanítható, és található olyan módszer, amiben a modern kor embere ezeket úgy tudja elsajátítani, hogy azután a mindennapjai szerves részeként, észrevétlenül viselkedik erényesen. A nagy intézményrendszerek felépítése mellett az értékrend és az értékrend sikeres átadásának képessége is szükséges a XXI. századi kihívásokra adott válaszok megtalálásához.

A dolgozat nem pusztán terjedelmi korlátokból eredően nem tud részletesen kitérni pedagógiai módszerek elemzésére, azonban egyetlen olyan esetet említenék, amelyben

napjaink gyermekei közelebb kerültek az erényes viselkedéshez, egy empirikus kutatás alapján.

Új politikai generáció nőtt fel az elmúlt három évtizedben, amely kamaszkorától kezdve, nagy számban olvasta a Harry Pottert. Ez a nemzedék már gyerekkorában találkozott az ókori görög filozófia alaperényeivel, egy olyan évszázad végén, amelyben két világháború is megmutatta, mit okoz egy társadalomban a hiányuk. Szerethető gyerekeként ismerte meg ezeket a több ezer éves értékeket. A bátorság képében Harry Pottert, a bölcsesség szerepében Hermione Grangert találjuk, Ron Wisley a mértékletesség szimbóluma. A regényeknek köszönhetően pedig azzal is szembesülhetett a fiatal olvasó, hogy e három fölött ott áll az igazságosság, az iskolaigazgató, Albus Dumbledore. Az értékek szövetsége nélkül nem érhetik el céljaikat: négyen együtt alkotnak egységet.

A tanulmány, amely a J. K. Rowling műveiből tanulható erényességet vizsgálja, már a címében is azt állítja, *Harry Potter legnagyobb varázslata: csökkenti az előítéleteket* (Vezzali et al, 2015.) kérdőíves módszerrel dolgozik, három korcsoportot vizsgál. Az előfeltevés, mely szerint a Harry Potter csökkenti az előítéleteket, igaznak bizonyult. Első körben általános iskolásokat, később középiskolásokat és egyetemistákat vizsgáltak. Arról kérdezték őket a fejezetek elolvasása után, amelyekben megjelenik az előítélet, hogyan érzik magukat. Ezt semleges fejezetekkel is megtették. A középiskolásokat és az egyetemistákat is arról kérdezték, hogy az egyes szereplőkkel kapcsolatosan milyen érzéseik vannak. A tanulmány állítása az eredmények fényében, hogy azok, akik olvasták a Harry Pottert, „jobb emberré” váltak. Ez alatt a tanulmány szerzői – az alkalmazott pszichológia egyetemi oktatói – azt értik, hogy az egykori kis olvasók olyan felnőttekké váltak, akik toleránsabbak a kisebbségekkel szemben, és empátiával viseltetnek azokkal az emberekkel szemben, akiket a társadalom megbélyegez.

A könyv felveti a származás alapú megkülönböztetéstől való távolmaradást (Hermione mugli – vagyis nem varázsló – származása miatt Malfoy csúfolja, azonban a többiek a védelmére kelnek). Ron Wisley nagyon szegény családból származik, Neville Longbottom ügyetlen és esetlen, Hagrid kilóg a sorból, nem pusztán óriás termetével, de azzal is, hogy ugyan a Roxfortban tanít, de nem varázsolhat. Harry Potter maga is kisebbségi létbe kényszerül azzal, hogy elveszítette a szüleit, és kirekesztő gondolkodású nevelőszülőkhöz kerül, akik bár a saját családtagjai, mégsem bánnak Harryvel megfelelően. Pottert az teszi a családban hátrányossá, hogy több képességgel

rendelkezik, mint a család más tagjai, mégsem élvez azonos jogokat a család többi tagjával.

A könyvek mindannyiuk elfogadására motiválják az olvasót: a szereplők nem pusztán elfogadják egymást, de mind készek segíteni egymáson.

J. K. Rowling művei alapján megtanulhatjuk azt, hogy az iskola, amely a négy alaperényt átadja diákjainak, rendkívül fontos, de még fontosabb az, hogy az intézményrendszerek, amelyek a fennálló társadalomszervezési ajánlatot hivatottak kialakítani a gyakorlatban, stabilak legyenek. A tolerancia-kultúra a II. világháború után kivételes fontossággal bírt, azonban az egymás iránti tisztelet kultúrája ott van, ahol az ókori görög filozófia által is megfogalmazott erényeket megtanítja az oktatási rendszer a következő generációknak. A tanulmány szerzői lényegében azt állítják, hogy a Harry Potter regények ilyenformán olyan hatással vannak az olvasókra, mintha ők maguk is a Boszorkány- és Varázslóképző Szakiskolába jártak volna. A különbség azonban az, hogy a kutatásban résztvevők toleranciaszintjének emelkedése nem varázslat volt, hanem tudomány.

A társadalomszervezés egyik legfontosabb intézménye az iskola. Mivel a vezetés, az erkölcs és a tudomány kéz a kézben járása elengedhetetlen egy sikeres társadalom kiépítéséhez, olyan iskolára van szükség, ahol mindhárom egyszerre van jelen. A tolerancia-eszme a globális kihívások és társadalmi válságok miatt való megkérdőjeleződése veszélyt jelent a társadalom egészére, emiatt fontos, hogy a társadalomszervezést az alaperények mentén kezdjék el, így kiszűrhetők a tolerancia-eszme lényegéből eredő saját korlátok, és kirekeszthetők a társadalom rombolására tett kísérletek: kiszűrhető, hogy az értékrend nélküli erő kerekedjen felül egy közösség életében.

Az iskola szerepe az államigazgatás keretein belül, a társadalomszervezési ajánlat értékrendjében és a mindennapi életben használatos tudás átadásában fogható meg. Ezek közül az értékrend hosszú távú stabilitása a mindenkor fennálló állami intézményrendszert is ellenőrzi, ugyanakkor az intézményrendszer feladata az értékrend feletti őrökösés is. Az értékrend így eszköz és cél is egyúttal.

A dolgozat írása közben olyan felismerésre jutottam, hogy a piaci intézményrendszer kiépítése társadalomszervezői szándék, ugyanakkor döntően befolyásolja a piaci szereplők egymáshoz való viszonyát is.

A jogállami keretrendszer a polgárok önszerveződő érdekvédelmi szervezeteinek és intézményrendszereinek is teret enged. A munkavállalói érdekképviselő és a

fogyasztóvédelem például nem a piacgazdaság ellenségei, hanem a „legjobb barátai” és „testőrei”. Az olyan nemzetgazdaságokban, ahol a társadalomszervező a polgárokat szabad embereknek tekinti, akik szabad elhatározásukból érdekképviselői szerveket hozhatnak létre, úgy ők maguk is hozzájárulhatnak a tisztességtelen piaci magatartás kiszűréséhez.

Ehhez olyan jogrendszer szükséges, amiben tudjuk, hogy a törvények stabilak, nem szolgálnak különböző érdekcsoportokat.

A felelős kormányzás ma már nem a minél kisebb államot jelenti. A minimális állam melletti érvelés nem állja meg a helyét, amint az esélyegyenlőtlenségek korrigálásának kötelezettségére koncentrálnunk. Hamis kép, hogy az esélyegyenlőségi küzdelem és a teljesítményelv szembemennek egymással. Előbbi esetén csak arról van szó, hogy a nyomorba született társadalmi csoport tagjai is megmutathassák, mit tudnak, és hasznos tagjai lehessenek úgy a nemzetgazdaságnak, mint a társadalomnak.

Mit jelent ez a társadalomra nézve? A dolgozat állítása továbbá, hogy a piacgazdaság nem maradhat meg a maga XX. századi állapotában. A fenntartható fejlődés kérdésköre nem pusztán természeti és környezeti, de társadalmi, pénzügyi és költségvetési értelemben is alapkőve lesz a jelenkor és a jövő stabilitásának. Ebben benne foglaltatnak azok a szabályozások, amelyek a piaci szereplőket a környezettudatosság felé terelik. Pozitív ösztönzők beépítésével, a társadalmi felelősségvállalás „divatossá” tételével a legnagyobb piaci szereplők is átirányíthatók a hulladékminimalizálásra, műanyagmentességre és újrahasznosításra.

Az államszervezés és társadalomszervezés ilyen irányú másik építőeleme az intézmények és a törvények működőképessége abból a szempontból, hogy ösztönzik-e a polgárokat a helyes, erkölcsös viselkedésre. Samuel Bowles 2018-ban megjelent, *Etikus gazdaság* című könyve arra hívja fel a figyelmet, hogy az elmúlt évtizedben uralkodó nézetként szinte minden más döntési mechanizmust elfedő *homo oeconomicus* képét át kell alakítanunk. Az etikai alapon is méltányos ösztönzőrendszer létrehozása mellett érvel, és számos olyan esetet is elemez, amelyekben ezt bizonyos társadalmak vagy intézmények megpróbálták, de nem jártak sikerrel. Azért fontos ez, mert ez a tudomány jóval összetettebb annál, mint amilyennek elsőre gondolnánk. A jó állampolgárokat ugyanis nem helyettesítik a jó ösztönzők, sőt, létezik olyan ösztönző- és büntetőmechanizmus, amely képes még a jó állampolgárok viselkedését is elterelni a morálisan helyes útról.

Samuel Bowles olyan példákat említ, amelyeken keresztül világossá válik, hogy az emberek nem pusztán a pozitív ösztönzők miatt akarnak jót cselekedni (sőt, egy kísérlet azt bizonyította, hogy a korábban készségesen segítő gyerekek többnyire felhagytak a szüleiknek való segítségnyújtással, amint jutalmat helyeztek számukra kilátásba a segítségért), és az államilag szabályozott büntetőmechanizmusok sem garantálják a polgárok kihágásainak felszámolását. (A szülők óvodából való késéseinek pénzbüntetéssel való sújtását például – egyébként részben meglepő módon – úgy fogták fel az érintettek, hogy a szabály életbelépését követően már „megvásárolják” az óvónénik túlóráját, így még kevésbé igyekeztek pontosan érkezni, és a késések összes időtartama jelentősen megnövekedett.)

Ha a környezetvédelmet tekintjük, akkor jelen van benne mindkét, fentiekben bemutatott módszer. A háztartások felelősségvállalása edukációval és ösztönzőkkel segíthető, amennyiben az állam által felépített intézményrendszerek – mint a hulladékelszállítás és annak hasznosítása – rendben vannak. Fontos megjegyezni, hogy a liberalizmus – úgy elméletben, mint gyakorlatban – nem csak a szabadságról, de legalább annyira a kooperációról is szól. A szocializációs edukációnak éppen ezért kell szólnia az együttműködőkészség fejlesztéséről, és ezen keresztül a társadalmi kohézió előremozdításáról. Vezzali és szerzőtársai a fent bemutatott tanulmányban erre találtak egy lehetséges módot, de számos olyan iskolai módszertant és gyakorlatot ismerünk, amely ugyanezeket a célokat szolgálja.

Ebben bizonyosan változtatni kell a liberálisoknak is, ezek olyan állami beavatkozások, amikért az egyénnel együttműködve a helyi vagy az országos vezetés vállal felelősséget a globális célokért.

Ugyanígy igaz ez a társadalmi értelemben való fenntarthatóságra, a különböző társadalmi csoportok esélyegyenlőségére is: ha a leszakadó rétegek örökre elvesznek a kiszolgáltatottságban, az nemzetgazdasági veszteségeket okoz: annak is rossz, aki adott pillanatban a szerencsésebb társadalmi rétegek egyikének tagja.

Hosszú távú GDP-növekedési rátamódosító hatása van annak, hogy a társadalom bizonyos tagjait megfosztják az esélyegyenlőségtől. Így erőforrásokat veszít a gazdaság. Ez már csak pragmatikus alapon sem megengedhető, mert gyakorlatilag a többi társadalomhoz mérten relatív elszegényedéshez vezet. Ennél azonban többről van szó. A klasszikus liberális elvektől való elszakadás az, ha egy társadalom széles rétegek kezét engedi el az egyenlő méltóság és az egyenlő bánásmód kérdésének tekintetében.

A jogok és kötelességek tudata éppolyan fontos kérdés, mint a felelősségvállalás és a szabadság kettőse. Az iskolákban folyó oktatás ebben nagy segítségünkre lehet. Emiatt fontos, hogy a nagy intézményrendszerek és a közjavak elégséges szintjének a követelése mellett egy jogtudatossággal rendelkező embereket nevelő iskolarendszerért is síkra szálljunk. Nem pusztán a jogtudatosság, de a gazdaságstratégiai tervezés is az iskolarendszeren múlik. Ez a kettő összetartozik. Ha nincs tudásalapú társadalom, akkor nincs gondolkodó ember, maradnak az alacsony hozzáadott értékű munkahelyek, és ezzel a gazdaságstratégiai tervező beárazza a saját munkapiacát.

A IV. ipari forradalom zajlik, sokaknak robotok, gépek veszik majd át a munkáját, a legtöbbek szakmája nem létezik majd néhány évtized múlva. Emiatt nagyon fontos az élethosszig tartó tanulás kérdésköre, és az is, hogy ahogyan a gépek veszik át a szerepet a munkapiac egyre több szegmensében, az embereknek ettől még jövedelemre van szükségük, és arra is, hogy az így felszabaduló idejüket értékesen töltsék.

A jövedelem kérdésében liberális álláspont lehet például, hogy a munkáltatók a jelenlegi kétkezi munkavállalókra is kiterjesszék a részvénytársaságot. Döntően aluliskolázott rétegek érintettek, az ő jövedelemforrásuk nem szűnhet meg. Amennyiben a kétkezi munkák egy részét gépek veszik át, egyrészt a gépek működtetésére kell átképezni a jelenlegi munkavállalókat, másrészt, ha valaki munkája tényleg egyszerűen helyettesíthető egy géppel, akkor neki tulajdoni hányadot kell birtokolnia a korábbi munkáltatójánál.

Az emberiség jövője szempontjából létkérdés egymás elfogadása és a másik ember tisztelete. E felvetés abból ered, hogy sokaknak a IV. ipari forradalom miatt felszabadul majd a munkaidő egy része vagy egésze. Ez már azoknak a sci-fiknek a kérdésköre is, amelyek egy olyan világot írnak le, amelyben a munkavégzés hiánya miatt az embereknek máshogyan kell társadalmat szervezniük. Nem szakadhatnak meg a társas kapcsolatok, közösségek nélkül a jelenlegi kihívások közepette semmire sem megyünk. A szóbeszéd szerint Charles De Gaulle kultuszminisztere, André Malraux azt mondta: „*a XXI. század vagy spirituális lesz, vagy egyáltalán nem lesz*”. Úgy vélem, igaza volt, és erre a liberális eszmerendszernek is kell, hogy legyen válasza. Wilhelm Röpke gondolatai között megtalálhatók ezek a válaszok, a természet és Isten közelségével.

Az ordoliberalizmus liberalizmusfelfogása abban különbözik a neoliberalizmusétól, hogy bár az egyén szabadsága fontos, a közösségeket is fontosnak tartja. Ezt Dardot

és Laval a *Globálrezon* című könyvében új racionalitásnak nevezi, mely szóhasználatot én is átvettem a dolgozatban. Ebben a felfogásban, a következő társadalomfejlődési lépcsőfokon, az egyéni felelősségvállalást meghaladva, a közösségi felelősségvállalás jelenik meg az emberekben. Ezen alapul a rászorultsági elven működő segélyezés, ezen alapul az iskolák integrációs programjainak szorgalmazása, valamint az esélyegyenlőség előmozdítására felállított intézményrendszer.

A fentiek igazak a piaci folyamatokra. A társadalom tagjait célszerű olyan irányba edukálni, hogy felismerjék: nem a piaci folyamatok károsak. Amitől az emberek félnek, az nem a piac, hanem a tisztességtelen piaci magatartás. Fontos, hogy az iskolába ne csak a tolerancia és az egymás iránti tisztelet, valamint a jogtudatosság kultúrája kerüljön be, hanem az a gondolat is, hogy a verseny és a piac jó. A szilárd hit abban, hogy cserélünk egymással tudást, terméket, szolgáltatást, mindenki számára jobb életet jelent, újfajta módon teremt versenyképes vagy piackompatibilis társadalmat.

A liberalizmus elméleti képviselői készek voltak felvázolni egy olyan gazdaságstratégiai, társadalomszervezési és intézményrendszeri ajánlatot, amely kész a klasszikus liberális elvek gyakorlati megvalósulása mellett választ találni a jelenkor kihívásaira.

A piac szabályozására talán a legjobb leíróeszköz a folyószabályozás példája. A folyószabályozás olyan emberi beavatkozás, amely a társadalom és a természet együttélését teszi lehetővé úgy, hogy közben nem rombolja a természetet. A neoliberalizmus ezt nem tette meg, az ordoliberalizmus azonban igen. Az elméleti keret adott arra, hogy a XXI. századi kihívásokra a liberális eszmerendszeren belül vázoljunk fel gazdaságstratégiai és társadalomszervezési ajánlatot.

Az, hogy a liberalizmus gyakorlati képviselői képesek lesznek-e az elmélet gyakorlatba való átültetésére, kívül esik a dolgozat vizsgálódásán.

Zárszó helyett

Nehéz meghatározni, ez a dolgozat hol kezdődik és hol ér véget, csakúgy, ahogyan a társadalmi kihívások és a civilizált ember története. A liberális eszmerendszer megújulására tett kísérletek a felvilágosodás kora óta mindig új válaszokat adtak a társadalomnak és a társadalomszervezőknek, ha pedig később ezek a válaszok nem bizonyultak maradéktalanul jónak vagy egy nem várt új hibát generáltak, volt javítási

lehetőség. A dolgozatot a javítási lehetőség kísérletének szándéka ihlette, ha tanulmányról lenne szó, és kategóriát keresnének neki a bírálók vagy a folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai, a legnagyobb valószínűséggel azt a rubrikát ikszelnék be: „vitaanyag”.

A megírásával szeretnék hozzájárulni ahhoz a vitához, hogy vajon sokak állítása, miszerint a liberális eszmerendszer elbukott, legutóbbi eszmetörténeti hibáiból már nem tud felállni, és mivel nem szolgálja a társadalomfejlődést, így egészét tekintve lezártnak tekintendő, igaz lehet-e.

A dolgozat elemzi a globalizációs folyamatokat is. A globalizáció úgy is összefoglalható, hogy a globális kihívások és az ezeknek megfelelni akaró globális intézményrendszer vezeti a tudományt, határozza meg a megoldandó tudományos problémákat. Ezt azért tartom fontosnak, mert a járvány kezelésében azok a társadalmak voltak a legsikeresebbek, amelyek nem vették ki a polgárok kezéből a döntést a szakértelemre hivatkozva, ugyanakkor elegendő szakszerű információval látták el őket annak érdekében, hogy hogyan tudnak vigyázni az egészségükre, és mi a teendőjük, ha megfertőződtek.

A cselekvő állam feladata ebben az esetben abban állt, hogy a polgárok járványügyi szempontból helyes viselkedéséhez igazította az intézményrendszert, valamint a cselekvési tervét, és segített az embereknek abban, hogy ők maguk megfelelően védekezzenek és cselekedjenek. A liberalizmus lényegében ezt jelenti: a szabadságon alapuló rend létrehozását.

A liberalizmus és a szakértelem összekapcsolódása fontos a XXI. században, most már az életünk minden területén. A járvány első hulláma közepette hangzott el a gondolat, miszerint *„az emberek nem azért mosnak kezet, mert azt a szappanrendőrség ellenőrzi, hanem azért, mert megértették, hogy miért fontos a kézmosás, és mit kockáztatnak azzal, ha nem teszik”*.

A liberális eszmerendszer történetének és eszmetörténeti szakaszainak talán legfontosabb tanulsága az, hogy a társadalom legsikeresebb éveit azokban az időszakokban találjuk, amikor a szabadságot és a demokráciát a helyes döntések megtalálása érdekében szervezték. E szervezési mód megtalálása ma már nem nemzeti, de még csak nem is európai, hanem globális kérdés.

Különös, hogy ennek a dolgozatnak az utolsó oldalai azután születnek, hogy a populizmus harmadik hullámának térnyerése az Egyesült Államokban elkezdett visszaszorulni. Kérdés, hogy ez miben változtathatja meg a korszellemet a következő

években. Az új korszak kezdete feltehetően ahhoz a gondolathoz való visszatérést jelenti, hogy globális szinten kell megtalálni a helyes technológiát, és mind többek boldogulásáért érdemes tenni – még akkor is, ha ez adott esetben egy nemzetgazdaság vagy egy régió időleges pozícióvesztésével jár együtt.

A szemléletváltást azért lesz érdemes figyelni, mert ha az USA politikai és társadalmi többsége megérkezik a gondolathoz, miszerint nem a multinacionális vállalatok tartják össze a világot, hanem a technológiai platformok – például az egészségügyi, élelmiszerbiztonsági és környezetvédelmi sztenderdek –, egy másik minőségű globalizációs folyamatban találjuk magunkat. A sztenderdekbe való bekapcsolódás nem arról szól, hogy mely nemzetgazdaság ereje képes kikényszeríteni a többiekből a saját akaratának megfelelő szabályozást, hanem arról, hogy a – lehetőség szerint globális szintű – szövetségesek képesek-e értéket közvetíteni a polgárok felé, és képesek-e a polgárok mindennapjaiban érvényesíteni ezeket az értékeket.

Az Európai Unió globális térvesztése, valamint az e kihívásra adható lehetséges válaszok azért kaptak helyet a dolgozatban, mert az EU jelenleg versenyt fut az idővel. Amennyiben a fejlődő világban egyelőre fennálló diktatórikus rendszerek és emberi méltóságot nem tisztelő politikai kultúrák állnak fenn, párosulva páratlan gazdasági növekedéssel, amelyek néhány évtizeden belül a világgazdaság élvonalába sorolhatják őket, akkor megtörténhet, hogy a globális sztenderdek az ő akaratuknak megfelelően alakulnak. Ez pedig egyet jelent azzal, hogy a szabad világ jogrendszerével ellenkező módon kellene szervezni a nemzetközi gazdaságot. Ez a jelenleg ismert legmagasabb életminőséget biztosítani képes országok társadalmi szempontjából egészen biztosan visszalépés, de a fejlődők lehetséges jövője szempontjából is káros és sötét képet vázol fel mindannyiunk számára.

A globális folyamatok történnek, megállíthatatlanok, de mederbe terelhetők és irányíthatók. Ezekbe a folyamatokba illeszkedik az Európai Unió, ennek megfelelően tudjuk értelmezni és szervezni a világgazdaságot és a nemzetgazdasági folyamatokat. Ha ma valaki azt mondja, hogy a gondolat, miszerint *„a politikusok feladata a hazájuk globális trendekhez való igazodásának segítése”* pusztán egy idealista eszménykép, akkor lényegében arról mond le, hogy a XXI. században találhatunk megfelelő választ a kihívásainkra, legyenek azok természeti, társadalmi, egészségügyi vagy gazdasági nehézségek.

A szubszidiaritás elvéből az következik, hogy az adópolitikát a demokratikus értékeknek megfelelően kell szervezni. A nagyvállalatok kisvárosoktól való

távolmaradásával például nem biztos, hogy rosszul járnak a városok polgárai, mert így fennmaradhatnak a helyi kisvállalatok, és működhet a helyi gazdaságban a demokratikus értékrend, az évtizedes történelemre visszatekintő helyi ipartestületek. Ezek jó példát adtak arra, hogy a helyben keletkezett, nemzedékről nemzedékre továbbadott tudás értéként megőrizhető.

A részvételp probléma liberális kérdés. Ha valaki lemond a részvételéről, szolgává válik – Friedrich A. Hayek emellett érvelt az *Út a szolgasághoz* című művében. A szabadság és a rend közti összhang megtalálása a liberális eszmerendszer elméleti és gyakorlati megvalósítóinak legnagyobb kérdése. Az ordoliberalizmus korszaka egy olyan időszak volt, amelyben sikerült megtalálni ezt a harmóniát, és a társadalom tagjainak nagy többsége úgy vált – az egész nemzetgazdaságra jótékony hatást gyakorolva ezzel – szabálykövetővé, hogy közben nem érezte azt: a központi kormányzat vagy az állam gúzsba köti, mert hogy nem is így történt. Mind a piacot, mind a jogállamot, mind a demokráciát a polgárok szabadságának érvényesülése érdekében és a tisztességtelen magatartás visszaszorításáért szervezték. A polgárokból így automatikusan alakulhatott ki a tudat, hogy a szabályok betartásáért vállalt felelősségükön keresztül megvalósul a szabadságuk.

Éppen emiatt mondhatjuk ki, hogy az anarchizmussal való vitát ma nem kell szélsőségig vinni. Korábban polgárháborúk dúltak az anarchizmussal, mára alig maradt, aki úgy hiszi, jogállam, erőszakmonopólium és demokratikus intézményrendszer nélkül lehet társadalmat szervezni. Kérdés, hogy ezen intézmények felépítéséből szociáldemokraták, konzervatívok és liberálisok hogyan veszik ki a részüket a XXI. században. Ha a liberálisok „pusztán” a szabadság és a rend összhangjáért küzdenek meg ebben a sok tekintetben kaotikussá vált világban, a saját feladatukat már elvégezték.

Amennyiben a három eszmerendszer képviselői képesek és hajlandók tanulni egymástól, annak az elkövetkezendő évtizedekben – meglátásom szerint – rendkívül pozitív hatásai lesznek a társadalomszervezés és a gazdaságstratégiai tervezés, végső soron a polgárok mindennapjainak minősége szempontjából.

A megfelelő oktatási rendszer szervezése, a polgárok jósága éppúgy hozzájárul a lehető legjobb társadalomszervezési ajánlat megtalálásához, mint a jó ösztönzők és a működő jogállam. Ha pedig az oktatási rendszer képes átadni az évezredek óta ismert eredményeket a felnövekvő nemzedékeknek, talán hihetünk abban, hogy az alkotmányt (Samuel Bowles szavaival élve) nem „gazfickóknak” – és reményeink szerint – nem

is „gazfickók” írják. A fentiekben részletezett rendszer a dolgozat állítása szerint elegendő lehet az új évezred kihívásaira adott megfelelő válaszok megtalálásához. Mindezzel arra szeretnék rámutatni, hogy a társadalom azokban a pillanatokban volt a legsikeresebb az emberiség rövid története során, amelyekben a gazdasági- és társadalmi folyamatok szervezését etikai megfontolás is vezette.

*„Ha mi árnyak nem tetszettünk,
Gondoljátok, s mentve tettünk:
Hogy az álom meglepett,
S tükrözé e képeket.
E csekély, meddő mesét,
Mely csak álom, semmiség,
Nézze most el úri kegy,
Másszor aztán jobban megy.
S amint emberséges Puck
A nevem: ha megkapjuk,
Hogy most kímél a fulánk,
Jóvátesszük e hibánk,
Máskint a nevem ne Puck
Legyen inkább egy hazug.
Most uraim, jó'tszakát. -
Fel, tapsra hát, ki jó barát,
S Robin megjavítja magát.”*

(William Shakespeare: Szentivánéji álom, részlet, ford. Arany János)

Felhasznált irodalom

Ágh, A. (2019): *A neoliberalizmus tündöklése és hanyatlása: válóper az Európai Unió és az Egyesült Államok között*, in Antal: Neoliberális Hegemónia Magyarországon – elemzés és kritika, Noran Libro Kiadó, Budapest, ISBN: 978-615-5900-45-7

Alliance of Liberals and Democrats for Europe Party (2014): *ALDE Party Reclaiming Liberalism*. Handout at 2014 Lisbon Congress.

Alliance of Liberals and Democrats for Europe: *ALDE Party Congress opening speeches*: <https://www.aldeparty.eu/news/watch-again-alde-party-congress-opening-ceremony-speeches>

Lekérdezve: 2016. 04.08.

Ambrus, R. A. (2017): *Európai uniós adópolitika és nemzeti adórendszer*, „Geopolitikai stratégiák Közép-Európában” Nemzetközi tudományos konferencia – Sopron, 2017. november 9. ISBN 978-963-359-091-1

Andor, L. (2018): *Resources for a Prosperous Europe – Redesigning the EU Budget in a Progressive Way*. WISO Diskurs, Friedrich-Ebert-Stiftung Economic and Social Policy ISBN: 978-3-96250-201-0

Antal, A. (2019): *Az autoriter neoliberalizmus*, in Antal: Neoliberális Hegemónia Magyarországon – elemzés és kritika, Noran Libro Kiadó, Budapest, ISBN: 978-615-5900-45-7

Balla, A. (1926): *A liberalizmus történelme* in: Gazdasági és politikai tanításai, Légrády Nyomda és Könyvkiadó R.-T. kiadása, Budapest

Bajona, C. – Kehoe, T. J. (2006): *Trade, Growth, and Convergence in a Dynamic Heckscher-Ohlin Model*, Working Paper 12567

Barta, A. (2009): *Tocqueville az amerikai közigazgatásról*. Miskolci Jogi Szemle, Egyetemi Kiadó, Miskolc, 4(1) ISSN 1788-0386

Barta et al. (2008): *Koraiújkortörténet*, Budapest, szerkesztette: Poór János, online elérhető: http://real.mtak.hu/2011/1/49626_ZJ1.pdf Lekérdezve: 2019. február

Békés, G. (1998): *Optimális valutaövezetek, gazdasági integráltság és hasonlatosság: az Európai Unió példája*. Közgazdasági Szemle, 45(3) 709–737.

Benczes, I. (2016): *A washingtoni konszenzus és a nemzetközi pénzügyi szervezetek*, Köz-Gazdaság, 2013 (3), pp. 107-123.)

Beveridge, J. (1954): *Beveridge and His Plan*. London: Hodder and Stoughton

Blahó A. – Benczes I. (2002): „A nemzetközi gazdasági diplomácia fő kérdései a XX. század végén” in: Blahó A. (szerk.): Világgazdaságtan 2. Budapest: Aula Kiadó

Boas, Taylor C. – Gans-Morse, Jordan (2009): *Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan* (The article was published with open access at Springerlink.com, in 2009)

Bockmann, J. (2011): *Markets in the Name of Socialism – The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Ebook ISBN: 9780804778961

Borrman, A. – Koppmann, G. (1994): *Regionalisation and regionalism in world trade.* Intereconomics. 29(4), 163-170. ISSN 0020-5346
<http://dx.doi.org/10.1007/BF02926434>

Bowles, S. (2018): *Az etikus gazdaság – Miért nem helyettesíthetik a jó ösztönzők a jó állampolgárokat?* Pallas Athéné Könyvkiadó Kft. ISBN: 9786155884153

Bósz, A. (2020): *A fenntarthatóság és az új generáció szemlélete*, Köz-Gazdaság, 2020/1, p. 72-84.

Bósz, A. (2016): *Az Európai Unió és a liberális eszmerendszer.* Köz-Gazdaság 10(2) 171-191. http://old.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/kozponti_szervezeti_egysegek/karrier_iroda/files/XI-2szam/171-192_Bosz.pdf

Bósz, A. (2017): *Harmonising liberalism and realism in the theory of international relations.* Ekonomické Rozhl'ady/Economic review 46(3) 199-219.
https://euba.sk/www_write/files/SK/ekonomicke-rozhlady/er3_2017_bosz_fulltext.pdf

Bósz, A. (2017): *Szabadpiaci-elméletek, szabadkereskedelmi megállapodások és az V. európai korridor szerepei*, Létünk 47(3) 139-158.
http://epa.oszk.hu/00900/00997/00044/pdf/EPA00997_letunk_2017_3_139-158.pdf

Bósz, A. (2017): *Mi következik a neoliberalizmus után?* Tavaszi szél konferencia tanulmánykötet, szerk. Keresztes G. p. 178-188. o. Kiadó: DOSZ, ISBN: 978-615-5586-18-7

Bush, U. – Land, R. (2009): *Deutschland zwischen 1950 und 2009 – Wirtschaftsentwicklung und Teilhabe* (Der Teilhabekapitalismus und sein Ende, Entwurf Okt. 2009) <http://www.rla-texte.de/texte/2%20a%20SOEB/SOEB%20Makro%20Okt%202009-12-01%20busch%20land.pdf>

Caldwell, B. (2020): *The Road to Serfdom after 75 Years*, Journal of Economic Literature 58(3), 720–748 <https://doi.org/10.1257/jel.20191542>

Chrysogelos, A. S. (2013): *The Evolution of the 'populist Potential' in European Politics: From New Right Radicalism to Anti-system Populism*, European View, vol 12 (1), p. 75-83.

Cockett, R. (1995): *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983*. London: HarperCollins.

Czeplédi, P. (2012): *Szabadságjogok és gazdasági szabadság - a gazdasági növekedés két különböző tényezője?* E-Conom, 2012. 1(2) 2-13. ISSN 2063-644X

Dardot, P. – Laval, C (2013): *A globálrezon, a neoliberalizmus múltja és jelene*, EgyKettő kiadó, Budapest

Delors, J. (2013): *Az új európai összhang*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, ISBN: 9789632366760

Deneen, P. J. (2018): *A liberalizmus kudarc*, Institute for Advanced Studies in Culture, University of Virginia, ISBN: 978-963-433-558-0

Duménil, G. – Lévy D. (2013): *The Crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press, Cambridge

Durkheim, E. (1992): *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge New York

Egedy G. (2011): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*.
http://www.grotius.hu/doc/pub/KWIOYM/2012_50_egedy_gergely_bevezetes.pdf
Lekérdez-ve: 2020. 04. 21.

Egyed, P. (2003): *A liberalizmus mint politikai filozófia*, Pártok Európában
<https://epa.oszk.hu/00400/00458/00070/2003honap10cikk427.htm>

Eichengreen, B. – Ritschl, A. (2008): *Understanding West German Economic Growth in the 1950s*, Working Papers Economic History, No. 113/08
<http://www.lse.ac.uk/Economic-History/Assets/Documents/WorkingPapers/Economic-History/2008/WP113.pdf>

ENSZ: 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=95600001.tv>

Erasmus-program: *Kiutazó magyar hallgatók száma – grafikon*
<http://piackutatas.blogspot.hu/2013/12/erasmus-program-kiutazo-magyar.html>

Erhard, L. (1990): *Jólétet mindenkinek*. Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képvisellete, Budapest ISBN: 9630438283 (1957)

Eucken, Walter (1948): *Das ordnungspolitische Problem*, in: ORDO 1, S. p. 56–90.

European Commission: *An Introduction to the European Cohesion Policy 2014-2020*.
https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/basic/basic_2014_en.pdf Lekérdezve: 2020. 04. 21.

European Comission: *Cohesion Fund of the European Union.*
http://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/cohesion-fund

European Comission: *European Regional Development Fund.*
https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/erdf/ Lekérdezve: 2020. 04. 21.

European Commission: *Transatlantic Trade and Investment Partnership – The Economic Analyses Explained.*
https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/528798/IPOL-JOIN_ET%282014%29528798_EN.pdf Lekérdezve: 2020. 04. 21.

European Commission (2015): *Investing in regions: The reformed EU Cohesion Policy 2014–2020.*
http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2014/presentation_final_en.ppt. Lekérdezve: 2020. 04. 21.

European Union (1992): *Maastricht Treaty.* https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf Lekérdezve: 2020. 04. 21.

European Union (2014): *Making Europe's regions and cities more competitive, fostering growth and creating jobs.*
http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2014/the-eu-explained-regional-policy-making-europes-regions-and-cities-more-competitive-fostering-growth-and-creating-jobs Lekérdezve: 2020. 04. 21.

FDP (2017): *Bundestagswahlprogramm, Freie Demokraten (FDP), FDP-Bundesgeschäftsstelle, Reinhardtstraße 14, 10117 Berlin*
<https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf> Lekérdezve: 2018. 04. 05.

Éber, M. Á. (2019): *Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon*, in Antal: *Neoliberális Hegemónia Magyarországon – elemzés és kritika*, Noran Libro Kiadó, Budapest, ISBN: 978-615-5900-45-7

Fekete, L. (1997): *Adam Smith Nemzetek gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája.* Department of Microeconomics, Budapest University of Economic Sciences, REPLIKA (31-32). p. 99-120. ISSN 0865-8188

Ferejohn, J. A. – Rosenbluth, F. M. (2006): *Toward a Republican Liberalism.*
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1154097>

Formaini, R. L. (2004): *David Ricardo – Theory of Free International Trade*, Economic Insights, Federal Reserve Bank of Dallas, vol. 9. no. 2.
<https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/ei/ei0402.pdf>

Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember.* Európa Könyvkiadó, Budapest, ISBN: 9630795739

Gaulier, G. - Jean, S. – Ünal-Kesenci, D. (2004): *Regionalism and the Regionalisation of International Trade*, CEPII, Working Paper No 2004-16

Gálik, Z. (2006): *A közös európai külpolitika elmélete – A neoföderalizmustól a külpolitikai döntéselméletig*. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola http://phd.lib.uni-corvinus.hu/15/1/galik_zoltan.pdf

Gedeon, P. (2007): *Piaci rend és társadalmi normák Hayek elmélete a társadalmi evolúcióról*, Közgazdasági Szemle, LIV. évf., 2007. január p. 1–28.

Gervai, P. – Trautmann, L. (2013): *A neoliberais "kapitalizmus" fogalom megszűnése (The disappearance of the term "neoliberal capitalism")*. Köz-gazdaság, 8 (1). p. 35-52.

Greenleaf, W. H. (1983): *The British Political Tradition*, Volume Two, University Press, Cambridge

Grieco, J. (1988): *Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism*. International Organization, 42(3), 485-507.

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. <http://www.documentarchiv.de/brd/1949/grundgesetz.html> Lekérdezve: 2020.04.21.

Gaulier, G. – Jean, S. – Ünal, D. (2004): *Regionalism and the Regionalisation of International Trade*. Working Paper, CEPII research center

Gupta, S. D. (2009): *Comparative Advantage and Competitive Advantage: An Economics Perspective and a Synthesis*. St. Thomas University Fredericton, N. B., Canada

Gyurácz, F. (2017): „Populizmus”, 2016-17. Hitel – Kérdez az idő, Hitel Irodalmi és Társadalmi Folyóirat 30(12) 3-26.

Hall, D., et al. (1975): *The Frustration of Science*. London: Arno Press. (1935).

Halmosi, P. (2004): *Az adórendszer kihívásai és lehetséges válaszai az Európai Unióban*, szerk. Botos K. Pénzügyek a globalizációban, SZTE GTK, JATEPress, Szeged, p. 19-31.

Harvey, D. (2007): *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, ISBN: 0199283273

Hayek, F. A. (1996): *Individualism and Economic Order*. University of Chicago Press, Chicago

Hayek, F. A. (2011): *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*. Vol. 17, *Collected Works of F. A. Hayek*, edited by Ronald Hamowy. Chicago: University of Chicago Press. (1960)

Hayek, F. A. (1967): *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. London: Routledge and Kegan Paul

Henderson, D. R. (2018): *The German Economic Miracle*, The Concise Encyclopedia of Economics, Library of Economics and Liberty

Heywood, A. (2003): *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd edition. New York: Palgrave Macmillan

Hobbes, T. (1970): *Leviatán*. Magyar Helikon, 1970.

Hodder, N. (2019): *Wirtschaftswunder: A Study into the Causes and Catalysts of the German Economic Miracle*, Liberty University

Huntington, S. P. (1998): *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Kiadó Budapest, ISBN: 9789630795722

Hume, D. (1748, 2014): *Tanulmány az emberi értelemről*, a fordítás online elérhető: <https://www.scribd.com/document/237239070/Hume-Tanulmany-Az-Emberi-Ertelemr%C5%911> Lekérdezve: 2019. november

Jakab A. – Urbán L. (2017): *Hegymenet – Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*, Osiris Kiadó, Budapest, ISBN: 978 963 276 286 9

Johnson, H. G. (1954): *Optimum Tariffs and Retaliation*. *Review of Economic Studies*. 21(2), 142–153.

Kant, I. (2015): *Az örök béke*. Digi-Book Magyarország kiadó ISBN 978-963-398-191-7 EPUB
<https://play.google.com/books/reader?id=IKVUCwAAQBAJ&hl=hu&pg=GBS.PT2>

Kant, I. (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése - A gyakorlati ész kritikája - Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat kiadó, Budapest ISBN: 963-282-477-6

Kardos, G. (2007): *Nemzetközi jog a hidegháború után*. Rada Péter: *Új világrend? Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború után*. Grotius könyvtár I. 37-52 ISBN 978-963-06-2637-8

Kapelner, Zs. (2019): *A neoliberalizmus dialektikája: a spontaneitástól az uralomig*, in Antal: *Neoliberális Hegemónia Magyarországon – elemzés és kritika*, Noran Libro Kiadó, Budapest, ISBN: 978-615-5900-45-7

Kehoe, T. J. – Bajona C. (2010): *Trade, Growth, and Convergence in a Dynamic Heckscher-Ohlin Model*. *Review of Economic Dynamics* 13(3) 487-513

Keohane, R. O. – NYE, J. S. JR. (2012): *Power and Interdependence*. Pearson, London

Keohane, R. O. (1986): *Realism, Neorealism and the Study of World Politics. Neorealism and its Critics*. Columbia University Press, New York 1-26.

Kis, J. (2000): *Alkotmányos demokrácia*, Kiadó: Indok Bt. Fundamentum könyvek, ISBN:963-00-42975

Kis, J. (2014): *Mi a liberalizmus?* Kalligram Kiadó, Pozsony 676-694, ISBN: 9788081018237

Knobloch, U. (1996): *Akzent: Deregulierung, Liberalismus: Klassisch, Neo, Ordo*, 1996. ZOOM K&M Nr. 7, Februar 1996
http://www.medienheft.ch/uploads/media/07_ZOOM_KM_07_Ulrike_Knobloch_Liberalismus_klassisch_neo_ordo.pdf lekérdezve: 2017. február 2.

Kolosi T. – Sági M. (1996): *Rendszerváltás és társadalomszerkezet*. Társadalmi Riport 1996.TÁRKI, Századvég:149–197.

Kornai, J. (1993): *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*. Közgazdasági Szemle, 40(7–8.) p. 569–599.

Kotz, D. M. (2009): *The Financial and Economic Crisis of 2008: A Systemic Crisis of Neoliberal Capitalism*. Review of Radical Political Economics 41(3) p. 305–17.

Köves, A. (2003): *A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig*. Közgazdasági Szemle, 50(4) p. 635–653.

Land, R. – Busch, U. (2009): *Deutschland zwischen 1950 und 2009 - Wirtschaftsentwicklung und Teilhabe – Der Teilhabekapitalismus und seine Ende*, Entwurf, Okt. 2009.

Langguth, G. (1996): *Die Deutschen und ihre nationale Identität – Schwieriger Umgang mit einem vernachlässigten Begriff*. Neue Zürcher Zeitung, 12-13. 11.

Lenygel, Gy. – Szántó, Z. (2005): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest

Locke, J. (1914): *Gondolatok a nevelésről*. https://uni-eszterhazy.hu/hefoppalyazat/nevtort/18_john_locke_gondolatok_a_nevelsrl.html
Lekérdezve: 2020.04.21.

Locke, J. (1986): *Értekezés a polgári kormányzatról*, Gondolat könyvkiadó, Budapest, ISBN: 963-281-710-9

Ludassy, M. (1991): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I-II*. Atlantisz könyvkiadó, ISBN: 0729002012711

Macfie, L (1959): *Adam Smith's Moral Sentiments as Foundation for his Wealth of Nation*, In: Oxford Economic Papers, XI. 3. sz.

Marrese, M. – Vanous J. (1983): *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe*. University of California Institute of International Studies

Marshall, W. (2018): *Three Threats to Liberal Democracy*. Commentary Prepared for the Biennial Colloquy on the State of Democracy, Centro Studi Americani. Progressive Policy Institute, New Hampshire

Mearsheimer, J. J. (1994): *The False Hope of International Institutions*. International Security. 19(3), 8.

Mehmet, O. (1999): *Westernizing the third world: the Eurocentricity of economic development theories*. Routledge, London

Meoqui, J. M. (2014): *Reconciling Ricardo's Comparative Advantage with Smith's Productivity Theory*, Economic Thought, 3.2. p. 21-37.

Mill, J. S. (1848): *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. <http://www.econlib.org/library/Mill/mlP49.html> Lekérdezve: 2019. 02. 13.

Moravcsik, A. (2003): *Liberal International Relations Theory: A Scientific Assessment*. Elman, C., Fendius Elman, M.: Progress in International Relations Theory: Appraising the Field. MIT Press, Cambridge, p. 159-204.

Morgenthau, H. J. (2005): *Politics among nations – The Struggle for Power and peace*. McGraw-Hill Education, New York

Mowle, T. S. (2003): *Worldviews in Foreign Policy: Realism, Liberalism an External Conflict*. Political Psychology, 24(3).

Nagy, F. (2006): *Az EU délkeleti bővítésének hatása a magyar mezőgazdaságra*. <http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/nagyf.pdf> Lekérdezve: 2016.04.11.

Nullmeier, F. (2010): *Kritik neoliberaler Menschen und Gesellschaftsbilder und Konsequenzen für ein neues Verständnis von „sozialer Gerechtigkeit“*. Friedrich Ebert Stiftung, Bonn

Nurkse, R. (1953): *Problems of capital formation in underdeveloped countries*. The Economic Journal, Oxford: Oxford University Press 63(252) p. 897–899.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2007): *Good Governance Practices for the Protection of Human Rights*. <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GoodGovernance.pdf> Lekérdezve: 2020.04.21.

Pató Szűcs, B. (2008): *Nemzetközi közlekedésföldrajz*. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet <https://docplayer.hu/1453657-Munkaanyag-pato-gaborne-dr-szucs-beata-nemzetkozi-kozlekedesfoldrajz-a-kovetelmenymodul-megnevezese-aruterites.html> Lekérdezve: 2020.04.21.

Pásztóy, A. (2019): *A munka neoliberális világa egy illiberális demokráciában*, in Antal: Neoliberális Hegemónia Magyarországon – elemzés és kritika, Noran Libro Kiadó, Budapest, ISBN: 978-615-5900-45-7

Pearson, A. M. (2016): *Realism and Politics Among States in the 21st Century*. <http://cgsrs.org/publications/5> Lekérdezve: 2017.02.18.

Petőné Csuka, I. – Majoros A. – Somogyi F. (2008): *A „homo oeconomicus” fogsgában*. Polgári Szemle, 4. évf., 2. sz.

Platón összes művei (1984) I. kötet, *Prótagorasz* (ford. Faragó László), p. 173-267. ISBN: 963-07-2790-0

R. Polin (1960): *La politique morale de Locke*, Párizs

Porčnik, T. – Vásquez, I. (2018): *Human Freedom Index 2017*. Cato Institute, Fraser Institute, Friedrich Naumann Foundation for Freedom, ISBN: 978-1-944424-96-1

Probáld F. – Szabó P. (2005): *Európa térszerkezetének modelljei*. Dövényi Z., Schweitzer F.: *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, p. 159–170.

Publications Office of the European Union: *Framework Agreement Between the United States of America and the European Union on the Participation of the United States of America in European Union Crisis Management Operations*. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/aa36c25b-a18a-45cf-bf25-1f231bc45704/language-en>

Richerson, P. J. (2001): *Principles of Human Ecology Chapter 17*. <http://www.des.ucdavis.edu/faculty/Richerson/BooksOnline/He17-95.pdf> Lekérdezve: 2017.02.18.

Röpke, W. (2000): *Emberséges társadalom - Emberséges gazdaság*. Aula Kiadó, Budapest – szerkesztette: J. Horváth

Russ, R. (2014): *How Adam Smith Can Change Your Life: An Unexpected Guide to Human Nature and Happiness*. Penguin Books

Salvucci, P. (1976): *Adam Smith politikai filozófiája – filozófiai tanulmányok*, Gondolat Kiadó, Budapest, ISBN 963 280 385 X

Samuelson, P. A. (2009): “A Few Remembrances of Friedrich von Hayek (1899–1992).” *Journal of Economic Behavior and Organization* 69 (1): p. 1–4.

Schumacher, R. (2012): *Adam Smith’s theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics*, *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, Volume 5, Issue 2, Autumn 2012, p. 54-80. <http://ejpe.org/pdf/5-2-art-3.pdf>

Schumpeter, J. A. (1954): *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York

Simai, M. (2016): *A harmadik évezred nyitánya*, Corvina kiadó, Budapest, ISBN: 978 963 13 6385 2

Smith, A. (1776, 1977): *Wealth of Nations* vol. 1., vol. 2., The University of Chicago, ISBN: 0226763749

Smith, A. (1776, 2011): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, Napvilág kiadó, Budapest, ISBN: 9789633380505

Smith, S. – Booth, K. – Zalewski, M. (1996): *International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge

Stanley, C. E. (1973): *A note on Adam Smith's version of the vent for surplus model*. *History of Political Economy*. 5(2), p. 438–448.

Stehr, N. (2017): *A szabadság a tudás leánya*. Gondolat Kiadó kör, Budapest

Szentes, T. (2006): *Az állam szerepe a felgyorsult globalizáció korában* *Közgazdaság*, 1 (1). p. 15-45.

Takács, V. – Máté, Á. – Nagy, S. Gy. (2014.): *Adószervezeti változások az Európai Unióban*, *Köz-gazdaság*, különszám az adópolitikáról, 2014/4. p. 127-144.

Tóth, Cs. (2016): *A sci-fi politológiája*. Athenaeum kiadó, Budapest ISBN: 9789632935287

Treaty of Rome (1957): <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:xy0023>

United Nations: The System of the United Nations: https://www.un.org/en/pdfs/un_system_chart.pdf

United Nations: Charter of the United Nations, Chapter I: <https://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-i/index.html>

Vezzali, L. – Stathi, S. – Giovannini, D. – Capozza, D. Trifiletti, E. (2014): *The greatest magic of Harry Potter: Reducing prejudice*, *Journal of Applied Psychology*, Vol. 42 (2)

Young, B. (2014): *Ordoliberalismus – Neoliberalismus – Laissez-faire Liberalismus: Theorien der Internationalen Politischen Ökonomie*, p. 33-43.

Zala, T. (2006): *A New Deal szociálpolitikai vetületben*, *Történelmi szemle*, 86/2, p. 380-389.